

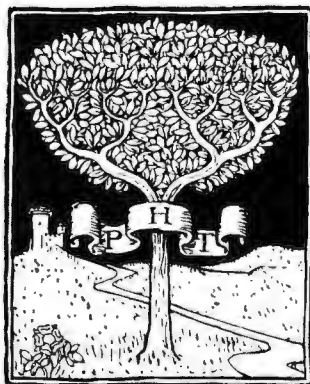
Personhistorisk TIDSKRIFT

2011:I

Årgång 107

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2011:1

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Torbjörn Nilsson, Samtids-historiska institutet, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge. E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Gunnel Furuland, Tomtebogatan 53, 113 38 Stockholm, 08-30 92 46, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets kassör, Sven-Olov Larsson, Sankt Olofsgatan 4, 1tr, 753 12 Uppsala. E-post: pht@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från samfundets kassör, se ovan.

REDAKTIONSUTSKOTT: Doc. Kristina Lundgren, fil. dr. Gunnel Furuland, samt redaktören.

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Konung Gustaf IV Adolfs fond för svensk kultur, Stiftelsen Sten Lewenhaupts fond Arla Coldin och Åke Wiberg stiftelse.

TRYCK: Ljungbergs Tryckeri AB, Klippan, 2011

ORIGINAL: Matthieu Hartig, Stockholm

ATT LÄMNA BIDRAG: Manus till Personhistorisk Tidskrift ska levereras som redigerbara digitala filer i formatet Word eller Rtf. Textfiler levereras till redaktören per e-post eller på cd-rom.

Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer". Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras varje gång de förekommer i texten. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd alltid kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder/illustrationer levereras antingen i original, per post, för inskanning vid redaktionen, eller som digitala filer i filformatet tiff (färgformat rgb, minst utskriftformat 17x23 cm, 300 dpi). Bildfiler skickas alltid per cd-rom/dvd. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

Personhistorisk tidskrift publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild tackning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

I en tidskrift som PHT får de olika numren sin karaktär av de bidrag som inkommer. I någon mån kan man som redaktör spara någon artikel för att ämnesmässigt kunna samla ett par artiklar kring ett tema i ett och samma nummer. Men sådana varianter är undantag. Det är de skribenter vars artiklar tas emot som ger PHT dess blandning av ämnen och tidsskeden, och olika variationer på det personliga i historien.

Desto mer spännande är det att utifrån de skiftande bidragen ändå skönja förbindelser mellan dem, upptäcka oväntade kontaktytor över tid och rum. Att sådana finns mellan å ena sidan Per Gunnar Edebalks artikel om de trygghetssystem som William Beveridge i Storbritannien och Gustav Möller i Sverige utformade under efterkrigstiden, å andra sidan Erik Wängmars om bondeförbundaren Axel Rubbestad ("Spar-samhet och konservatism i högsätet"), är kanske inte oväntat. Sammantaget täcker dessa två artiklar en ideologisk sfär som inkluderar socialdemokrati, socialliberalism och en klassisk form av konservativ bondespar-samhet. Mindre självklar är beröringspunkten mellan Anu Raunios katolske konvertit i Rom på 1690-talet, Magnus Gabriel von Block, och Ulf Hamiltons beskrivning av historikern Adolf Ludvig Stiernelds verksamhet under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Men i båda bidragen är äkta eller falskt den röda tråden. Var Blocks övergång verkligen äkta (den återtogs senare), eller bara ett sätt att få ekonomiskt stöd i svåra tider? Och Stiernelds intresse för historiska föremål gick så långt som att skapa nytt historiskt källmaterial, långt efter hans död uppfattade som äkta.

Dessutom visas i Trond Norén Isaksens artikel om den svensk-norska unionens kungar att en regents ordningstal kan ha en djupt symbolisk betydelse. Valet mellan Carl III Johan och Carl XIV Johan grep djupt in i hur unionen betraktades.

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>Per Gunnar Edebalk</i>	Gustav Möller, Beveridge och den sociala tryggheten	7
<i>Erik Wängmar</i>	Sparsamhet och konservatism i högsätet – om bondeförbundaren Axel Rubbestad	23
<i>Anu Raunio</i>	Äkta eller falsk övergång till katolicismen? – Magnus Gabriel von Block i Rom 1694-1695	47
<i>Ulf Hamilton</i>	Den "pähittige" Stierneld – om Gustav Vasas stock och runkalender	56
<i>Trond Norén Isaksen</i>	Carl III Johan – Carl XIV Johan? Striden om unionskongenes ordenstall	69

Recensioner

<i>Bo G Hall</i>	Minnena ljuger Av <i>Kjell Espmark</i>	85
	Uppfostrad av män. Memoarer. Av <i>Christina Jutterström</i>	
	Minnen Av <i>Torgny Lindgren</i>	
<i>Bo G Hall</i>	Den framgångsrike förloraren. En värderingsbiografi över Carl David af Wirsén Av <i>Per Rydén</i>	87
<i>Olof Hägerstrand</i>	Klädd i sitt språk: Kritikern Olof Lagercrantz Av <i>Stina Otterberg</i>	90
<i>Lars Ericson Wolke</i>	Dagbok förd under min resa i Centralasien och Kina 1906-07-08 I-III. Utgiven av Harry Halén Av <i>Gustaf Mannerheim</i>	93

<i>Torgny Nevéus</i>	Historiker i brytningstid: Ett miniporträtt av Sten Carlsson. Av <i>Sune Åkerman</i>	97
<i>Bo G Hall</i>	Carl Gustaf Malmström. Historiker, statsråd och riksarkivarie. Av <i>Göran Nilzén</i>	99
<i>S Gunnar Edlund</i>	Franciscus i den svenska regeringen. Av <i>Birgitta Rengmyr Lövgren</i>	101
<i>Michael Bejke</i>	Drottning Victoria av Sverige. Om kärlek, plikt och politik. Av <i>Stig Hadenius</i>	103
<i>Lars Gabrn</i>	Kung Magnus och hans smädenamn Smek. Historien om en faktoid, dess ursprung, akademiska lansering och spridning. Av <i>Olle Ferm</i>	106
<i>Olof Hägerstrand</i>	Anckarström och kungamordet: Historien i sin helhet. Av <i>Ernst Brunner</i>	107
<i>Torgny Nevéus</i>	Jag – Signe Hedenius Av <i>Birgitta Rudberg</i>	109
<i>Olof Hägerstrand</i>	Ingemar Hedenius heliga rum: Sofokles, Kierkegaard, Mozart Av <i>Thure Stenström</i>	111
<i>Lars Gabrn</i>	Kunglig kärlek i förevigad form Av <i>Thomas Hernqvist & Lars O. Lagerqvist</i>	116
	Personhistoriska nyheter	118
	Medarbetare i detta nummer	120

Gustav Möller, Beveridge och den sociala tryggheten

PER GUNNAR EDEBALK

Åren närmast efter andra världskriget fanns i många länder ett starkt intresse att förbättra den sociala tryggheten för medborgarna. Utbyggda socialförsäkringar var viktiga delar inom socialpolitiken och det är socialförsäkringar som ger ramen för denna artikel. I Storbritannien infördes ett uppmärksammat system som i allt väsentligt föreslagits i den s.k. Beveridge-rapporten 1942.¹ Även i Sverige diskuterades och genomfördes viktiga sociala reformer strax efter krigsslutet.

Socialpolitiken i Storbritannien och Sverige kan i mångt och mycket kopplas till två starka personer nämligen William Beveridge i Storbritannien och Gustav Möller i Sverige. Beveridge blev världsberömd och hans rapport fick då den publicerats en uppmärksamhet som sannolikt ingen annan socialpolitisk rapport har fått. Den lästes runtom i världen och den kom att läggas till grund för den brittiska socialförsäkringen efter kriget.

Den dåvarande svenske socialministern

Gustav Möller är relativt okänd utanför Sverige. Möller föddes 1884.² Han kom tidigt att bli en tongivande person inom det socialdemokratiska partiet. Som socialminister debuterade han 1924–1926 och sedan 1932 var han med ett par korta undantag socialminister fram till hösten 1951. Inom socialpolitiken var Gustav Möller ”van att själv bestämma” som förre statsministern Tage Erlander uttryckte det.³

Syftet med denna artikel är att visa på det brittiska inflytandet på Gustav Möller och hans syn på det sociala trygghetssystemet åren efter andra världskriget. Möllers syn på socialförsäkringen innebar en brytning med den utveckling som tidigare hade etablerats i Sverige.

Beveridgeplanen

I början av andra världskriget framfördes missnöje med den dåvarande brittiska socialförsäkringen. En delegation från landsorganisationen (TUC) uppvaktade hälsomi-

nistern i februari 1941 och argumenterade för en utredning. Utan att saken väckte uppmärksamhet tillkännagav regeringen i maj samma år att en kommitté skulle tillsättas för att utreda "Social Insurance and Allied Services". Till ordförande utsågs William Beveridge som var en av Storbritanniens ledande arbetsmarknadsexperten och tidigare hade deltagit i ett flertal utredningar inom området arbetsmarknad och socialförsäkring.⁴ Kommittén i övrigt bestod av regeringstjänstemän och regeringen förväntade sig att kommittén skulle syssla med administrativa frågor snarare än politiska.

Inom ett halvår hade Beveridge färdigställt fyra promemorior av vilka en innehöll mycket av det väsentliga som kom att ingå i slutrapporten. Då finansdepartementet uppmärksammade förslagen och deras politiska räckvidd fick tjänstemännen in ta rollen som rådgivare för att minska rapportens politiska tyngd. Resultatet blev att endast Beveridge undertecknade rapporten. Den framstår följaktligen som ett enmansarbete även om tjänstemännen hade en aktiv roll i förberedelsearbetet. Rapporten publicerades i slutet av november 1942 och den innehöll en helhetsplan för det brittiska socialförsäkringssystemet.

Den brittiska socialförsäkringen före andra världskriget var mycket splittrad och svåröverskådlig.⁵ Utvecklingen hade startat 1908 med skattefinansierade inkomstprövade ålderspensioner och år 1911 infördes obligatorisk sjuk- och arbetslöshetsförsäkring för arbetare. Ersättningarna hade karaktär av grundskydd och i finansieringen ingick egenavgifter, arbetsgivaravgifter och

skatter. Ersättningar och avgifter var enhetsbelopp, alltså lika för alla försäkrade. Efter första världskriget skedde en rad förändringar. Arbetslöshetsförsäkringens personkrets utvidgades och som ett komplement infördes i början av 1930-talet ett inkomstprövat understödssystem. Sjukförsäkringen utvecklades också och privata försäkringsbolag gavs möjlighet att konkurrera med de vanliga sjukförsäkrarna: aktörerna på sjukförsäkringsarenan blev många och splittrade. De hade dessutom skilda principer, vilket upplevdes som orättvist. Kassor med god ekonomi kunde exempelvis betala besök hos optiker eller tandläkare.

Den skattefinansierade ålderspensionen kom att ses som alltför dyr för statsverket och en avgiftsfinansierad pension för löntagare infördes 1925. Någon yrkesskadeförsäkring fanns inte i Storbritannien. I stället hade arbetsgivare ersättningsplikt vid yrkesskada. Denna kunde emellertid visa sig illusorisk om företagen inte hade möjlighet att betala.

Så kom Beveridge-rapporten 1942. I den slås fast att brittiska medborgarna skulle ges trygghet mot nöd och att socialförsäkringssystemet skulle bestå av fyra huvudkomponenter:

- 1) Hela befolkningen omfattas.
- 2) En enhetlig statlig administration med lokalkontor handhar systemet. De försäkrade skulle endast ha en myndighet att vända sig till, kompetensvister mellan olika organ kunde därmed undvikas och risken för dubbelersättningar elimineras.
- 3) Ersättningar utgår enligt minimistandardprincipen, alltså som enhetsersättningar⁶. Här gjordes dock ett undantag: det

William Beveridge, brittisk socialreformator.

skulle finnas en yrkesskadeförsäkring och yrkesskadade får efter 13 veckor ersättning enligt inkomstbortfallsprincipen. Ersättningstiden var i princip obegränsad men arbetslösa var t. ex. skyldiga att genomgå omskolningskurser.

4) Socialförsäkringen bygger på en tredelad finansiering: egenavgifter, arbetsgivaravgifter och skatter. Avgifterna är enhetliga och inte relaterade till olika risker. För hel

pension krävs avgiftsinbetalningar under 20 år. Yrkesskadeförsäkringen betalas emellertid av arbetsgivarna.

De i arbetsför ålder som inte förvärvat betade och särskilt de som inte erlagt avgifter (t. ex. handikappade) skulle kunna erhålla ett statligt behovsprövat socialbidrag (National Assistance). Genom införandet av detta nationella socialbidrag kunde alla grupper garanteras existensminimum. Här-

Gustav Möller, långvarig socialdemokratisk socialminister.

igenom skulle också fattigvården definitivt avskaffas.

Beveridge tog med sin plan ett helhetsgrepp på socialförsäkringen och modellen är till synes enkel och lätt att förstå. Beveridge föreslog några viktiga kompletteringar eller förutsättningar för att samtliga medborgare skulle kunna leva åtminstone på existensminimum. Som exempel kan nämnas att varje medborgare skulle vara berättigad till fri, skattefinansierad sjukvård.

I sin rapport byggde Beveridge på en redan påbörjad utveckling i Storbritannien. Han förde in det vildvuxna system som

fanns i en enhetlig form och byggde på den brittiska traditionen och på brittiska erfarenheter.

Beveridge rapporten fick då den publicerades en uppmärksamhet som sannolikt aldrig kommit någon annan socialpolitisk utredning till del.⁷ Den kom i rätt tidpunkt. Slaget vid El Alamein var över och därmed den första allierade segern under kriget. Krigslyckan hade vänt, en begynnande fredsoptimism kunde skönjas och rapporten kom att ersätta krigsnyheter på tidningarna förstasidor.

Den brittiska regeringen intog först en

försiktig hållning eftersom man inte ville binda upp sig för några dyra framtidslöften med tanke på det återuppbyggnadsarbete man såg framför sig efter krigsslutet. Planen manglades i regeringskansliet och under det första efterkrigsvalet, 1945, stöddes den av de tre stora partierna. Labour, vinnaren av valet, svarade för genomförandet under åren 1946–1948.

I sina huvuddrag byggde efterkrigstidens brittiska socialförsäkringssystem på Beveridge-rapporten. Framför allt tre avvikelser från planen kan dock noteras. Enligt planen skulle ersättning från arbetslöshetsförsäkringen utgå under obegränsad tid, men ersättningstiden blev i verkligheten begränsad. Vidare var ålderspensionen enligt planen betingad av att 20 års avgiftsbetalningar erlagts. I reformen slopades emellertid detta avgiftskrav av politiska skäl (väljarna ville inte vänta i 20 år) och pensionen fick en löpande finansiering. Beveridge hade föreslagit inrättandet av ett nytt departement, Ministry of Social Security. Detta förslag gillades inte av politikerna.

Socialvårdskommittén, Möller och politiken

Starten för de svenska socialförsäkringarna var långsam och så sent som 1910 fanns i Sverige endast en lag om industriarbetsgivares ersättningsplikt vid arbetsolycksfall och en svagt utvecklad frivillig sjukkasserörelse som åtnjöt statliga subventioner. Några år efter sekelskiftet skedde emellertid en socialpolitisk islossning. År 1913 beslutade riksdagen att införa en allmän pensionsför-

säkring.⁸ Denna omfattade i stort sett hela folket. Pensionen bestod av två delar. Den första var en avgiftspension byggd på försäkringsmässig grund. Den andra delen var en skattefinansierad inkomstprövad tilläggspension. Denna del infördes för att försäkringen skulle få en omedelbar effekt, alldeles speciellt att äldre skulle befrias från en förnedrande fattigvård.

År 1916 fattade riksdagen beslut om olycksfallsförsäkring (en yrkesskadeförsäkring).⁹ Denna försäkring omfattade i princip hela arbetsmarknaden och ersättning utgick i relation till förlorad arbetsinkomst till följd av arbetsskada. Ungefär samtidigt tillsattes en kommitté för att utreda sjukförsäkringen. En effektiv sjukförsäkring sågs nämligen som ett viktigt komplement till olycksfallsförsäkringen. Ett förslag till en allmän och obligatorisk sjukförsäkring presenterades år 1919.¹⁰ Försäkringen skulle betala för sjukvård och sjukpenning. Sjukpenningen var relaterad till inkomstbortfall på samma sätt som inom olycksfallsförsäkringen. En samordning mellan sjuk- och olycksfallsförsäkringarna skulle alltså ske. Idén om en allmän och obligatorisk sjukförsäkring var starkt politiskt förankrad i Sverige under senare delen av 1910-talet.

Socialförsäkringsidén fick sitt definitiva genombrott i Sverige under 1910-talet. Socialförsäkringen skulle vara generell, den skulle omfatta hela folket och ersättningarna hade till uppgift att kompensera för inkomstbortfall.

Den svåra deflationskrisen i början 1920-talet och en fortsatt hög arbetslöshet under mellankrigstiden innebar statsfinansiella påfrestningar och att planen på

en allmän och obligatorisk sjukförsäkring måste överges. År 1931 beslutade riksdagen om monopolsjukkassor.¹¹ Sjukförsäkringen var fortfarande frivillig att tillhöra men endast en sjukkassa per kommun skulle få statsbidrag. I realiteten innebar detta att de sjukkassor som fanns i en kommun fick slås samman och bilda en "erkänd" sjukkassa.

Frågan om arbetslöshetsförsäkring hade diskuterats i Sverige sedan början av 1900-talet. Det dröjde innan ett positivt beslut blev möjligt. I stället kom fackförbundet att inrätta egna arbetslöshetskassor. Vid speciellt hög arbetslöshet blev kassorna sårbara och fackföreningsrörelsen krävde subventioner från staten till sina kassor under 1920-talet. Först 1934 beslutade riksdagen att lämna bidrag till fackliga arbetslöshetskassor.¹² Det var den s.k. Gentmodellen som valdes i Sverige.

Den allmänna pensionsförsäkring som beslutats 1913 klarade inte de ekonomiska förutsättningarna. Det var svårt att höja avgifterna och många kunde överhuvudtaget inte betala några avgifter. I realiteten kom pensionerna i stor utsträckning att betalas från den inkomstprövade tilläggspensionen. Beloppen var små och många pensionärer tvangs söka kompletterande hjälp från fattigvården. Ett par reformer genomfördes under 1930-talet men detta till trots förblev pensionerna små och många pensionärer tvangs komplettera pensionen med fattigvård.

År 1938 tillsatte socialminister Gustav Möller den s.k. Socialvårdskommittén.¹³ Kommittén fick ett brett mandat och skulle se över det sociala trygghetssystemet avseende innehåll, organisation och effektivitet.

Kommittén arbetade 1938–1951 och producerade totalt 19 betänkanden. Den svenska utredningskulturen skiljer sig radikalt från den brittiska. I den svenska kulturen utreds en fråga i taget (exempelvis pensioner eller sjukförsäkring). Utredningarna är mycket grundliga och de betänkanden som produceras mycket omfattande. En rapport liknande Beveridge-rapporten var en omöjlighet i Sverige.

Socialvårdskommittén publicerade bl.a. ett betänkande om sjukförsäkring 1944 och ett om pensioner 1945.¹⁴ Dessa kom att leda till politiska beslut.

År 1946 beslutade en enhällig riksdag att införa en allmän folkpension. Proposition om denna folkpension hade lämnats av Gustav Möller.¹⁵ Den allmänna folkpensionen skulle utgå till alla som fyllt 67 år, den utgick som en enhetsersättning och den var skattefinansierad. I pensionsbeslutet ingick också ett inkomstprövat bostadsbidrag, som ersatte det tidigare systemet med dyrortsgraderade pensioner som införts på 1930-talet. Den allmänna folkpensionen trädde i kraft 1948.

Socialvårdskommittén hade gjort förarbetet till pensionsreformen. I det betänkandet som publicerades år 1945 presenterades tre alternativ. De två första alternativen byggde på inkomstprövade pensioner medan det tredje alternativet byggde på enhetsersättning. I alla tre alternativen hade avgiftspensionen eliminerats och beloppen anpassats så att åldringarna inte behövde vända sig till fattigvården.

Sedan sommaren 1945 innehade Socialdemokraterna regeringsmakten. Regeringen tvekade länge. Gustav Möller var en

stark företrädare för enhetspension medan majoriteten, med finansminister Ernst Wigforss i spetsen, förordade inkomstprövade pensioner. Framför allt motiverades detta av statsfinansiella skäl. Möller fick emellertid med sig de socialdemokratiska riksdagsmännen. De borgerliga parterna hade tidigt tagit ställning för enhetspension, så det slutliga beslutet i riksdagen följde Möllers linje.¹⁶

Socialvårdskommittén lämnade sitt betänkande angående sjukförsäkring året före pensionsbetänkandet. Sjukförsäkringens föreslogs bli allmän och obligatorisk och den skulle omfatta både sjukpenning och sjukvård. Sjukpenningförsäkring byggde på inkomstbortfallsprincipen och hänsyn hade här tagits till olycksfallsförsäkring där denna princip tillämpades. Sjukförsäkringen skulle finansieras med egenavgifter och skatter och den skulle administreras av de erkända sjukkassor som redan fanns.

Socialvårdskommitténs förslag visar stora likheter med 1919 års förslag om allmän sjukförsäkring. I båda förslagen utgår ersättning i relation till förlorad inkomst och i båda förslagen ingår att sjukförsäkringen ska samordnas med olycksfallsförsäkringen. Ungefär två tredjedelar av försäkringens kostnader ska i båda förslagen finansieras med egenavgifter.

Socialvårdskommitténs förslag accepterades av de allra flesta remissinstanser. Trots detta omarbetades det inom socialdepartementet och Gustav Möller lämnade en proposition till riksdagen hösten 1946.¹⁷ Propositionen, som innehöll en helt ny sjukförsäkring, antogs av riksdagen och detta beslut ”stod helt i överensstämmelse

med mina tankegångar” skrev Möller senare där han också påstod att ”remissmyndigheternas övertygelser kanske inte alltid är så väl grundade”.¹⁸

Möllers förslag skiljer sig från socialvårdskommitténs på tre väsentliga punkter. Enligt Möller skulle sjukhusvård skattefinansieras och alltså inte vara en del av sjukförsäkringen. För det andra skulle sjukpenningen vara en enhetsersättning, alltså lika för alla. Storleken på ersättningen skulle, i likhet med pensionen, motsvara existensminimum. Detta skulle vara en administrativ förenkling. Men Möller menade också att statens uppgift skulle begränsas till att svara för existensminimum, alltså för grundtrygghet. Försäkringsskydd härutöver borde individerna själva ta ansvar för.¹⁹ Därför gavs en möjlighet för individerna att frivilligt försäkra sig för en högre dagpenning i sjukkassan. En tredje skillnad gäller finansieringen. I Möllers sjukförsäkring sker finansieringen väsentligen genom skatter och endast i liten utsträckning genom egenavgifter.

1946 års riksdagsbeslut skulle träda i kraft 1950. Anledningen till fördröjningen var dels att man avvaktade en kommunindelningsreform, dels att sjukvårdsresurserna måste byggas ut. Beslutet kan ses som ett principbeslut, som skulle vara vägledande för kommande reformer av arbetslöshetsförsäkringen och yrkesskadeförsäkringen. Möller var explicit i riksdagsdebatten och konstaterade att hans tanke var att arbetslöshetsförsäkring skulle utformas som en grundförsäkring med fri påbyggnad precis som sjukförsäkringen. Beträffande sjukförsäkringens samordning med yrkesskadeför-

säkringen menade Möller att "med lite organisatorisk och konstruktiv fantasi" skulle det nog bli lätt att finna vägar för att klara samordningen.²⁰

Folkpensionen och dyrtidstilläggen

Riksdagens beslut om folkpension och allmän sjukförsäkring illustrerar inte minst Gustav Möllers styrka och skicklighet som socialpolitiker. Möllers sista stora seger blev dyrtidstillägg till folkpensionen.

Den folkpension som riksdagen beslutade 1946 innehöll ingen indexreglering. Detta innebar att pensionens realvärde försämrades vid en inflatorisk utveckling. Gustav Möller motsatte sig en indexreglering eftersom han bl.a. räknade med fallande priser då världshandeln kom i gång på allvar efter kriget. Om en prishöjning ändå skulle ske, så lovade Möller under riksdagsdebatten att pensionärerna skulle få kompensation.²¹ Vid prishöjningar skulle följaktligen särskilda beslut fattas om dyrtidstillägg.

Utvecklingen efter kriget kännetecknades inte av fallande priser som Möller och andra hade föreställt sig. I stället kom full sysselsättning, stigande priser och en "överhettad" samhällsekonomi och år 1948 proklamerades ett reformstopp. Möller hade i olika sammanhang anklagats för "ekonomiskt lättsinne" och talrika var hans konflikter med finansministern, först Ernst Wigforss senare Per Edvin Sköld.²² I den kärva statsfinansiella situationen 1948 skärptes motsättningarna. Eftersom prisnivån stigit med fem procent sedan pensionsbeslutet begärde Möller att få lägga en proposition om ett dyrtidstillägg om

fem procent. I denna fråga fick Möller hela regeringen mot sig med finansministern som den starke nejsägaren. Vid de fortsatta diskussionerna inom regeringen hotade Möller att avgå om proposition inte kunde lämnas. Man stannade inom regeringen för en kompromiss: dyrtidstillägget skulle utgå efter inkomstprövning. Via bulvaner lämnade emellertid Möller en riksdagsmotion som innehöll hans ursprungliga löfte till pensionärerna.²³ Riksdagen stödde motionen. Detta var Möllers sista stora seger i riksdagen.

Möller och Storbritannien

Beveridge rapporten kom att läsas och diskuteras runt om i världen. Det som kanske fascinerade mest var helhetsgreppet på det sociala trygghetssystemet och det stora löftet: frihet från nöd. Även i Sverige blev rapporten mycket uppmärksam. Den recenserades och år 1943 utkom i bokform en sammanfattning av rapporten²⁴, något som illustrerar intresset. Oberoende av hur man bedömde förslagen i rapporten så kom socialpolitiska reformförslag att relateras till Beveridgeplanen. Den kommitté som sedan 1938 utredde den svenska socialförsäkringen, Socialvårdskommittén, byggde emellertid inte sina förslag på Beveridge. I de viktiga betänkandena om sjukförsäkring, pensioner och 1951 om yrkesskadeförsäkring²⁵ ägnas dock utrymme åt och argument mot Beveridgeplanen. Socialvårdskommitténs ordförande Bernhard Eriksson tog också i andra sammanhang avstånd från Beveridgeplanen.²⁶ Beveridge hade en så stark position att man inte bara

kunde negligera rapporten.

Det som höll på att utvecklas i Sverige under Möllers ledning var ett trygghetssystem liknande Beveridgemodellen. Det finns tydliga likheter mellan systemen. Först och främst att den socialpolitiska principen i båda systemen bygger på grundtrygghet och enhetsersättning enligt ett existensminimum. Yrkesskadeförsäkringen skulle dock utgå enligt inkomstbortfallsprincipen. I båda systemen är sjukhusvården skattefinansierad och ligger utanför själva socialförsäkringen. En annan likhet finner vi i vokabulären. Enligt både Beveridge och Möller skall socialförsäkringen ge "frihet från nöd" eller "freedom from want".

Att Möller var inspirerad av Beveridge råder det knappast någon tvekan om.²⁷ Den tidigare nämnda svenska sammanfattningen av Beveridge rapporten hade exempelvis tillkommit på Möllers initiativ. I tal och artiklar gjorde han ofta hänvisningar till och jämförelser med Storbritannien.²⁸ Och i riksdagsdebatterna 1946 om folkpension och sjukförsäkring jämförde han de svenska förslagen med vad som höll på att genomföras i Storbritannien.²⁹

Möller besökte Storbritannien 1946 och 1949. Det vi också kan se är att Möller uttryckte sig mer positivt än engelsmännen när han kom tillbaka till Sverige. Under besöket i oktober 1949 fick han en föredragning om de brittiska problemen med fri sjukvård i form av överefterfrågan och köer. Vid hemkomsten mer eller mindre bagateliserade han dessa problem.³⁰

I riksdagsbeslutet om obligatorisk sjukförsäkring 1946 fanns sjukvårdens kvar. Detta var givetvis en nödvändighet för att

reformen skulle kunna träda i kraft. Men vad skulle hända då socialförsäkringssystemet blev mer utbyggt? Ett svar finner vi i Socialboken år 1949.³¹ Den utkom på Möllers initiativ och i förordet skriver han att uppgifterna i boken kommer i allt väsentligt att "förbli giltiga under årtal framöver".³² Socialförsäkringar med enhetsersättning skulle administreras av socialförsäkringsnämnder med en gemensam socialförsäkringsavgift som skulle upptas i samband med skatteuppbörden. Olycksfallsförsäkringen med sin inkomstbortfallskompensation låg utanför socialförsäkringsnämnderna.

Ett konkret förslag om socialförsäkringsnämnder hade presenterats i Socialvårdskommitténs betänkande om arbetslöshetsförsäkring år 1948.³³ När nu socialförsäkringsbygget höll på att bli färdigt behandlades där också organisationsfrågan. En minoritet främst representerad av generaldirektör Ernst Bexelius förordade socialförsäkringsnämnder. Enligt Bexelius borde det efter kommunreformen finnas en socialförsäkringsnämnd gemensam för arbetslöshetsförsäkringen, folkpensionen och sjukförsäkringen. Den nya nämnden skulle ersätta de lokala sjukvårdskassorna, pensionsnämnderna och arbetslöshetsförsäkringens lokala redogörare. Bexelius, som f.ö. också hade gjort ett studiebesök i Storbritannien 1946, var chef för Socialstyrelsen (som lydde under Möller) och svarson till Möllers hustru Else Kleen. Det finns goda skäl för antagandet att Bexelius och Möller hade samma uppfattning i organisationsfrågan.

Redan 1947 avslöjade Möllers egen statssekreterare Per Nyström i ett föredrag vid

Svenska Försäkringsföreningen att det inom Socialvårdskommittén framförts en "intressant linje" av generaldirektören Bexelius.³⁴ Med de föreslagna lokala socialförsäkringsnämnderna skulle man i varje kommun få ett organ som sammanhåller all socialförsäkring. Detta var, enligt Nyström, samma system som i England, där man siktat in sig på att få fram enhetliga lokala organ bl.a. med motiveringen att för den som behöver hjälp är det enklare med ett enda organ och "det medför ökad effektivitet".

Nyström, som varit med Möller i Storbritannien, hänvisade i olika sammanhang till de brittiska reformerna. På våren 1946, alltså före riksdagsbeslutet om allmän sjukförsäkring, gav han också en antydan i ett föredrag att minimistandardprincipen, som fått sitt genombrott i den moderna brittiska socialförsäkringen, hade upptagits i socialdepartementets sjukförsäkringsförslag.³⁵ Ett problem som han dock sade sig inte ha någon lösning på var hur samordningen med olycksfallsförsäkringen skulle ordnas.

Beveridge och Storbritannien visade vägen. Men det fanns också vissa skillnader mellan systemen. För Beveridge var egenavgifterna en viktig del i finansieringen (folk skulle vara kostnadsmedvetna) medan Möller satsade på skattefinansiering (som då också medförde en viss inkomstutjämning). Den tredelade brittiska finansieringen (egenavgifter, arbetsgivaravgifter och skatter) underlättade genomförandet av socialförsäkringsreformen i Storbritannien medan Möllers betoning på skattefinansiering var försvärande i Sverige.

Det brukar heta att Beveridgeplanen är universell. Att arbetsgivaravgifter var en

finansieringskälla implicerar emellertid att den snarast innehöll en arbetsmarknadsrelaterad försäkring. Folk som av olika skäl hamnat utanför arbetsmarknaden, exempelvis handikappade, var således inte berättigade till ålderspension. Den svenska skattefinansierade pensionen omfattade i princip alla som fyllt 67 år och utgör ett tidigt exempel på ett kontantstöd i enlighet med en medborgarrättsprincip. Ännu en skillnad var att Möllers pensioner kunde kompletteras med ett kommunalt bostadsbidrag; något sådant fanns inte i Beveridgeplanen. I båda systemen var sjukhusvården skattefinansierad, men enbart i det brittiska var också annan sjukvård gratis för medborgarna.

Enligt Möller själv var Beveridgeplanen "tjugo gånger radikalare" än vad en svensk socialdemokrat eller han själv vågat föreslå.³⁶ Enligt historikern Klas Åmark syftade Möller förmodligen på den starka enhetligheten i det brittiska systemet.³⁷ Detta är säkerligen en riktig synpunkt om vi i begreppet enhetlighet inkluderar den enhetliga socialförsäkringsorganisationen i Storbritannien. Några allmänna socialförsäkringsnämnder blev det ju inte i Sverige. Min egen uppfattning är att Möller också avsåg det faktum att brittena genomförde hela sin socialförsäkring år 1948 och inte minst att han syftade på den för medborgarna helt fria sjukvården i Storbritannien. Det var bl.a. denna han studerade under sin resa 1949 då han hade den brittiske hälsoministern Aneurin Bevan som värd. Möller hade gärna sett en helt och hållet skattefinansierad sjukvård också i Sverige. Möller skrev i en redogörelse efter sitt besök att

den brittiska sjukvården blivit en medborgerlig rättighet precis som rösträtten och att Sverige jämfört med Storbritannien ”på detta område visat en nästan ängslig försiktighet”.³⁸ Han tillade att under det att all sjukvård och all medicin var fri för de brittiska medborgarna så begränsades den svenska gratisvården till sjukhusen.

Möllers misslyckanden

Möllers sjukförsäkring skulle enligt principbeslutet träda i kraft 1950. År 1948, då samhällsekonomin tenderat bli överhettad och en reformpaus inletts, skedde ett uppskov till 1951 och år 1950 beslutades om ett uppskov tills vidare.³⁹ Att finansiera Möllers sjukförsäkring skattevägen tedde sig omöjligt och långtidsutredningen konstaterade att införandet av obligatorisk sjukförsäkring var betingat av möjligheten att finansiera denna med avgifter.⁴⁰

Kring år 1950 var det inte många som stödde Möller. Sjukkasförbundet var negativt och krävde en återgång till Socialvårdskommitténs förslag.⁴¹ Även statsminister Erlander uppvaktades i frågan.⁴²

En tung aktör var LO. LO hade varit tveksamt inför 1946 års sjukförsäkringsbeslut. Uppenbarligen med tanke på låglönegrupperna sägs i remissyttrandet över Möllers förslag att man har principiella sympatier för ett system med enhetsersättning inom sjukförsäkringen.⁴³ Men, heter det vidare, en enhetsersättning kan inte införas inom arbetslöshets- och olycksfallsförsäkringarna. Alltså vore det bättre med ersättning enligt inkomstbortfallsprincipen. Just samordningen mellan sjuk- och olycks-

fallsförsäkringarna kom att bli alltmer viktig inom LO. Möllers sjukförsäkring kom att uppfattas som ett hinder för förbättringar av skyddet för yrkesskadade. Bl.a. utvidgades successivt under efterkrigstiden begreppet yrkessjukdom och många av de sjukdomar som arbetare kunde drabbas av kunde ses som en del av arbetsprocessen, exempelvis rygg- och nervsjukdomar, utan att de i lagens mening betraktades som yrkessjukdomar. Detta innebar alltså att olika sjukdomar kunde få helt olika konsekvenser för den enskilde. 1951 års LO-kongress uttalade sig enhälligt för en samordning mellan sjuk- och olycksfallsförsäkringarna och det formulerades så att från fackföreningsrörelsens sida bör allt göras för att få till stånd en sådan reform.⁴⁴

Trots ett kompakt motstånd fortsatte Möller att skissa på sin sjukförsäkringsreform, en reform som han enligt Tage Erlander såg som den stora slutstenen i sitt verk.⁴⁵ Erlanders dagböcker år 1950 beskriver hur Möller vantrivdes i regeringen och att det rädde kaos på socialdepartementet.⁴⁶ Möller föreslog år 1951 i ett nytt socialpolitiskt program att sjukförsäkringsreformen skulle genomföras etappvis och han ville ha besked om sjukförsäkringen vid 1952 års riksdag. Detta var omöjligt enligt Erlander.⁴⁷ Möller hade inte stöd av regeringen och inte heller av den socialdemokratiska partistyrelsen eller riksdagsgruppen. Konflikter med regeringen och speciellt med finansminister Per-Edvin Sköld kännetecknade Möllers sista år som socialminister.⁴⁸

Gustav Möller blev alltså allt mer isolerad. Hans nye statssekreterare Per Eckerberg fick ta emot en hel del uppvaktningar.

Bakom ryggen på Möller började Eckerberg också att utarbeta ett nytt förslag till sjukförsäkring baserat på Socialvårdskommitténs förslag.⁴⁹

Hösten 1951 upplöstes regeringen och Tage Erlander bildade en ny regering tillsammans med Bondeförbundet. Möller fick lämna socialdepartementet (han hade också hotat avgå tidigare under året) och den nye socialministern Gunnar Sträng tillsatte snart en ny utredning under ledning av den väl förberedde Per Eckerberg.⁵⁰ Förslaget utgick från socialvårdskommitténs sjukförsäkringsförslag och 1953 fattade en i stort sett enhällig riksdag beslut om en allmän sjukförsäkring som bl.a. innehöll en stor del avgiftsfinansiering, inkomstbortfallsprincip för sjukpenningen och samordning mellan sjuk- och yrkesskadeförsäkring (det nya namnet).

Socialvårdskommittén hade presenterat ett betänkande om arbetslöshetsförsäkring 1948.⁵¹ Den dåvarande frivilliga arbetslöshetsförsäkringens begränsade omfattning innebar att obligatoriefrågan blev aktuell. Socialvårdskommittén hade år 1946 utarbetat ett förslag till obligatorisk arbetslöshetsförsäkring, som utgick från att kommitténs förslag till allmän sjukförsäkring skulle accepteras. Så blev inte fallet och Socialvårdskommittén fick nu arbeta vidare med arbetslöshetsförsäkringen under nya premisser.

Ett nytt förslag, som byggde på samordning med den av riksdagen beslutade allmänna sjukförsäkringen, låg färdigt 1947. Under arbetets gång aktualiserades frågan att konstruera en allmän arbetslöshetsförsäkring så att de erkända arbetslöshets-

kassorna kunde bibehållas. I kommitténs betänkande år 1948 presenterades de båda förslagen som alternativ I respektive II. Båda förslagen innebar att en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring skulle införas. Enligt alternativ I administreras försäkringen av lokala socialförsäkringsnämnder (som också har hand om övriga socialförsäkringar) och i princip alla förvärvsarbetande omfattas av försäkringen. I alternativ II bibehålls de erkända kassorna och vid sidan av dessa skapas ett kontantstöd i form av enhetsersättning, som socialförsäkringsnämnderna administrerar. Kommitténs majoritet förordade alternativ II.

Att alternativ II aktualiserades sammanhängde otvivelaktigt med att den frivilliga kassarörelsen utvecklats positivt och att kassorna alltså skulle kunna handha en obligatorisk försäkring. Fackföreningsrörelsen hade direkt tillträde till kommittén och två sakkunniga kom från LO. I slutet av 1947 blev dessutom arbetslöshetskassornas samorganisation representerad genom en av sina styrelseledamöter. Inom LO var kassaförbund drivande. Det utåt sett första exemplet är en motion från Handelsarbetareförbundet till 1946 års LO-kongress.⁵² Motionen utmynnade i ett förslag att en kommande arbetslöshetsförsäkring borde bygga på de erkända arbetslöshetskassorna och den tjänstemannastab som där skapats.

Betänkandet 1948 kom emellertid vid en olämplig tidpunkt. Samhällsekonomi efter kriget kännetecknades av full sysselsättning och inflationstryck. Just 1948 hade en rad tidigare beslutade förmåner trätt i kraft som den nya folkpensionen och allmänna barnbidrag. Både från socialdemo-

kratiskt och borgerligt håll framhölls betydelsen av en reformpaus. Och det fanns ingen pådrivande kraft för en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring. Inom LO tog de flesta förbund, däribland metallarbetarna, avstånd från obligatoriet och förordade en utbyggd frivillig arbetslöshetsförsäkring. Samma mycket bestämda inställning hade arbetslöshetskassornas samorganisation.⁵³ TCO framhöll att det ur tjänstemännens synvinkel inte fanns något behov av en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring.⁵⁴ Det var den frivilliga försäkringen som borde effektiviseras. I ett tal i Tyskland år 1952 om den svenska socialpolitiken kunde Gustav Möller konstatera att de fackliga organisationerna ville ha en frivillig arbetslöshetsförsäkring och sina arbetslöshetskassor.⁵⁵ Man märker här ett erkännande att han, som tidigare varit en kraftfull och framgångsrik socialminister, inte rädde på den samlade fackföreningsrörelsen.

En mer genomgripande reform av arbetslöshetsförsäkringen blev alltså omöjlig under Möllers tid som socialminister. Det slutliga avgörandet svarade den nye socialministern Gunnar Sträng för. Sträng, som till skillnad från Möller hade en gedigen facklig bakgrund, tillsatte snabbt en ny utredning. Denna ledde fram till ett riksdagsbeslut 1953 som innebar rejäla förbättringar av arbetslöshetskassornas förutsättningar.⁵⁶ Detta beslut banade väg för att statsunderstödda arbetslöshetskassor kom att få en betydande omfattning i Sverige.

Avslutning

Det har noterats att då grundstommen till en socialförsäkring etablerats så har den en tendens att bli seglivad.⁵⁷ Rent allmänt kan det hävdas att de betingelser som var rådande under en organisations formativa period präglas in i organisationsstrukturen utan att helt suddas ut då betingelserna i omgivningen ändras. I exempelvis Tyskland bär socialförsäkringen än i dag drag av Bismarcks ursprungliga arbetareförsäkringar, som knäslattes på 1880-talet.

Beveridge byggde sin rapport på en redan påbörjad utveckling i Storbritannien. Han förde in ett splittrat system i en enhetlig form och han byggde på brittisk tradition och brittiska erfarenheter. Tidiga förlagor till ett nationellt grundtrygghetssystem finner vi i reformerna 1908 (pensioner) och 1911 (arbetslöshets- och sjukförsäkringar). Viktiga ingredienser i de första systemen var grundtryggheten och den tredelade finansieringen.

Den svenska socialförsäkringsmodellen började på allvar att etableras på 1910-talet i och med tillkomsten av den allmänna pensionsförsäkringen 1913. Även om denna hade sina brister och magra ersättningar så blev färdvägen utstakad. Socialförsäkringsidéns genombrott framgår också av beslutet om olycksfallsförsäkring 1916. Genom detta beslut introducerades inkomstbortfallsprincipen för ersättningar och tanken att en allmän sjukförsäkring skulle samordnas med olycksfallsförsäkringen. Det enhälliga förslag till allmän sjukförsäkring som presenterades i Sverige 1919 byggde på dessa principer. Några omedelbara positiva effekter av denna utredning visade sig emellertid

inte, främst p.g.a. den svåra deflationskris som bröt ut alldeles i början av 1920-talet och en härefter fortsatt hög arbetslöshet. Att finansiera socialförsäkringar med avgifter och ersättningar i relation till inkomstbortfallet ingick i den svenska grundstommen. Det var detta som Gustav Möller försökte ändra på. Han lyckades enbart då det gällde folkpensionen. Men denna låg mångt och mycket i linje med utvecklingen i Sverige. Den svenska pensionsförsäkringen från 1913 hade under mellankrigstiden i realiteten blivit en skattefinansierad inkomstprövad pension och valet efter kriget var om pensionen skulle bli inkomstprövad eller en enhetspension. Möller föredrog enhetspensionen och här hade han stöd av samtliga partier.

Begreppet "Beveridge-modell" används ofta inom socialforskningen som en modell för skattefinansierad, universell grundtrygghet.⁵⁸ Denna modell står i motsatsställning till en "Bismarck-modell", som korporationer administrerar, där det råder försäkringsmässighet och inkomstbortfallskompensation. Vi har här ett utmärkt exempel på begreppsglidning. En fundamental del i Beveridgeplanen var just användandet av avgifter som finansieringskälla och försäkringsersättningarna var arbetsmarknadsrelaterade.

Den mest genuina skattefinansierade grundtrygghetsmodellen är associerad med Gustav Möller, den svensk som var mest påverkad av Beveridge. Möller eftersträvade en skattefinansierad grundtrygghet enligt den princip som brukar kallas medborgarrätt. Av hans insatser inom socialförsäkringen efter kriget kom folkpensionen att

bli bestående. Den var den första socialförsäkringen som utgick som en medborgerlig rättighet för samtliga som fyllt 67 år oberoende av privatekonomiska förutsättningar och inbetalda avgifter.

Möller lyckades emellertid inte nå sina mål med en allmän grundtrygghet. Som en bitter man lämnade han regeringen 1951. Möllers slut fördystrades ytterligare då han 1954 också tvingades lämna riksdagen.

Noter

- 1 William Beveridge, *Social Insurance and Allied Services* (London 1942).
- 2 Möllers liv som privatperson och politiker beskrivs i Nine Christine Jönsson, & Paul Lindblom, *Politik och kärlek: en bok om Gustav Möller och Else Kleen* (Stockholm 1987).
- 3 Tage Erlander, *1949-1954*, (Stockholm 1974), s. 246.
- 4 För närmare beskrivning av Beveridge och kommittén hänvisas till José Harris, *William Beveridge. A Biography* (Oxford 1977).
- 5 Den dåvarande socialförsäkringen i Storbritannien och utvecklingen behandlas exempelvis i G. A. Ritter, *Social Welfare in Germany and Britain. Origins and Development* (New York 1987).
- 6 Poängen är att ersättningarna inte var relaterade till förlorad inkomst. En komponent i Beveridgeplanen var en kategorisering av medborgarna: löntagare, egna företagare, gifta ej förvärvsarbetande kvinnor (som var försäkrade via sina män), personer i arbetsför ålder som inte har förvärvsarbete, underåriga och ålderspensionärer. Mellan dessa grupper kunde det finnas vissa skillnader t.ex. en förhållandevis lång karenstid för sjuka egenföretagare eller att gifta kvinnor som förvärvsarbetade fick lägre ersättning vid arbetslöshet och sjukdom.
- 7 Det entusiastiska mottagandet av rapporten beskrivs i John Jacobs (ed), *Beveridge 1942-1992* (London 1992).
- 8 Om bakgrunden till 1913 års beslut och den fortsatta utvecklingen se Åke Elmér, *Folkpensioneringen i Sverige* (Lund 1960) och Per

- Gunnar Edebalk, *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884-1955* (Lund 1996).
- 9 Per Gunnar Edebalk, a.a., kap 5.
- 10 Socialförsäkringskommittén 1, *Betänkande och förslag angående allmän sjukförsäkring* (Stockholm 1919).
- 11 Bakgrunden till beslutet behandlas i Peter Johansson, *Fast i det förflutna. Institutioner och intressen i svensk sjukförsäkringspolitik 1891-1931* (Lund 2003).
- 12 Svårigheterna att nå fram till ett beslut om arbetslöshetsförsäkring behandlas i Per Gunnar Edebalk, *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten. En studie i svensk socialpolitik 1892-1934* (Lund 1975).
- 13 En sammanfattning av Socialvårdskommitténs arbete finns i Karl J Höjer, "Socialvårds-kommitténs verksamhet" i *Sociala meddelanden* 1951:10, s. 703-717.
- 14 SOU 1944:15 *Utredning och förslag angående lag om allmän sjukförsäkring* och SOU 1945:46 *Utredning och förslag angående lag om folkpensionering*.
- 15 Proposition 1946:220.
- 16 Bakgrunden och diskussionen bakom pensionsbeslutet behandlas bl.a. i Åke Elmér, a.a. kap II:12-14 och Sven E. Olsson, *Social Policy and Welfare State in Sweden* (Lund 1990), kap II.
- 17 Proposition 1946:312.
- 18 Gustav Möller, "Hägkomster" i *Arbetarrörelsens årsbok* (Stockholm 1971), s. 191.
- 19 Gustav Möller, "Kan trygghet skapas?" i *Tiden* 1947:6, s. 133-343. Här skriver Möller bl.a. "Vi kan inte åtaga oss att trygga varje medborgare hans inkomst. Vi måste begränsa oss till att med socialpolitiken som instrument trygga åt en var en minimiinkomst, en minimistandard" (s. 343).
- 20 Protokoll AK 1946:42, s. 13.
- 21 Protokoll FK 1946:25, s. 112.
- 22 Möllers konflikter med finansministern är väl dokumenterade. Se exempelvis Sven Erlander (utg), *Tage Erlanders dagböcker* (Hedemora 2002) 1946-03-04, 1948-01-07 och 1951-04-25 samt Sven Andersson, *På Per-Albins tid* (Stockholm 1980), s. 294-299. I Ernst Wigforss, *Minnen III*, (Stockholm 1954), s. 329 hänvisas till "Möllers något överlägsna syn på finansiella betänkligheter".
- 23 Gustav Möller, "Hägkomster" i *Arbetarrörelsens årsbok* (Stockholm 1971), s. 187-189.
- 24 Sven Larsson, *Beveridgeplanen i sammandrag* (Stockholm 1943).
- 25 SOU 1951:25 *Utredning och förslag angående yrkesskadeförsäkringslag mm*.
- 26 Se t.ex. Bernhard Eriksson, "Socialförsäkring och social omvårdnad" i *Ett genombrott. Den svenska socialpolitiken. Utvecklingslinjer och framtidsmål*, (Stockholm 1944), s. 125-155.
- 27 I Tomas Forser, "Jag har speglat århundradet" – en bok om Per Nyström historikern, publicisten och ämbetsmannen, (Stockholm 1996), s. 181 säger Möllers statssekreterare Nyström att vi var "starkt influerade av Beveridge när det gäller socialpolitiken".
- 28 Se t.ex. Gustav Möller, "Kan trygghet skapas?" i *Tiden* 1947:6, s. 149 och *Från Fattighus-Sverige till Social-Sverige* (Stockholm 1948), s. 14.
- 29 Protokoll AK 1946:27, s. 4 och 8-9 samt AK 1946:42, s. 11.
- 30 Dr Alan Daley, *Notes from the meeting with the Swedish Minister of Social Affairs on 24th October 1949*, Gustav Möllers arkiv, ARAB/ Vol 1C. Som exempel kan nämnas att som svar på frågan om det råder brist på personal inom sjukhusen blev svaret att det råder "a considerable deficiency". På frågan om folk oftare kontaktar läkare sedan sjukvården blev gratis svarade Dr Daley att det finns "a considerable volume of criticism by doctors" eftersom folk vänder sig till läkare för relativt triviala åkomor.
- 31 Ernst Michanek, *Socialboken* (Stockholm 1949).
- 32 Ernst Michanek, a.a., s. 14.
- 33 SOU 1948:39 *Utredning och förslag angående lag om obligatorisk arbetslöshetsförsäkring*.
- 34 Per Nyström, *Föredrag vid Svenska Försäkringsföreningen 1947-10-30*, Per Nyströms arkiv, GLA/AO651, A3:1.
- 35 Per Nyström, *Tal vid ömsesidiga olycksfallsbolagen 1946-05-1*. Per Nyströms arkiv, GLA/AO651, A3:1.
- 36 Protokoll FK 1953:23, s. 158.
- 37 Klas Åmark, *Hundra år av välfärdspolitik. Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige* (Umeå 2005), s. 189.
- 38 Gustav Möller, *Englandsresan 1949*, Gustav Möllers arkiv, ARAB/Vol 1C.
- 39 Proposition 1950:252.
- 40 SOU 1951:30 *Ekonomiskt långtidsprogram 1951-1955*.

- 41 Se t.ex. *Svensk sjukkassetidning* 1949, s. 51 och 1950 s. 170.
- 42 *Tage Erlanders dagböcker* 1950-01-25.
- 43 Landsorganisationen i Sverige, *Landssekreterariatets berättelse för år 1945*, s. 155.
- 44 Landsorganisationen i Sverige, 14:e ordinarie kongressen 8-15 september 1951, Protokoll, s. 386.
- 45 *Tage Erlanders dagböcker* 1951-07-09
- 46 *Tage Erlanders dagböcker* 1950-03-11, 1950-05-13 och 1950-05-05.
- 47 *Tage Erlanders dagböcker* 1951-05-04 och 1951-07-07.
- 48 Se t.ex. Yngve Möller, *Per-Edvin Sköld – humanist och samhällsbyggare* (Stockholm 1996), s. 356.
- 49 Per Gunnar Edebalk, "Från 1891 års sjukkaselag till Gustav Möllers nederlag 1951" i *Arbetarhistoria* 1999:1, s. 22.
- 50 SOU 1952:39 *Sjukförsäkring och yrkesskadeförsäkring*.
- 51 SOU 1948:39 *Utredning och förslag angående lag om obligatorisk arbetslöshetsförsäkring*.
- 52 Landsorganisationen i Sverige, Protokoll vid Landsorganisationens i Sverige 13:e ordinarie kongress 7-13 september 1946, s. 388.
- 53 Svenska Metallindustriarbetareförbundets verksamhetsberättelse 1949, s. 51-52.
- 54 TCO, Styrelsens och revisorernas berättelse för år 1949, s. 54-56.
- 55 Gustav Möller, "Svensk socialpolitik" i *Tiden* 1952:7. Artikeln bygger på ett tal som Möller hållit i Kiel.
- 56 Proposition 1953:166.
- 57 Se t.ex. Peter Baldwin, *The Politics of Social Security. Class Bases of the European Welfare States* (Cambridge 1990), kap 2 och Christian Toft, "Constitutional Choice, Multi-Level Government and Social Security Systems in Great Britain, Germany and Denmark". *Policy and Politics* 1996:3, s. 247-261.
- 58 Se t.ex. Giuliano Bonoli, "Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach", *Journal of Social Policy* 1997:3, s. 351-372.

Sparsamhet och konservatism i högsätet

– om bondeförbundaren Axel Rubbestad

ERIK WÄNGMAR

Karlar har nog i allmänhet litet mera balans över sig. Ni vet, att en mycket viktig uppgift för en präst är att vid vissa tillfällen ta emot bikt av församlingens medlemmar. Hur skall det gå, när det blir kvinnliga präster? Det är svårt att säga, men nog har jag den uppfattningen, att kvinnor i allmänhet har åtskilligt svårare att hålla tand för tunga än vad män har. Den som går och biktar sig för en kvinna kan ju riskera att hela församlingen kan få reda på ens gärningar både i det ena och det andra. Jag anser, att kvinnan har en läggning som mindre än mannens passar för prästämbetet, därför bör vi hålla fast vid den gamla regeln, att det skall vara män, särskilt som allmänheten vill ha män.¹

Detta uttalande, som får betraktas som patriarkalt och konservativt, i den kyrkliga ämbetsfrågan gjordes 1955 i riksdagens andra kammare av ledamoten Axel Rubbestad (Hansson till 1943)², som tillhörde Bondeförbundet. Rubbestad (1888–1961) var ledamot av andra kammaren 1933–1960 och var konsultativt statsråd i samlingsrege-

ringen åren 1943–1945, först med uppgift att handlägga civilförsvarsfrågor och sedan med ansvar för frågor om bränsleförsörjningen.³

Inledning och utgångspunkter

Inom det dåtida politiska livet och även hos allmänheten torde Rubbestad ha gjort sig mest känd som en anhängare av en långtgående *sparsamhet* med allmänna medel, med andra ord skattebetalarnas pengar.⁴ Detta är grunden till att sparsamhetsbegreppet ges en relativt central betydelse i föreliggande artikel. Det är vidare hans tydliga *konservatism* i vissa politiska frågor som är en viktig grund till att jag finner hans politiska gärning intressant att studera i form av ett aktörsperspektiv inom ramen för de dåvarande politiska strukturerna. Ett annat begrepp av intresse ur både ett aktörs- (Rubbestad) och strukturperspektiv (Bondeförbundet som intresseparti för bönderna) är *agrarianismen*. Därvid avses

de ideologiska värderingar som fanns inom de bondepartier som växte fram främst i norra Europa i början av 1900-talet. Grunden för partibildningarna var de livsbetingelser som fanns på landsbygden och partierna hade i viss mån karaktär av motståndare till *samhällets modernisering*. Det var främst en praktisk ideologi, utan någon tydlig teoretisk förankring, men hade ändå beröringspunkter både med (agrar-)konserveratism och liberalism. Historikern Fredrik Eriksson menar därför, föga förvånande, att Bondeförbundet i Sverige hade sin grund i svensk konserveratism och svensk liberalism.⁵ Ytterligare ett analytiskt begrepp är *reell representation*. Det handlar om att som riksdagsledamot aktivt företräda och verka för regionala och lokala intressen på riksnivå, med andra ord vara en tydlig representant för frågor som specifikt berör det egna länet (valkretsen) och hemkommunen. Det kan också uttryckas som att riksdagsledamoten skall vara en tydlig delegat för de väljare som röstat in personen i riksdagen (väljardelegat).⁶

Syftet med föreliggande artikel är sålunda att undersöka och analysera Axel Rubbestad som aktör i den svenska riksdagen i 28 år och även försöka identifiera eventuella åsiktsförändringar över tid. Detta eftersom hans riksdagsmannagärning ägde rum under en period då det svenska samhället var i snabb förändring, inte minst gällande näringsstrukturen, där andelen sysselsatta inom jordbruket minskade i betydande omfattning, medan framförallt industrisektorn och i viss mån också tjänstesektorn ökade i betydelse. Även hans aktiviteter som ledamot av statliga utredningar och hans

medverkan som ledamot av kyrkomötet tas upp, dock i mer begränsad utsträckning. Insatserna som statsråd berörs också mer översiktligt.

Det kan erinras om att *Personhistorisk Tidskrift* 2009:1 innehöll en artikel om en annan delvis samtida politiker från Bondeförbundet/Centerpartiet, Ferdinand Nilsson (1896–1987). Artikeln skrevs av Anders Björnsson.⁷ Det är därför av intresse att förre centerpartistiske riksdagsledamoten, Nils-Eric Gustafsson (f. 1922) vid en intervju just nämner Ferdinand Nilsson som en Bondeförbunds-/Centerpolitiker som till åsikterna stod nära Rubbestad.⁸ Anders Björnsson berör även Axel Rubbestad i sin 2009 utkomna bok, *Skuggor av det förflutna. Bondeförbundet och trettiotalet*, där Rubbestad framställs som en gammaldags bondeförbundare och en företrädare för bondekonserveratism.⁹

Tidigare forskning om Rubbestad

Inom ramen för en kortare uppsats är det knappast möjligt att redovisa ett mer omfattande forskningsläge. Jag väljer därför att här ta upp den mest relevanta forskningen ur ett personhistoriskt perspektiv, där människan Axel Rubbestad och hans politiska handlande berörs. Rubbestads sparsamhet-sinriktning tas bl.a. upp i två större vetenskapliga studier.

För det första är det historikern Sten Carlssons *Lantmannapolitiken och industrialismen*, som behandlar den rikspolitiska utvecklingen 1890–1902. Carlsson betraktar Rubbestad som en sentida efterföljare till den politik som var utmärkande för

det gamla Lantmannapartiet i riksdagen: "Dalslänningen Axel Rubbestad kan i närvarande stund [1953] anses som den mest typiske företrädaren för den gamla bondeideologin med dess karakteristiska kombination av konservatism och sparsamhet".¹⁰ För det andra gäller det statsvetaren Emil Uddhammars avhandling, *Partierna och den stora staten*. Uddhammar anger följande om Rubbestads sparsamhet: "Ett exempel är bondeförbundets Axel Rubbestad, som under sin tid i riksdagen, och särskilt under 40- och 50-talen, förespråkade en gammaldags sparsamhetslinje, vilken snarast hade sina rötter i böndernas urgamla motstånd mot herrarnas vilja att spendera deras skattemedel".¹¹ Carlsson och Uddhammar ser sålunda Rubbestad på ett likartat sätt.

I den personhistoriska genren finns dels en artikel av Jan Vegelius, publicerad i en dalsländsk hembygdsskrift, dels historikern Gustaf Jonassons artikel om Rubbestad i *Svenskt biografiskt lexikon*. Vegelius tar bl.a. upp Rubbestads riksdagsaktiviteter i form av motioner och anföranden i andra kammaren.¹² Det framhålls vidare att Axel Rubbestad inte var anmärkningsvärt sparsam med sina egna tillgångar. Han gjorde aldrig gällande att han levde på fem kronor om dagen när han befann sig i Stockholm för att delta i riksdagens arbete, utan bara att det fanns möjlighet att klara sina utgifter med detta belopp år 1941.¹³

Jonassons beskrivning av Rubbestads politiska gärning i riksdag och regering tar upp Rubbestads förankring i den kristna schartauanska fromhetsinriktningen. I denna var sparsamhet och den skeptiska inställningen till teoretisk utbildning i form

av lång obligatorisk skolgång och världslig kultur viktiga kännetecken. Det framkommer att Axel Rubbestad inte var någon stor vän av Bondeförbundets samverkan med Socialdemokraterna, även om han godtog att Bondeförbundet ingick i samlingsregeringen 1939–1945 och inträdde i koalitionsregeringen med Socialdemokraterna 1951. Under senare delen av detta regeringssamarbete blev emellertid Rubbestad alltmer kritisk och han var en av de bondeförbundare som drev ståndpunkten att partiet skulle lämna regeringssamarbetet, vilket skedde på hösten 1957. Vidare var Rubbestad en stark anhängare av Sveriges alliansfrihet och argumenterade mot planerna på ett försvarsförbund med Danmark och Norge 1948–1949.

Andra exempel på Rubbestads politiska hållning, under framförallt den senare delen av hans politiska karriär, var, enligt Gustaf Jonasson, motstånd mot följande förändringar/reformer:¹⁴

Den nioåriga enhetsskolan.

Införandet av kvinnliga präster i svenska kyrkan.

Tillkomsten av lantbruksnämnder och länskolnämnder.

Övergången till högertrafik.

Förbättringar av anställningsvillkoren för statligt anställda.

Bondeförbundets namnbyte till Centerpartiet.

Motsättningarna gällande den kyrkliga ämbetsfrågan inom Bondeförbundet behandlas också av historikern Ann-Sofie

Ohlander i ett personporträtt av en av partiets kvinnliga politiker, Märta Leijon (1893–1971). Leijon var en varm anhängare av kvinnliga präster. Ohlander namnger dock ingen motståndare till kvinnliga präster inom partiet.¹⁵

Rubbestads negativa inställning till ett namnbyte behandlas också i Hans Albin Larssons doktorsavhandling i historia, *Partireformationen – från bondeförbund till centerparti*. Rubbestad framförde 1948 uppfattningen att Bondeförbundet i första hand borde tillvarata lantbrukarnas intressen. Han var därför exempelvis motståndare till att partiet centralt år 1952 satsade pengar på att ställa upp i valen till andra kammaren i storstadsvalkretsarna. Rubbestads tydliga kvarhållande av tesen om att partiet borde vara ett nästan renodlat klass- och intresseparti för bönderna ut-sattes under 1950-talet för en viss intern kritik, bl.a. från studentförbundet, som hade en betydligt mer positiv inställning till försöken att bredda väljarbasen. Planerna på ett namnbyte började på allvar ta form efter valförlusten 1956. Rubbestad, med stöd av Ferdinand Nilsson, motsatte sig namnbytet och menade att partiets mål borde vara att få så stor andel av bönderna som möjligt att rösta på partiet. Ett namnbyte riskerade att partiet tappade sin profil som jordbruksparti. Rubbestad menade att valförlusterna 1948, 1952 och 1956 delvis kunde kopplas till partiets försök att vända sig till väljargrupper vid sidan av jordbrukarna. Vidare ville han, inte förvånande, att partiet skulle hålla fast vid en sparsamhetslinje. Hans försök att stoppa namnbytet lyckades dock inte, varken till Centerpartiet

bondeförbundet 1957 eller sedan till enbart Centerpartiet 1958.¹⁶ Rubbestads motstånd mot ett namnbyte omnämns också i boken, *Så blev det centerpartiet. Bondeförbunds- och centeridéerna från fyrtioalet fram till 1960*, skriven av Gustaf Jonnergård, som var partisekreterare under perioden 1951–1976.¹⁷

Personen Axel Rubbestad

Axel Hansson föddes år 1888 i Ödeborgs församling i Älvsborgs län (nuvarande Västra Götalands län). Ödeborg är beläget i södra Dalsland, nära gänsen mot Bohuslän och avståndet till Uddevalla är endast drygt två mil.¹⁸ Föräldrarna var jordbrukare på gården Bråten och Axel var näst yngst av 12 syskon, födda mellan 1869 och 1891. Åtta av syskonen uppnådde vuxen ålder, men tre av dessa utvandrade till USA.¹⁹ Södra Dalsland hade nämligen en hög utvandring till Nordamerika under senare delen av 1800-talet.²⁰ Trots uppenbart knappa ekonomiska förhållanden i föräldrahemmet gavs Axel möjlighet att bedriva läroverksstudier i Uddevalla och Göteborg och avlade realexamen. Hans målsättning var att bli präst, men sjukdom lade hinder i vägen före studentexamen på latinlinjen, varför de akademiska ambitionerna kom av sig. Efter fullgjord värnpliktstjänstgöring blev han verksam som lantarbetare i hembygden. År 1913 blev han arrendator för Ödeborgs församlings prästgård, benämnd Rubbestad. Inledningsvis skedde arrendet tillsammans med brodern Robert. I Rubbestad var han verksam fram till år 1936, då han flyttade till den något år tidigare förvärvade jordbruksfastigheten Vrine, också den belägen

i Ödeborgs församling, men närmare kyrkbyn (Ödeborgs samhälle). Vrine var med dåtida mått ett relativt stort jord-/skogsbruk som bestod av 30 hektar åker och 35 hektar skogsmark, vilket sålunda uppgår till totalt 65 hektar. I Vrine kom Axel Rubbestad att vara bosatt fram till sin död år 1961. Denna fastighet bebos än idag av släkten Rubbestad.²¹

Hansson/Rubbestad ingick äktenskap år 1914 med Augusta Johansson (1894–1971), som var född i Krokstads församling i Göteborgs och Bohus län. I detta äktenskap föddes 13 barn.²² I skrivande stund finns tre döttrar ännu i livet. De är bosatta i hembygden. Ödeborgs församling ingår sedan 1967 i Färgelanda kommun. Alla barnen stannade dock inte i trakterna av Ödeborg, utan en dotter och en son var vid sin död bosatta i Stockholm och en av döttrarna bodde i Danmark.²³ Det av barnen som blev mest politiskt verksam var sonen Bertil. Han växte huvudsakligen upp i sin mors föräldrahem i Krokstads församling (nu i Munkedals kommun) och tog sig 1939 namnet Nordevall, innan den övriga familjen bytte från Hansson till Rubbestad 1943. År 1945 blev han ombudsman för Högern och 1974–1988 var han som moderat kommunfullmäktiges ordförande i Munkedal.²⁴

Redan kort tid efter Bondeförbundets grundande på 1910-talet blev Axel aktiv i partiet. I anslutning till den fulla demokratis genombrott i de svenska kommunerna 1919 inleddes hans bana som politiker i Ödeborgs landskommun. Han invaldes i kommunalfullmäktige, kommunalnämnden, fattigvårdsstyrelsen och barnavårdsnämnden. Senare tog han även plats i folks-

kolestyrelsen, efter att kommunen övertagit ansvaret för folkskolan från den kyrkliga församlingen. Vid 1926 års kommunal- och landstingsval invaldes han i Älvsborgs läns landsting och blev direkt även ledamot av dess förvaltningsutskott. Båda dessa uppdrag behöll han ända fram till 1960. Under åren 1943–1959 var han vice ordförande i landstinget. I landstinget engagerade sig han särskilt för sjukvården i Dalsland, främst sjukstugan/lasarettet i Bäckefors.²⁵

I riksdagen

Valet till andra kammaren 1932 blev framgångsrikt för Bondeförbundet och partiets röstandel i riket ökade till 14,1 procent, vilket var 2,9 procentenheter högre än vid 1928 års val. I Norra Älvsborgs valkrets fick partiet 23,9 procent, vilket gav två riksdagsmandat, varav det ena gick till Axel Hansson i Rubbestad. I valkretsen ökade röstetallet med hela 6,6 procentenheter. Valet 1928 hade bara gett ett riksdagsmandat och så blev också fallet vid de följande sju valen: 1936, 1940, 1944, 1948, 1952, 1956 och 1958, då Hansson/Rubbestad återvaldes till andra kammaren. Det näst bästa resultatet nåddes vid valet 1936, då Bondeförbundet fick 22,4 procent av rösterna. Sämst gick det 1956, med 14 procent. Vid alla val fick partiet en högre andel röster i Norra Älvsborgs valkrets än i riket som helhet. Det ter sig logiskt med tanke på att partiet hade ett svagt väljarstöd i de största städerna och i valkretsar som var mer industriellt präglade än Norra Älvsborg. I denna valkrets spelade jordbruket en viktig roll för sysselsättningen ännu i slutet av 1950-talet.²⁶ I Älvsborgs

län, inklusive Dalsland, dominerade små och medelstora jordbruk.²⁷

År 1932 invaldes även lantbrukaren Otto Niklasson (1894–1960) från Fors församling för Bondeförbundet i andra kammaren för Norra Älvsborg. Han blev kvar till 1936, då partiet förlorade sitt ena mandat. Niklasson återkom till riksdagen som ledamot

av första kammaren 1948–1957. Niklasson var en av de partikamrater som Rubbestad inte sällan samarbetade med i riksdagen.²⁸ Andra partivänner som Rubbestad också gärna samverkade med var Johannes Onsjö (1895–1976) från Skaraborgs län och Carl Olof Carlsson (1889–1964) från Göteborgs och Bohus län.²⁹

Tabell 1. Rubbestads egna motioner, motioner som första namn samt enbart undertecknade motioner i riksdagen 1933–1960, uppdelade på sakområden

Sakområde	Egen	Första namn	Undertecknat	Totalt
Jord-/skogsbruk/fiske	2	18	90	110
Kyrkliga och etiska	2	5	27	34
Övrigt (1)	2	6	18	26
Statlig verksamhet	7	9	9	25
Beskattnings och tullar	0	4	19	23
Kommunikationer	1	3	16	20
Undervisning	1	7	11	19
Kommun-landsting	0	3	14	17
Socialförsäkringar	3	5	7	15
Dyrortsgruppering	1	2	11	14
Lokalt och regionalt	0	3	10	13
Näringslivsfrågor	0	1	9	10
Utrikes- och försvar	0	3	6	9
Arbetsmarknad	1	3	5	9
Individärenden	4	0	2	6
Kultur	0	4	2	6
Grundlagar	0	0	4	4
Fattig-/socialvård	0	0	4	4
Totalt	24	76	264	364

1) I denna grupp ingår exempelvis rättsväsendet, byggnadslagstiftning, hyresreglering, statlig försäljning av mark, landsbygdens elektrifiering och insamling av statistik,

Källa: *Motioner i Riksdagens Första kammare [likalydande med andra kammaren] och Riksdagens Andra kammare 1933–1960.*

Under sina 28 år i riksdagen undertecknade Hansson/Rubbestad 364 motioner. Utöver dessa fanns det tre motioner där Rubbestad hade instämt med motionernas syfte. Det gällde en motion vardera åren 1933, 1935 och 1936.³⁰

Denna kategorisering skiljer sig delvis åt från den kartläggning av tvåkammarriksdagens ledamöter som bygger på riksdagstrycket. Skillnaden ligger i att riksdagstrycket räknar motioner som är undertecknade av två ledamöter som egenmotioner för båda två, oberoende av vem som är första namn. Det är skälet till att biografningen anger att Hansson/Rubbestad hade lämnat 111 egna motioner (helt egna, första namn på motioner eller andra namn på motioner med bara två undertecknare).³¹ Enligt min sammanställning ovan blir det 100 egna motioner i betydelsen helt egna motioner och första namn på motioner, oberoende av antalet undertecknare. En samlad bedömning är att Rubbestads motionsskrivande i riksdagen låg runt genomsnittet för samtida riksdagsledamöter gällande helt egna motioner och motioner där ledamoten var första namn.³²

Uppdelningen i teman är inte okomplicerad, eftersom en motion mycket väl skulle kunna hänföras till mer än ett tema. Ett exempel på detta är frågan om järnvägar i Dalsland, som både kan hänföras till sakområdena kommunikationer och lokala och regionala frågor. Här har jag valt att räkna motionen till det lokala och regionala temat.

Det största enskilda sakområdet för Hansson/Rubbestad var statlig verksamhet. Det handlade främst om anställningsvill-

kor och motsvarande för statligt anställda tjänstemän, där förslagen ofta gick ut på att göra anställningsvillkoren mindre förmånliga. Exempel på förslag i motionerna var: förslag till förändringar i det civila avlösningsreglementet, krav på ändringar i rese-reglementet, begränsningar i uppräknigen av statstjänstemännens löner, motstånd mot nordiskt statligt tjänstemannautbyte, möjlighet för statliga tjänstemän att kvarstå längre i tjänst samt krav på att tillsätta en parlamentarisk kommitté med uppgift att förhandla om statstjänstemännens löner.³³

Motionerna om socialförsäkringar handlade bl.a. om en utökning av antalet karensdagar i sjukförsäkringen från tre till sex dagar.³⁴ Vidare ville han öppna för en sänkning av arbetsgivaravgiften för sjukförsäkringen om den gav ett överskott jämfört med vad arbetsgivarna skulle betala.³⁵ En tredje motion avsåg att slopa barnbidraget för första barnet, med undantag för änkor och ensamstående mödrar.³⁶ Motionen om arbetsmarknadsfrågor var emot att arbetstagare kunde kräva att all semester togs ut i en följd.³⁷

Motionen om undervisnings- och skolfrågor gällde motstånd mot att länskolnämnderna skulle få tillsätta lärartjänster vid enhetsskolan. Rubbestad ville att kommunerna skulle få tillsätta lärartjänsterna på egen hand.³⁸ Den enda motionen om kommunikationer innehöll önskemål om att telefonkatalogen bara skulle tryckas upp i sin helhet vart femte eller vart tionde år. Däremellan skulle det bara ges ut bilagor med aktuella ändringar. Den årliga nettokostnaden för tryckningen av katalogen låg på 3,6 miljoner kronor.³⁹

Ingen egen motion handlade om lokala och regionala frågor, även om de fyra motionerna om individärenden hade lokal förankring. Tre av dessa motioner avsåg krav på understöd från Vadstena krigsmanshuskassa till förutvarande indelta soldater vid Valbo kompani (Dalsland) av Hallands regemente. Dessa motioner inlämnades åren 1934, 1935 och 1936.⁴⁰ Den fjärde motionen skrevs 1958 och gällde ett skadestånd på 20 000 kronor till ett lantbrukarpar från Ödeborg.⁴¹ Exempelen indikerar att Rubbestad inte hade någon stark dragning åt *reell representation*.⁴²

Vid en värdering av substansen i hans egna motioner visar det sig att två motioner skulle innebära stora besparingar i stats-

budgeten. Det gällde dels förslaget om att öka antalet karensdagar från tre till sex, dels om att ta bort barnbidraget för första barnet, utom för änkor och ensamstående mödrar. Även en tredje motion, förslaget om att dämpa löneökningarna för statliga tjänstemän, hade viss betydelse för statsfinanserna. Däremot var motionen om att ta bort resekostnadsersättningen mer att betrakta som symbolpolitik. Även motionen om att bara ge ut telefonkatalogen vart femte eller vart tionde år bör räknas till symbolpolitik. Med detta avses att motivet till politiska beslut eller förslag till beslut inte är att uppnå något, utan att symbolisera en politisk viljeinriktning.⁴³

Tabell 2. Partifördelning på motioner med Hansson/Rubbestad som första namn och motioner som han enbart undertecknat

Deltagande partier	Första namn	Undertecknare	Totalt	
			Antal	%
Bf/C	62	180	242	71
Bf/C+H+Fp+S	1	35	36	11
Bf/C+H	7	14	21	6
Bf/C+H+Fp	2	18	20	6
Bf/C+Fp	2	4	6	2
Bf/C+Fp+S	0	5	5	1
Bf/C+S	1	3	4	1
Bf/C+H+S	1	2	3	1
Bf/C+H+Fp+S+K	0	2	2	1
Bf/C+H+Fp+S+Sp	0	1	1	0
Totalt	76	264	340	100

Bf/C = Bondeförbundet/centerpartiet. H = Högerpartiet. Fp = Folkpartiet. S = Socialdemokraterna. K = Kommunistpartiet. Sp = Socialistiska partiet.

Källa: *Motioner i Riksdagens Första kammare [likalydande med andra kammaren] och Riksdagens Andra kammare 1933–1960*.

I 76 fall var Hansson/Rubbestad första namn på motioner som skrevs ihop med andra ledamöter. Utöver motionernas tematiska inriktning är det av intresse vilka ledamöter som han samarbetade med. Samma sak gäller för de 264 motioner som han undertecknade med en annan ledamot som första namn.

Föga förvånande var det främst partikamrater som motionerna skrevs tillsammans med. Därefter skrevs flest motioner tillsammans med högerledamöter. På de 98 motioner som inte enbart hade partikamrater som undertecknare fanns sådana med på 83 stycken. Motsvarande siffror för Folkpartiet och Socialdemokraterna var 70 respektive 51 motioner. Detta ger en fingervisning om att Rubbestad hade ledamöter från Högern som närmaste samarbetspartners vid sidan av ledamöter från det egna partiet. Till största delen handlade det om de som tillhörde partiets landsbygds-/lantbruksfalang och inte sådana som kunde räknas till Högerns urbana industri- och ämbetsmannafalang. Hans allra närmaste samarbetspartner inom Högerpartiet får anses ha varit lantbrukaren Ernst Staxäng (1898–1967), som satt i andra kammaren för Göteborgs och Bohusläns valkrets 1933–1964, alltså under hela den tid som Rubbestad tillhörde riksdagen.⁴⁴

Vid en summering av de motioner som Rubbestad skrivit på utan att vara första namn framträder inte långtgående besparingsförslag så tydligt. I fokus hamnar den kyrkliga/religiösa/etiska inriktningen, där motionerna ofta syftade till att försöka förhindra sekulariseringen genom att kristna värden betonades. Många av de motioner

han undertecknade om jordbruksfrågor syftade antingen till skattelättnader för eller subventioner till jordbruket.⁴⁵ Det var ett uttryck för att partiet fungerade som ett klassbaserat intresseparti för bönderna. Här var inte Rubbestad anhängare av sparsamhet, utan *agrarianismen* tog överhanden. Hans förslag om besparingar på de statliga tjänstemännen torde inte ha räckt till för att finansiera de utökade utgifterna på jordbrukets område. Däremot var förslagen att ta bort barnbidraget för första barnet och att öka antalet karensdagar i stora besparingar som vägde upp de utökade utgifterna till jordbruket och andra ändamål där han yrkade på högre anslag. Hans sparsamhet var därmed selektiv, men det kan uttryckas som att det handlade om politiska prioriteringar, där böndernas väl och ve var ett överordnat politiskt mål.

Rubbestad i riksdagsutskotten

Under sina 28 år i riksdagen hade Rubbestad följande utskottsplaceringar:⁴⁶

Suppleant i andra kammarens första tillfälliga utskott 1933–1934.

Suppleant i första särskilda utskottet 1939 (urtima riksdagen).

Suppleant i statsutskottet 1937–1939, 1940–1941.

Suppleant i utrikesutskottet 1941–1943, 1955–1957.

Ledamot i andra kammarens femte tillfälliga utskott 1935–1936.

Ledamot i tredje särskilda utskottet 1942.

Ledamot i statsutskottet 1942–1943, 1946–1960.

Som synes var statsutskottet den huvudsakliga placeringen för Hansson/Rubbestad. Utskottet måste ses som ett av tvåkammarriksdagens allra tyngsta.⁴⁷ Professorn i statskunskap, Nils Stjernquist, beskriver det på följande sätt: ”Den centrala positionen bland de ständiga utskotten intog statsutskottet, ända till jordbruksutskottets tillkomst ansvarigt för samtliga anslagsfrågor. Ett ledamotskap i detta utskott skattades därför högt”. Utskottet, som var uppdelat på avdelningar, hade ansvar för riksdagens beslut i anslagsfrågor, där statsbudgeten självklart var en betydelsefull del. En utbredd uppfattning var att statsutskottet hade en tendens till att sträva efter återhållsamhet med de statliga utgifterna.⁴⁸ På grundval av Rubbestads sparsamhetsinriktade politiska hållning bör placeringen i statsutskottet ha varit lämplig och i linje med hans egna önskemål.

Genom att statsutskottet ansvarade för alla anslagsfrågor utom för jordbruket lämnade det varje riksdagsår ett stort antal utlåtanden. Vid en genomgång av riksdagstrycket över en längre period visar det sig att statsutskottet i medeltal lämnade flest utlåtanden. Uppdelningar i olika avdelningar gjorde dock att ledamöterna inte deltog vid avlämnandet av alla utlåtanden.⁴⁹ Utrikesutskottet, där Hansson/Rubbestad var suppleant i två omgångar, dels 1941–1943, dels 1955–1957, var långt mindre arbetsbelastat.⁵⁰ Utskottet lämnade bara ett klart begränsat antal utskottsutlåtanden varje riksdagsår.⁵¹

I fråga om insatserna i de tillfälliga och särskilda utskotten var ledamotskapet i tredje särskilda utskottet 1942 viktigast. Detta utskott behandlade nämligen försvarets framtida organisation, vilket var en mycket betydelsefull fråga vid en tidpunkt när andra världskriget pågick som bäst och det ännu var en öppen fråga om vilken allians som skulle gå segrande ur kriget. Trots krigsårens samlingsregering lämnades ett stort antal reservationer mot utskottets utlåtanden. Motsättningen kan dock ändå ses som traditionella genom att de borgerliga partierna ville satsa något större resurser på det framtida försvaret än vad Socialdemokraterna önskade. Rubbestads sparsamhetslinje gällande statlig verksamhet undantog ofta försvaret (och inte minst kyrkan).⁵²

Under de 26 år (två år försvinner då han var statsråd) som Rubbestad deltog i riksdagens utskottsarbete lämnade han sammanlagt 371 reservationer, antingen tillsammans med andra ledamöter eller på egen hand. Under de första fem åren, då han framförallt var suppleant och ledamot i tillfälliga utskott, skrevs bara två reservationer. När han sedan blev suppleant i statsutskottet och ibland fick tjänstgöra började antalet reservationer att öka. Det högsta antalet lämnas år 1942, men av dessa 33 gjordes 23 i det tredje särskilda utskottet som ansvarade för beredningen av försvarsfrågan. Även under våren 1943, innan han inträdde i samlingsregeringen, lämnade han 23 reservationer, alla i statsutskottet, där han sedan året innan var ordinarie ledamot. När han 1946 efter statsrådstitiden återkom till statsutskottet följde förhållandevis många reservationer under den pe-

riod när partiet befann sig i opposition. När hans parti på hösten 1951 på nytt bildade koalition ihop med Socialdemokraterna går det att se en nedgång i antalet. Detta ter sig följdriktigt. Under de senare åren med koalitionsregeringen, närmare bestämt 1955 och 1956, stiger antalet reservationer åter. Detta kan troligen kopplas till att Rubbestad blev alltmer missnöjd med samarbetet med Socialdemokraterna och därför kände ett större behov av att göra markeringar mot regeringens politik. Det låga antalet reservationer under det sista året med koalitionen, 1957, ter sig svårt att förklara. Möjligen kan det ha berott på att han då såg att koalitionen snart skulle upplösas och därför kunde vara mindre aktiv. Under partiets första år i opposition, 1958, lämnade Rubbestad det näst högsta antalet reservationer under sina riksdagsår, närmare bestämt 32 stycken. Utöver att han och partiet nu mer otvunget kunde göra gemensamma reservationer tillsammans med Högern och Folkpartiet torde siffran också ha påverkats av att vissa beslut fick tas om till följd av nyvalet till andra kammare i juni 1958. Det avtagande antalet reservationer under 1959 och 1960 bör kunna förklaras med att hans hälsa försämrades och att han därför deltog mer sporadiskt i statsutskottets arbete, även om han kvarstod som ordinarie ledamot.⁵³ Det är vidare av intresse i vilka konstellationer som Hansson/Rubbestad lämnade reservationer mot utskottsutlåtandena. Tabellen visar att en femtedel av alla utskottsreservationer gjordes på egen hand, vilket med stor sannolikhet får betecknas som en hög siffra. Ett säkert uttalande i frågan skulle kräva orealistiskt omfattande empi-

risk studier, varför jag avstår från detta. I de fall Hansson/Rubbestad som ensam företrädare för partiet lämnade reservationer tillsammans med representanter för andra partier var det oftast ihop med högerpolitiker. Detta är samma tendens som i fråga om motionerna, där Högern var det parti som han mest samarbetade med utöver de egna partikamraterna. Det får ses som ytterligare en tydlig indikation på att Hansson/Rubbestad tillhörde sitt partis högerfalang och stod Högerpartiet nära i en hel del frågor. Samarbetet åt höger i statsutskottet gällde dels frågor om statens utgifter för statlig förvaltning och transfereringar, dels frågor av kyrklig/etisk/moralisk art.

Anföranden i riksdagen

Under sina 28 år i andra kammaren och de två år som han var statsråd och hade möjlighet att ta till orda också i första kammaren gjorde han totalt 840 inlägg. Hansson/Rubbestad höll sålunda i medetal 30 anföranden per år i riksdagen, vilket måste betecknas som en tämligen hög siffra. Som sig bör var han försiktig med att ta till orda under sina första riksdagsår, men yttrade sig dock vid ett tillfälle under sin första riksdag år 1933. Hans höga aktivitet i kammaren kan troligen delvis kopplas samman med att han under många år var ledamot av statsutskottet och därför hade många utskottsutlåtanden att bevaka i kammaren. Inte helt sällan talade han till förmån för egna och/eller partiets reservationer. Rubbestad var särskilt aktiv under 1950-talet under koalitionen med Socialdemokraterna. Här avstår jag från att närmare behandla de många in-

Tabell 3. Fördelning mellan olika konstellationer gällande Rubbestads reservationer i riksdagens utskott 1933–1960

Konstellation	Antal	Procent
AR med andra i bf/c och från andra partier	198	53
AR ensam	72	19
AR med andra i bf/c	68	18
AR ensam från bf/c och med enbart h	18	5
AR ensam från bf/c och med andra partier, utom med enbart h	15	4
Totalt	371	99

Källa: Utlåtanden: Andra Kammarens Första tillfälliga utskott 1933–1934, Första särskilda utskottet 1939, Statsutskottet 1937–1939, 1940–1943 och 1946–1960, Utrikesutskottet 1941–1943 och 1955–1957, Andra Kammarens Femte tillfälliga utskott 1935–1936 samt Tredje särskilda utskottet 1942.

lägg som Hansson/Rubbestad gjorde i riksdagens andra kammare, fränsett det citat från debatten om den kyrkliga ämbetsfrågan som redovisas allra först i texten. Om ett typiskt citat från Rubbestads många anföranden i kammaren valts ut skulle det emellertid ha handlat om antingen dyrortsgrupperingen eller om anställningsvillkoren för statliga tjänstemän.⁵⁴

Statsråd 1943–1945

När bondeförbundaren Karl-Gustav Westman (1876–1944) till följd av sjukdom avgick som justitieminister i samlingsregeringen den 30 augusti 1943 inträdde Axel Rubbestad som partiets andra statsråd. Han blev dock endast konsultativt statsråd, då posten som justitieminister övertogs av folkpartisten Thorwald Bergquist (1899–1972), som innan varit konsultativt statsråd. Den andra bondeförbundaren i regeringen var partiordföranden Axel

Pehrsson-Bramstorp (1883–1954), som var jordbruksminister under hela samlingsregeringens tid. Från tillträdet som statsråd till den 30 september 1944 var Rubbestads huvudsakliga ansvarsområde civilförsvarsfrågor, medan det därefter fram till samlingsregeringens avgång den 31 juli 1945 var bränslefrågor. Under tiden med civilförsvarsfrågor hade han även några andra ansvarsområden inom socialdepartementet, som den socialdemokratiska socialministern Gustav Möller (1884–1970) överlät på Rubbestad, men som 1944 övertogs av det nya konsultativa statsrådet Tage Erlander (s) (1901–1985).⁵⁵

Det kan tyckas lite förvånande att Hansson/Rubbestad av partiledaren Axel Pehrsson-Bramstorp rekryterades till statsråd i samlingsregeringen, med tanke på Rubbestads i många fall uppenbart konservativa åsikter. En förklaring var att Bondeförbundets förste vice ordförande, Hjalmar Svensson (1881–1966), inte själv ville bli stats-

råd och därför istället föreslog Rubbestad. Svensson hade inte minst i statsutskottet haft ett relativt gott samarbete med Rubbestad.⁵⁶ Möjligen kan också Bramstorp, som i den praktiska politiken ofta stod nära socialdemokratin⁵⁷, velat ha en mer konservativ person som motvikt, inte minst för att tillfredsställa partiets högerfalang.

I egenskap av statsråd med ansvar för civilförsvarsfrågor undertecknade Rubbestad 1944 den omfattande propositionen med förslag till civilförsvarslag, som bl.a. skulle ersätta luftskyddslagen från 1937 och utrymningslagen från 1941.⁵⁸ Han fick därför företräda regeringen i riksdagsdebatten om den nya lagstiftningen i första och andra kammaren, som skedde i juli 1944. Det för civilförsvarsfrågan särskilt tillsatta utskottet hade dock gjort en principiell förändring i relation till propositionen, detta genom att lagen bara skulle vara ett provisorium som gällde under fem års tid. Då utskottet var enigt i frågan tog Rubbestad ingen strid vid riksdagsbehandlingen.⁵⁹ Det lämnades också en särskild proposition med förslag till avlösningsreglemente för personal inom civilförsvaret.⁶⁰

Han fick även underteckna ett antal propositioner av mindre vikt och utan ideologisk sprängkraft. Dessa ärenden tillhörde socialdepartementets respektive jordbruksdepartementets ansvarsområden. Det var följande propositioner: En mindre revidering av fattigvårdslagen.⁶¹ Anslag till fattigvårds- och barnavårdskonsulenter.⁶² Anslag till nykterhetsvården.⁶³ Förslag till ändring av förordningen om bekämpande av tuberkulos hos nötkreatur.⁶⁴ Om utredningskostnader (6500 kronor) för reglering av en å i

Malmöhus län.⁶⁵ Förslag till förlängning av lagen om avverkningsskyldighet.⁶⁶ Att lagen om reglering av förbrukningen av elektrisk kraft och gas skulle ges fortsatt giltighet.⁶⁷ Ändring av grunderna för statsbidrag till försäkring mot förluster till följd av smittsamma husdjursjukdomar.⁶⁸ Anslag till veterinärrättningen i Skara (29 300 kronor).⁶⁹ Anslag till undersökningar gällande vissa vattenregleringar (10 000 kronor).⁷⁰ Om den statsunderstödda torrläggningens verksamheten.⁷¹ Gällande omkostnader för Svenska gengasaktiebolagets verksamhet.⁷² Ersättning för skador som uppstått genom Tämnarens översvämning (225 000 kronor).⁷³ Ändrad lydelse av lagen om nationalparker.⁷⁴ Statliga åtgärder för att skydda vedförsörjningen (anslag på 6 070 000 kronor).⁷⁵ Den sistnämnda propositionen om åtgärder gav dock upphov till viss debatt i andra kammaren i juni 1945.⁷⁶

Det kan konstateras att många av förslagen i propositionerna med dagens mått var av så underordnad betydelse att ärendena hade handlagts av statliga myndigheter utan inblandning av regeringen. Några av propositionerna, främst ändringen av fattigvårdslagen och anslaget till fattigvårds- och barnavårdskonsulenter, kunde möjligen Rubbestad ha motsatt sig om han bara varit riksdagsledamot och inte ansvarigt statsråd.

Som statsråd fick Rubbestad besvara interpellationer och frågor från riksdagens ledamöter. Det gällde: tillgången på skyddsrum⁷⁷, behovet av att ändra giftstadsplanen så att arsenikbehandling av växter som vidrördes av bin inte skulle vara tillåtet under blomningstid och om möjligheten för biodlare att få ersättning för skador som

uppstått innan en eventuell regeländring ägt rum⁷⁸, om bränsleförsörjningen för vintern 1944/1945 kunde anses vara tryggad och vilka åtgärder som borde vidtas om så inte var fallet⁷⁹, kostnaderna för bränsleförsörjningen till Öland⁸⁰, om bränslekommissionen utfärdat förbud för försäljning av bok- och björkved inom Kristianstads län⁸¹, vilka åtgärder som avsågs genomföras med anledning av Emåns översvämningar⁸², om tvångsupplåtelse av avverkningsrätt⁸³, brister i organiseringen av torrläggningsverksamheten⁸⁴, inskränkningarna i båttrafiken i Stockholms skärgård och vilka problem som dessa vållat befolkningen⁸⁵, tillstånd för att bryta stenkol i Billesholm i Malmöhus län⁸⁶, de orättvisa konsekvenserna av gasransoneringen⁸⁷ samt förutsättningarna för att sänka priserna på de (båt-) motorbränslen som användes vid fiske.⁸⁸

En sammanfattning av interpellationerna och frågorna visar att det till allra största delen gällde ärenden av praktisk betydelse som fördes fram av riksdagsledamöterna. Det fanns få exempel på att frågorna hade någon egentlig ideologisk innebörd och de hade ingen tydlig koppling till Rubbestads egna hjärtefrågor. Det handlade främst om att ledamöterna tog upp frågor som var aktuella i deras egen valkrets. Detta var sålunda ett exempel på *reell representation*, att riksdagsledamöterna aktivt företrädde och verkade för regionala och lokala intressen på riksnivå.⁸⁹ Rubbestads svar var i de flesta fall ganska utförliga, vilket interpellanterna var tacksamma över. De uttryckte ofta ett tack för att de fått möjlighet att läsa svaret i skriftlig form innan debatten i kammaren. I en del fall var det bara Rubbestad och inter-

pellanten som deltog i debatten och utifrån vad protokollet anger var inte debatterna särskilt animerade, utan fördes i ett sakligt tonläge.

Enligt Jacob Bjärdsdal fungerade samarbetet mellan Rubbestad och Bramstorp väl under de två år som de tillsammans satt i samlingsregeringen, inte minst beroende på att Rubbestad var lojal mot Bramstorp. Andra statsrådskollegor har framfört uppfattningen att Rubbestad, till skillnad från Bramstorp, kunde ge klara besked i sakfrågor vid diskussioner inom regeringen.⁹⁰ Gustaf Jonasson menar i sin artikel om Rubbestad i *Svenskt Biografiskt Lexikon* att Rubbestads statsrådstitel inte var särskilt framgångsrik och att arbetet som statsråd passade honom mindre väl.⁹¹ Den samlade bilden blir att Rubbestads statsrådsuppdrag knappast kan anses ha varit något av de mer framträdande inom ramen för den samlingsregering som styrde landet under andra världskriget.

Kyrkomötena 1953 och 1957

Till kyrkomötena 1953 och 1957 valdes Rubbestad som lekmannarepresentant för Karlstads stift. Detta stift förfogade över sex ledamöter, inklusive biskopen. Tre av dessa var präster, medan tre var lekmän. Biskopen var självskriven och de andra fem ledamöterna var valda av företrädare för stiftet.⁹²

År 1953 valdes Rubbestad till ledamot i särskilda utskottet och till suppleant i såväl kyrkolagsutskottet som utredningsnämnden.⁹³ I kyrkomötets plenum yttrade han sig vid tre tillfällen. Det första gällde ersätt-

ningen till kyrkomötets ombud. Här ville han inte delta i mötets beslutet, då det kunde få principiella konsekvenser för 300 000 statstjänstemäns arbets-/lönevillkor.⁹⁴ Det andra var i frågan om lekmannaassistenters medverkan i konformationsundervisningen. Han var motståndare till att dessa skulle få medverka i denna undervisning, som, enligt Rubbestad, var en av prästerskapets allra viktigaste uppgifter.⁹⁵ Det tredje inlägget gjordes i debatten om reformeringen av pastoratsindelningen. I denna fråga ansåg Rubbestad att en reformering var påkallad. Han hade suttit med i det utskott som berett frågan och stod bakom utskottets enhälliga betänkande, som skulle innebära en mindre långtgående reformering av indelningen än vad den statliga utredningen föreslagit. Med detta menas att utskottet ville tillåta pastorat med lägre folkmängd. De kostnadsökningar som den nya pastoratsindelningen skulle medföra, sannolikt runt en miljon kronor i en totalbudget som omfattade runt 50 miljoner kronor, hade Rubbestad inget emot. Hans ofta framförda krav på sparsamhet med offentliga medel gällde nämligen, enligt honom själv, inte de ändamål som verkligen var nödvändiga.⁹⁶

Även vid kyrkomötet 1957 hade Karlstads stift totalt sex ombud, inklusive biskopen. Rubbestad var en av tre lekmanna-representanter.⁹⁷ Även denna gång valdes Rubbestad till ledamot i särskilda utskottet, suppleant i kyrkolagsutskottet och till suppleant i utredningsnämnden.⁹⁸ Han hade också undertecknat en motion i frågan om Kungl. Maj:ts förslag till lag om kvinnas behörighet för prästerlig tjänst, där han och de övriga 25 undertecknarna motsatte sig

att kvinnan fick tillträde till prästämbetet. Första namn på motionen var Rubbestads särskilde samarbetspartner i Högerpartiet, Ernst Staxäng. Bland övriga undertecknare fanns domprosten i Växjö, Gustav Adolf Danell (1908–2000), som kom att bli en av portalfiguerna för motståndet mot kvinnliga präster i svenska kyrkan, i synnerhet i Växjö stift. Undertecknarna utgjordes av 15 präster och 11 lekmän. Motståndet mot kvinnliga präster motiverades nästan helt på grundval av bibliska/teologiska utgångspunkter.⁹⁹

Då Rubbestad var ledamot i särskilda utskottet fick han vara med och bereda frågan om införandet av kvinnliga präster. Han tillhörde den utskottsmajoritet som avstyrkte att kvinnor skulle få tillträde till prästämbetet och biföll därför i princip den motion som han själv varit med att underteckna, även om det uttrycktes som att motionen blivit besvarad.¹⁰⁰

I kyrkomötets debatt om ämbetsfrågan yttrade sig Rubbestad vid två tillfällen, men det andra tillfället var bara ett kort genmäle. Han framhöll att prästernas motstånd mot att kvinnor skulle få tillträde till ämbetet inte var av egoistiska skäl. Motståndet hade istället en bred folklig förankring i stora delar av landet. Han anknöt vidare till Staxängs yttrande att han var bunden av Guds ord. I debatten hade det hänvisats till FN:s uttalande om kvinnors rättigheter, men Rubbestad ansåg inte att denna rättighetsförklaring var helt relevant i kyrkans ämbetsfråga. FN-förklaringen talade visserligen om att kvinnor skulle ha rätt till att inneha allmän tjänst och utöva olika offentliga funktioner. Från svenskt håll hade det

emellertid uttalats att detta bara skulle gälla statlig tjänst. Även om prästtjänsterna var statliga borde prästämbetet undantas från FN:s uttalande på samma sätt som gjordes för militärtjänst.¹⁰¹ Detta förstärktes av att prästämbetet reglerades i kyrkolagstiftningen, där kyrkomötet i princip hade vetorätt, varför en förändring både krävde bifall från riksdagen och kyrkomötet. Han menade att riksdagen skulle acceptera det beslut som kyrkomötet fattade i frågan. Vidare hänvisade han till den tolkning av bibeln som de teologiska fakulteterna i Uppsala och Lund gjorde, där de fann att kvinnliga präster var ett avsteg från troheten mot den heliga skriften. Rubbestad ondgjorde sig också över att Kungl. Maj:t hade gjort ett avsteg från det förslag om kvinnliga präster som tidigare lagts fram, nämligen att en kvinnlig präst inte fick vara den enda prästen i en församling. Det fanns inte heller något krav på att kvinnliga präster måste vara ogifta, vilket tidigare varit aktuellt. Aktionen från ett antal kvinnoorganisationer som påstods ha samlat 800 000 människor, som stödde kravet på kvinnliga präster, underkände han helt. På landsbygden var det få kvinnor som ville öppna prästämbetet för kvinnor.¹⁰²

Han var något osäker på den bakomliggande orsaken, men gjorde följande antagande: ”jag förmodar att de [kvinnorna] känner sig svaga till sinnet och vill ha en stark människa att ty sig till. Det mänskliga väsendet är sådant, och vi skall inte tro att de kvinnliga prästerna är efterlängtrade ute i landet”.¹⁰³ Inte ens merparten av de kvinnliga teologistudenterna var intresserade av att bli prästvigda. Detta var särskilt tydligt vid Uppsala universitet. De ansåg nämli-

gen att ett sådant förfarande stred mot den evangeliska läran. Även en tidigare studie, gjord år 1946, hade givit samma resultat. Han uttryckte också sin glädje över att en av de kvinnliga lekmanaledamöterna på kyrkomötet på ett våltaligt sätt tagit avstånd från tanken på att öppna prästämbetet för kvinnor. Slutligen yrkade han bifall till särskilda utskottets betänkande.¹⁰⁴ I genmälet kritiserade Rubbestad sin partikamrat, ecklesiastikminister Ivar Persson [i Skabersjö] (1901–1979). Rubbestad fann det förvånande att regeringen hade anammat det förslag som bara en ledamot av den statliga utredningen förordat och inte lagt någon vikt vid utredningsmajoritetens förslag och inte heller vid de många remissinstansernas negativa inställning till kvinnliga präster.¹⁰⁵ Det särskilda utskottets betänkande godkändes av kyrkomötet vid huvudvoteringen med siffrorna 62 mot 36. Det betydde att kyrkomötet avslög Kungl. Maj:ts förslag om att öppna prästämbetet för kvinnor. Det förekom även voteringar gällande motiveringen till avslaget.¹⁰⁶

Det blev istället ett extra kyrkomöte år 1958 som godkände att kvinnor fick tillträde till prästämbetet, men vid detta kyrkomöte var inte Axel Rubbestad ledamot. Frågan avgjordes efter votering med röst-siffrorna 60 mot 29. Bland de lekmän som röstade nej till kvinnliga präster fanns Ernst Staxäng (H) och Hjalmar Svensson (Bf).¹⁰⁷ Inom Bondeförbundets kvinnorganisation, Svenska Landsbygdens Kvinnoförbund (SLKF) fanns det som tidigare nämnts företrädare som engagerade sig starkt för kvinnliga präster.¹⁰⁸

Sammanfattningsvis kan det konstateras att främst två betydelsefulla ärenden behandlades av de båda kyrkomöten då Rubbestad var ledamot, dels frågan om en reformering av pastoratindelningen vid 1953 års möte, dels den kyrkliga ämbetsfrågan vid mötet 1957. I den förstnämnda uppvisade Rubbestad en öppenhet för att göra vissa förändringar av indelningen, även om de inte borde bli så stora som föreslagits av den statliga utredningen. Här var inte Rubbestad så konservativ. I den kyrkliga ämbetsfrågan var han emellertid uppenbart obenägen till någon förändring. Denna uppfattning var däremot inte alls ovanlig bland prästerna och delades av merparten av biskoparna vid 1957 års kyrkomöte. Möjligen utmärkte sig Rubbestad genom att mer än andra hänvisa till folkmeningen och till patriarkala argument istället för prästernas betoning av teologiska skäl.

Medverkan i statliga utredningar

Enligt biografien över tvåkammariksdagens ledamöter var Hansson/Rubbestad ledamot eller sakkunnig i sammanlagt 12 statliga utredningar. Det handlade bl.a. om följande utredningar:¹⁰⁹

1936 års [militära] lönekommitté åren 1936–1939.

Militära arvodesutredningen 1939 och 1942–1943.

1943 års dyrortskommitté 1943 (fram till dess han blev statsråd).

1945 års statsskatteberedning 1945–1946.

1946 års prästlönekommitté 1946–1950.

1950 års arbetsförmedlingsutredning 1949–1951.

1956 års rationaliseringsutredning 1956–1959.

Vissa av utredningarna har jag gått igenom, främst i syfte att studera huruvida Hansson/Rubbestad lämnade några reservationer eller särskilda yttranden. I 1936 års lönekommitté lämnades varken reservation eller särskilt yttrande.¹¹⁰ Samma sak gällde för utredningen om det militära arvodesväsendet, som lades fram år 1943.¹¹¹ I fråga om militära arvoden uppvisade sålunda inte Hansson/Rubbestad några egentliga spår ambitioner. Med tanke på att Rubbestad många gånger fört fram omfattande kritik mot dyrortsgrupperingen var det sannolikt intressant för honom att i juni 1943 bli ledamot av utredningen om dyrortsgrupperingen. Han fick emellertid lämna denna utredning när han två månader senare inträdde som konsultativt statsråd. Han var därför inte med när utredningen lade fram sitt slutbetänkande år 1945.¹¹²

I 1945 års statsskatteberedning lämnade Rubbestad ett särskilt yttrande som hade karaktär av reservation. I yttrandet tog han avstånd från att de skattefria avdragen ingick i dyrortsgrupperingen. Systemet med dyrorter (differentierade belopp utifrån bostadsort) var orättvist och ökade flykten från landsbygden till städerna, vilket Rubbestad fann ödesdiger. Han ville att medborgarna skulle betala lika stor skatt, oberoende av bostadsort. Hans förslag skulle ge staten två miljoner lägre skatteintäkter, men detta var, enligt honom, ett så lågt belopp i relation till de samlade statliga skatteintäk-

terna att det saknade betydelse. Samtidigt skulle hans förslag göra taxeringsarbetet mer lätthanterligt och därför billigare. Vidare var han motståndare till att det infördes en engångsskatt på förmögenheter. Han anslöt sig även till de yttranden om förmögenhets-, gåvo- och kvarlåtenskapsbeskattningen som lämnats av Högerns och Folkpartiets representanter i utredningen.¹¹³

Som ledamot i 1946 års prästlönekommitté lämnade han i anslutning till det första betänkandet år 1948 ett eget kortfattat särskilt yttrande, där han meddelade att han gått med på förslaget att prästlönerna inplacerades i en dyrortsgrupperad löneskala utifrån omständigheten att en sådan löneskala gällde för övriga statliga tjänstemän. I grunden var han fortfarande emot dyrortsgrupperingen som sådan, men menade att avvecklingen av detta system fick ske samfällt för hela det statliga avtalsområdet.¹¹⁴ I slutbetänkandet år 1950 lämnade Rubbestad ett gemensamt särskilt yttrande tillsammans med en biskop och en kyrkoherde. I detta förde de fram krav på att den nya löneregleringen borde träda i kraft vid halvårsskiftet 1951 istället för vid årsskiftet 1951/1952.¹¹⁵

Frånsett utredningen om arbetsförmedlingen höll Hansson/Rubbestad en låg profil i de statliga utredningar som han deltog i.¹¹⁶ De största invändningarna förde han fram i utredningen om den framtida beskattningen, som lades fram 1946. I den fick han även framföra sina djupgående invändningar mot systemet med dyrortsgrupperingar. I utredningarna om militära arvoden och prästlöner hade han inga

besparingsförslag. Detta var i och för sig ganska väntat, då hans krav på mindre förmånliga anställningsvillkor för statliga tjänstemän nästan uteslutande avsåg den civila statliga förvaltningen.

Sammanfattande analys

Den empiriska studien i föreliggande artikel visar att Axel Hansson/Rubbestad uppvisade tämligen konservativa politiska uppfattningar i vissa frågor. Denna slutsats bygger på att jag räknar hans starka uppslutning kring kristna/kyrkliga värden som en konservativ åskådning i syfte att stävja en sekularisering av det svenska samhället. Ett uttryck för denna konservativa uppfattning var det hårdnackade motståndet mot kvinnliga präster, som Rubbestad drev tillsammans med högermannen Ernst Staxäng från Göteborgs och Bohus län. Rubbestads motstånd mot kvinnliga präster var ingalunda enbart baserat på bibliska utgångspunkter, utan hade också allmänt patriarkala grunder. Rubbestad var sannolikt en av de riksdagsledamöter som var mest skeptisk till kvinnlig emancipation i samhället. Det var sålunda inte minst i kyrkliga/kristna frågor som Rubbestad och ibland även andra bondeförbundare samarbetade med högerpolitiker. Detta skedde genom gemensamma motioner och reservationer mot utskottsutlåtanden i riksdagen. I viss utsträckning deltog även ledamöter från Folkpartiets frisinnade falang och socialdemokratiska broderskapare i en konstellation, där riksdagens kristna grupp torde ha varit ett gemensamt forum.

En annan profilfråga för Rubbestad var

att försöka förhindra att de anställda inom den statliga förvaltningen fick för goda löne- och anställningsvillkor. Han gjorde dock tydliga undantag för prästerna och även huvudsakligen för den militära personalen. Han tyckte särskilt illa om statliga anslag till teatrar, som var belägna i städer och därmed till föga nytta för landsbygdens befolkning. I dessa frågor var det inte helt sällsynt att Rubbestad drev sitt motstånd i riksdagen på egen hand, men det förekom också samarbete med partikamrater och med företrädare för Högerpartiet. I vissa lägen hade det karaktär av symbolpolitik, då de aktuella beloppen var så obetydliga att de saknade egentlig betydelse för statsbudgeten som helhet. Det är just Rubbestads vurm att försöka begränsa utgifterna inom den statliga civila förvaltningen som gjort att han har setts som en sentida efterföljare till lantmannapartiet.¹¹⁷

Rubbestads spariver i fråga om kommuner och landsting var mindre påtaglig, men det fanns dock några exempel på detta, främst för skolväsendet. Ett förslag gällde fortsättningsskolan, vilken bara borde ha en obligatorisk årskurs. Ett mer omfattande sparförslag, som måste ses som konservativt var hans och några partikamraters motstånd mot införandet av den nioåriga enhetsskolan (grundskolan), vilket jag dock enbart har berört i avsnittet om tidigare forskning om Rubbestad. Utifrån Rubbestads patos för generell utjämning mellan städer och landsbygd kan motståndet mot enhetsskolan ifrågasättas. Den nya skolformen borde på sikt ge ungdomarna på landsbygden bättre förutsättningar att få en mer kvalificerad utbildning, vilken gav en grund för

gymnasiestudier, som i sin tur kunde leda vidare till universitet och högskolor. Detta riskerade dock att ytterligare påskynda landsbygdens avfolkning, vilket Rubbestad naturligtvis fann mycket negativt. Motståndet var även förklarligt på grundval av enbart ekonomiska överväganden för staten och kommunerna.

Ett annat frågekomplex som Rubbestad intresserade sig för var den så kallade dyrortsgrupperingen som bl.a. innebar att statliga löner och olika transfereringar var differentierade utifrån bostadsort. Det byggde på att levnadsomkostnaderna ansågs vara högre i de större städerna än på den rena landsbygden och i de mindre tätorterna. Bondeförbundet, ofta med Rubbestad i spetsen, menade att dyrortsgrupperingen överkompenserade städernas befolkning, på landsbygdsbefolkningens bekostnad. Partiets politik skulle syfta till att utjämna de ekonomiska skillnaderna mellan stad och landsbygd. Att Rubbestad så tydligt stod bakom dessa tankegångar kan ha bidragit till att han inte alltid uppfattades som entydigt konservativ.¹¹⁸

Under 1950-talet lade Rubbestad även fram några ganska omfattande förslag till besparingar inom socialförsäkringssystemet. Det gällde dels att öka antalet karensdagar i sjukförsäkringen från tre till sex, dels att ta bort barnbidraget för första barnet. Senare nöjde han sig med att inte vilja höja barnbidraget för det första barnet i en familj. Dessa åtgärder var tydliga angrepp på det svenska välfärdssamhälle som vid denna tidpunkt alltmer började växa fram. Förslagen var också uppenbart provocerande mot socialdemokratin, som då var i koalition

med Rubbestads parti. Det är inte heller svårt att se dem som ett uttryck för en tydligt konservativ samhällsåskådning.

I jordbruksfrågor var Rubbestad en traditionell bondeförbundare i betydelsen att han var anhängare av statliga subventioner, i form av skattelättnader och bidrag till jordbruksnäringen. Hans krav på sparsamhet med offentliga medel gällde inte jordbruket. Han måste därför ses som en tämligen god företrädare för *agrarianismen*.¹¹⁹ Hans engagemang för jordbrukspolitiska frågor var tillräckligt stort för att godta regeringssamarbetet med Socialdemokraterna 1951, till följd av de ekonomiska fördelar som koalitionen medförde för landets bönder, även om hans tillstyrkan skedde under stor tveksamhet.¹²⁰ Det råder emellertid knappast någon tvekan om att han ideologiskt stod betydligt närmare Högern, i synnerhet dess landsbygdsfalang, än Socialdemokraterna. Rent allmänt torde de ideologiska skillnaderna mellan Bondeförbundets högerfalang, dit Rubbestad måste räknas, och Högerns lantbruks-/landsbygdsfalang i många avseenden ha varit begränsad. I inledningen har det framhållits att Bondeförbundet hämtade tankegodis både från svensk konservatism och från svensk liberalism, men i Rubbestads fall fanns det en tydlig dragning mot den förstnämnda inriktningen. Rubbestads klara koppling till agrarianismen ger sannolikt en viktig pusselbit till varför han tillhörde Bondeförbundet och inte Högern. Rubbestad stod i många frågor nära Högerns landsbygdsfalang, men var däremot mycket mer främmande för de värden som partiets urbana näringslivsfalang stod för.¹²¹

När det gäller förändringen av Axel Rub-

bestads politiska åsikter över tid kan två reflektioner göras. För det första var han klart konservativ i vissa frågor redan när han kom till riksdagen 1933. Även om det är en vanlig utveckling att politiker blir mer konservativa med stigande ålder, är detta troligen inte så uppenbart för Rubbestad. Istället gick samhällsutvecklingen i flera viktiga avseenden i en riktning som stod i motsatsställning till vad han fann önskvärt. Detta kan exemplifieras med den offentliga expansion som krävde ett högre skatteuttag, kristendomens minskade betydelse i samhället samt landsbygdens avfolkning till följd av att jordbruket sysselsatte allt färre personer. Därvid framstod hans (bestående) politiska åsikter som betydligt mer konservativa när han 1960 lämnade riksdagen än vad som hade varit fallet vid invalet i riksdagen 1933. För det andra nådde Rubbestad höjdpunkten på sin politisk karriär relativt tidigt, då han blev statsråd i samlingsregeringen 10 år efter invalet i riksdagen, för att sedan tillhöra riksdagen i ytterligare 15 år efter avgången som statsråd. Hans behov av att avstå från att inta för partiet konservativt utmanande åsikter var därför sannolikt mindre under hans senare år i riksdagen.

Det skall vidare framhållas att Axel Rubbestad i ovanligt stor utsträckning var en självständig aktör inom ramen för de rikspolitiska strukturer som han verkade i under nästan 30 år. Detta tog sig inte minst uttryck i att han lämnade relativt många helt egna utskottsreservationer och även utan stöd av partivänner gjorde reservationer tillsammans med företrädare för andra partier, i synnerhet Högern. Denna typ av självständig aktör är numera nästan helt

borta från den svenska riksdagen, med undantag för de politiska vildar som lämnat sitt parti under pågående mandatperiod. Partistrukturerna har sålunda stärkt sin ställning på de enskilda aktörernas bekostnad.

Slutligen bör Axel Rubbestad kommas ihåg som bondeförbundare och inte som centerpartist. Detta dels därför att partiet hette Bondeförbundet under 25 av hans 28 år i riksdagen, dels därför att han motsatte sig namnbytet till Centerpartiet och de försök till breddning av väljarbasen som bytet ville manifesteras.

* * *

Jag vill avslutningsvis framföra ett tack till professor Emil Uddhammar och doktorand Johanna Jormfeldt, båda Linnéuniversitet, för värdefulla kommentarer gällande en preliminär version av föreliggande uppsats.

Noter

- 1 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1955 nr 15, 1955-04-22, s. 44.*
- 2 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1943 nr 28, 1943-10-18, s. 4.*
- 3 Jan Vegelius, "Statsrådet från Ödeborg. Om Axel Rubbestad i Vrine", i *Hembygden/Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund, Färgelanda, 1989, s. 68-99*, Anders Norberg, Andreas Tjerneld och Björn Asker, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970. Ledamöter och valkretsar. Band 4. Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs län, Skaraborgs län, Värmlands län, Örebro län*, Stockholm, 1990, s. 230f, samt Gustaf Jonasson, "Rubbestad (till 1943 Hansson), Axel Ludvig", i *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm, 2000, s. 604ff.
- 4 Till exempel, Sten Carlsson, *Lantmannapolitiken och industrialismen. Partigruppering och opinionsförskjutningar i svensk politik 1890-1902*, Stockholm 1953, s. 402, *Aktuellt 1961*, Malmö, 1961, s 71 och 270, Emil Uddhammar, *Partierna och den stora staten. En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet* (diss), Stockholm 1993, s. 463, samt Jonasson 2000, s 604ff.
- 5 Yngve Mohlin, *Bondepartiet och det moderna samhället 1914-1936. En studie av svensk agrarianism* (diss), Umeå, 1989, s. 1-7 och 39ff, Hans-Albin Larsson, *Partireformationen. Från bondeförbund till centerparti* (diss), Lund, 1980, s. 1ff, Fredrik Eriksson, *Det reglerade undantaget. Högerens jordbrukspolitik 1904-2004* (diss), Stockholm, 2004, s 49f, och Fredrik Eriksson, "Bondeförbundet och liberalism", i *Parti eller rörelse? Perspektiv på liberala organisationsstrategier 1880-1940*, Tomas Nilsson och Martin Åberg (red.), Lund, 2010, s. 91-116.
- 6 Per-Anders Roth, *Riket, valkretsen och hem-*

- kommunen. *Lokal och regional representation i den svenska riksdagens sista andra kammare* (diss), Göteborg 1996, s. 23f.
- 7 Anders Björnsson, "På jakt efter Ferdinand Nilsson" — bondeförbundare och backbencher", i *Personhistorisk Tidskrift* nr 1 2009, s. 7–16.
 - 8 Intervju med Nils-Eric Gustafsson (bf/c), gjord per telefon 2009-12-18. Gustafsson var ledamot av Första Kammaren 1957–1970 och av Enkammarriksdagen 1971–1976. I Första Kammaren representerade han Västerbottens och Norrbottens län och i Enkammarriksdagen Västerbottens län. Anders Norberg, Andreas Tjerneld, och Björn, Asker, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar. Band 5. Kopparbergs län, Gävleborgs län, Väster- norrlands län, Jämtlands län, Västerbottens län, Norrbottens län*, Stockholm, 1992, s. 350, och Björn Asker och Anders Norberg, *Enkammarriksdagen 1971–1993/94. Ledamöter och valkretsar, band 2*, Stockholm, 1996, s. 449f.
 - 9 Anders Björnsson, *Skuggor av det förflutna. Bondeförbundet och trettioalet. En idéhistorisk essä*, Lund, 2009, s. 119 och 158.
 - 10 Carlsson 1953, s. 402. Däremot berör inte Sten Carlsson Rubbestad i den efterföljande boken, *Bonden i svensk historia, Del III*, Stockholm, 1956. Samma sak gäller för Edvard Thermanius doktorsavhandling, *Lantmannapartiet. Dess uppkomst, organisation och tidigaste utveckling*, Uppsala, 1928.
 - 11 Uddhammar 1993, s. 463.
 - 12 Vegelius 1989, s. 72ff.
 - 13 Vegelius 1989, s. 77ff.
 - 14 Jonasson 2000, s. 604ff.
 - 15 Ann-Sofie Ohlander, "Märta Leijon – och striden för kvinnliga präster", i *Kvinnor som gjort skillnad. Centerrörelsens pionjärer*, Stockholm, 2008, s. 64–71.
 - 16 Larsson, 1980, s. 71ff, 81 och 119–122.
 - 17 Gustaf Jonnergård, *Så blev det centerpartiet. Bondeförbunds- och centeidéerna från fyrtioalet fram till 1960*, Stockholm, 1985, s. 20.
 - 18 Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 230f och Jonasson 2000 s. 604.
 - 19 Axel Rubbestad, "Vi voro tolv", i *Min mor. 45 svenska män och kvinnor om sina mödrar*, Ivan Oljelund (red.), Uppsala 1946, s. 169ff, Vegelius 1989, s. 69f, och Jonasson 2000, s. 604f.
 - 20 Norberg, Tjerneld och Asker, 1990 s. 181.
 - 21 Vegelius 1989 s. 71, Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 230 och Jonasson 2000, s. 605.
 - 22 Erik (1914–1931), Elsa (1915–2007), Val- ter (1916–1917), Torsten (1918–1962), Bertil (1919–2004), Ingeborg (f. 1921), Gerhard (1922–1991), Anna (1924–1985), Cecilia (1925–1995), Vera (f. 1927), Georg (1929–2003), Einar (1933–1987) och Margit (f. 1936).
 - 23 Vegelius 1989, s. 97, Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 230f, Sveriges Dödbok 1947–2006, www.scb.se, 2009-11-03, Folkbokföringsuppgifter för Ödeborgs församling från SCB, Uppgift från skattemyndigheten 2009-11-04 och telefonsamtal med Anna Rubbestad (svärdotter till Axel Rubbestad) 2009-11-04.
 - 24 *Sveriges kommunkalender 1974–1988*, Malmö 1974–1988, och *Svenska Dagbladet* 2004-09-18.
 - 25 Vegelius 1989, s. 71f, Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 230f och Jonasson 2000, s. 605.
 - 26 (SOS) *Riksdagsmannavalen 1925–1928—1957–1958* och Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 181–187.
 - 27 Gunnar Olander, "Dalsland", i *Det moderna Sverige. Götaland nord*, Olof Nordström (red.), Stockholm 1970, s. 67f, Ivar Moberg, "Västergötland", i *Det moderna Sverige. Götaland nord*, Olof Nordström (red.), Stockholm 1970, s. 94f och Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 181.
 - 28 Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 257.
 - 29 Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 71f och 329f. Onsjö tillhörde andra kammaren 1938–1940 och 1944–1960. Onsjö hette fram till 1939 Johansson, men tog nytt efternamn med den egna gården som förebild. Carlsson var ledamot av samma kammare under perioden 1941–1960.
 - 30 *Motioner Riksdagens Andra Kammare 1933 nr 443, 1935 nr 253 och 1936 nr 656*.
 - 31 Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 231.
 - 32 Att han låg runt genomsnittet baseras på en genomgång av publikationerna, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar*. I dessa böcker avser begreppet egna motioner helt egna motioner, motioner där ledamoten var första namn eller andra namn på motioner med två undertecknare. Genomgången visar också att det fanns tydliga skillnader mellan de olika riksdagspartierna. Mest flitiga motionskrivare var Kommunisternas riksdagsledamöter, medan Socialdemokraternas ledamöter lämnade in minst antal motioner i riksdagen. De tre borgerliga partiernas ledamöter intog en mellanställning. Utfallet

- ter sig logiskt utifrån framförallt två skäl. För det första att Socialdemokraterna innehade regeringsmakten oavbrutet och därför inte behövde föra fram så många förslag motionsvägen. Kommunisterna ingick däremot aldrig i regeringen och hade bara representation i riksdagens utskott under en kortare period av den samlade undersökningsperioden. För det andra hade det socialdemokratiska partiet överlägset flest riksdagsledamöter, medan Kommunisterna hade det klart lägsta antalet ledamöter. De fåtaliga kommunistiska ledamöterna fick därför var och en skriva ett stort antal motioner.
- 33 *Motioner Riksdagens Andra Kammare 1938 nr 448, 1939 nr 403, 1941 nr 114, 1952 nr 492, 1955 nr 425 och 426 och 1959 nr 336.*
 - 34 *Motion Riksdagens Andra Kammare 1953 nr 583.*
 - 35 *Motion Riksdagens Andra Kammare 1956 nr 751.*
 - 36 *Motion Riksdagens Andra Kammare 1958 A nr 388.*
 - 37 *Motion Riksdagens Andra Kammare 1956 nr 743.*
 - 38 *Motion Riksdagens Andra Kammare 1957 nr 494.*
 - 39 *Motion Riksdagens Andra Kammare 1958 A nr 213.*
 - 40 *Motioner Riksdagens Andra Kammare 1934 nr 264, 1935 nr 54 och 1936 nr 55.*
 - 41 *Motion Riksdagens Andra Kammare 1958 A nr 73.*
 - 42 Roth, 1996, s. 23f.
 - 43 Peter Santesson-Wilson, *Studier i symbolpolitik* (diss), Lund 2003, s. 21ff.
 - 44 *Motioner i Riksdagens Första Kammare [likalydande med andra kammaren] och Riksdagens Andra Kammare 1933–1960.* Norberg, Tjerneld och Asker, 1990, s. 133 f. Staxäng hette fram till år 1939 Olsson, men tog sedan gårdnamnet som efternamn.
 - 45 Till exempel *Motioner Riksdagens Andra Kammare 1955 nr 381, 647, 1956 nr 28, 1958 nr 239, 253, 1959 nr 88, 593, 604, 611 och 1960 nr 274.*
 - 46 *Register till Riksdagens Protokoll med bilagor 1931–1940, 1941–1950 och 1951–1960.*
 - 47 Nils Stjernquist, *Samhälle och riksdag. IV. Riksdagens arbete och arbetsformer*, Stockholm 1966, s. 248–255.
 - 48 Nils Stjernquist, *Tvåkammartiden. Sveriges riksdag 1867–1970*, Stockholm 1996, s. 154.
 - 49 *Utlåtanden Riksdagens Statsutskott 1937–1960.*
 - 50 Stjernquist, 1966, s. 232ff.
 - 51 *Utlåtanden Riksdagens Utrikesutskott 1941–1957.*
 - 52 *Utlåtanden Tredje särskilda utskottet 1942.*
 - 53 *Utlåtanden Andra kammarens Första tillfälliga utskott 1933–1934, Första särskilda utskottet 1939, Statsutskottet 1937–1939, 1940–1943 och 1946–1950, Utrikesutskottet 1941–1943 och 1955–1957, Andra Kammarens Femte Tillfälliga utskott 1935–1936 samt Tredje särskilda utskottet 1942.*
 - 54 *Protokoll Riksdagens Första Kammare 1943–1945 och Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1933–1966.*
 - 55 *Dagens Nyheter 1943-08-31*, Vegelius 1989, s. 75f, Norberg, Tjerneld och Asker, band 4, 1990, s. 230f, och Jonasson 2000, s. 604ff.
 - 56 Jacob Bjärdsdal, *Bramstorp. Bondeledare - Köhandlare - Brobyggare*, Stockholm 1992, s. 243ff.
 - 57 Bjärdsdal, 1992, Lotta Gröning, *Sveriges statsministrar under 100 år. Pebrsson-Bramstorp*, Stockholm 2010, s. 94–105.
 - 58 *Proposition 1944:268.*
 - 59 *Protokoll Riksdagens Första Kammare 1944 nr 27 s. 33–52 och Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1944 nr 27 s. 28–41.*
 - 60 *Proposition 1944:269.*
 - 61 *Proposition 1944:9.*
 - 62 *Proposition 1944:99.*
 - 63 *Proposition 1944:259.*
 - 64 *Proposition 1944:304.*
 - 65 *Proposition 1945:5.*
 - 66 *Proposition 1945:60.*
 - 67 *Proposition 1945:61.*
 - 68 *Proposition 1945:66.*
 - 69 *Proposition 1945:94.*
 - 70 *Proposition 1945:105.*
 - 71 *Proposition 1945:122.*
 - 72 *Proposition 1945:181.*
 - 73 *Proposition 1945:278.*
 - 74 *Proposition 1945:284.*
 - 75 *Proposition 1945:294.*
 - 76 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1945 nr 31 s. 6–23.*
 - 77 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1944 nr 10 s. 13–19.*
 - 78 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1944 nr 27 s. 23ff.*
 - 79 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1944 nr 34 s. 18ff.*
 - 80 *Protokoll Riksdagens Första Kammare 1945 nr 12 s. 26ff.*

- 81 *Protokoll Riksdagens Första Kammare 1945 nr 18 s. 17ff.*
- 82 *Protokoll Riksdagens Första Kammare 1945 nr 28 s. 104ff.*
- 83 *Protokoll Riksdagens Första Kammare 1945 nr 30 s. 116ff.*
- 84 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1945 nr 8 s. 1ff.*
- 85 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1945 nr 9 s. 2f.*
- 86 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1945 nr 21 s. 131ff.*
- 87 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1945 nr 24 s. 1–7.*
- 88 *Protokoll Riksdagens Andra Kammare 1945 nr 27 s. 1f.*
- 89 Roth 1996, s. 23f.
- 90 Bjärsdal, 1992, s. 244.
- 91 Jonasson, 2000, s. 606.
- 92 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1953 nr 1 s. 2ff.*
- 93 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1953 nr 1 s. 15ff och nr 6 s. 191.*
- 94 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1953 nr 4 s. 57.*
- 95 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1953 nr 5 s. 38.*
- 96 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1953 nr 6 s. 59ff.* Den nya pastoratsindelningen beslöts av riksdagen år 1957 och trädde i kraft 1962. Den innebar att de nya pastoraten till mycket stor del anpassades till den kommunala indelning som trätt i kraft 1952. Erik Wängmar, "Sambandet mellan kyrklig och kommunal indelning 1863–1999", i *Kyrkohistorisk årsskrift 2004*, Uppsala 2004, s. 66ff.
- 97 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1957 nr 1 s. 3f.*
- 98 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1957 nr 1 s. 14ff och nr 6 s. 61.* Oloph Bexell, *Präster i S:t Sigfrids stift 3. Minnesteckningar till prästmötet i Växjö 2002*, Växjö 2002, s. 22–50.
- 99 *Motion vid allmänna kyrkomötet 1957 nr 56.*
- 100 *Särskilda utskottet vid Kyrkomötet 1957, betänkande nr 1.* Axel Rubbestad var inte närvarande när utskottet justerade betänkandet. Fyra ledamöter i utskottet, alla lekmän, anmälde reservationen och förklarade att de stod bakom Kungl. Maj:ts förslag om att låta kvinnor få tillträde till prästämbetet.
- 101 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1957 nr 5 s. 95–100.*
- 102 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1957 nr 5 s. 100ff.*
- 103 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1957 nr 5 s. 101.*
- 104 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1957 nr 5 s. 101f.*
- 105 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1957 nr 5 s. 102.*
- 106 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1957 nr 5 s. 138f.*
- 107 *Allmänna Kyrkomötets Protokoll 1958 nr 1 s. 2ff och nr 4 s. 152ff.*
- 108 Ohlander, 2008, s. 64–71.
- 109 Norberg, Tjerneld och Asker, band 4, 1990, s. 230f.
- 110 *SOU 1939:10, 1936 års lönekommitté. Betänkande med förslag till militärt icke-ordinarie reglemente.*
- 111 *SOU 1943:21, Betänkande med förslag till reglering av det militära arvodesväsendet. Avgivet av militära arvodesutredningen den 19 mars 1943.*
- 112 *SOU 1945:32, Betänkande angående dyrortsgrupperingen. Avgivet av 1943 års dyrortskommitté s. 7f.*
- 113 *SOU 1946:79, 1945 års Statsskatteberedning. Betänkande med förslag till omläggning av den direkta statsbeskattningen samt angående kvarlätenskapsskatt m.m. s. 301ff.*
- 114 *SOU 1948:44, Betänkande med förslag till nya grunder för avlöningen av präster m.m. Del I. Avgivet av 1946 års prästlönekommitté s. 252.*
- 115 *SOU 1950:43, Betänkande med förslag till nya grunder för avlöningen av präster m.m. Del II. Avgivet av 1946 års prästlönekommitté s. 191.*
- 116 Axel Rubbestad lämnade på egen begäran 1956 års rationaliseringsutredning (SOU 1959:22) ett halvår innan utredningen framlade sitt slutbetänkande i juni 1959, varför han sålunda inte kunde lämna någon reservation eller särskilt yttrande.
- 117 Carlsson, 1953, s. 402.
- 118 Bjärsdal, 1992, s. 244.
- 119 Mohlin, 1989, s. 1–7 och 39ff.
- 120 Jonasson 2000, s. 606.
- 121 Denna slutsats drar också den förre riksdagsledamoten (C), Nils-Eric Gustafsson. Intervju med Nils-Eric Gustafsson, gjord per telefon 2009-12-18.

Äkta eller falsk övergång till katolicismen? – Magnus Gabriel von Block i Rom 1694–1695

ANU RAUNIO

Som Magnus Gabriel von Block (1669–1722) skriver i sin resedagbok *Itinerarium* år 1694, fanns det i Rom “ett hospitium ab haeresi fidei Catholicam venientibus, hwarst de underättas och sedan hielpas wijdare”.¹ Den inrättning Block hänvisar till, kallad Ospizio dei Convertendi, grundades år 1673 av oratorianer, dvs. efterföljare till S. Filippo Neri, för att vinna konvertiter till katolicismen från protestantiska länder över hela Europa. Syftet var att ge religiös undervisning och materiellt stöd till utlänningar som hade nått den eviga staden. Ospizio dei Convertendi öppnade sina dörrar den 15 augusti 1673, den dag Jungfru Marie himmelsfärd firas. Det handlar alltså om ett datum som ideologiskt sett ansluter Ospizio till Mariakulten som var en viktig del av motreformationens Rom.² Det faktum att Ospizio erbjöd inte bara religiös undervisning, utan också materiell hjälp var typiskt för motreformationens anda och tidens välgörenhet, eftersom dess centrala as-

pekt var att kombinera materiellt stöd med andlig frälsning.³ I den posttridentinska andan var religiöst budskap nästan alltid oskiljaktigt från stöd. Materiell hjälp erbjöds sällan “för sig själv, eller helt enkelt på grund av rättvisa och mänsklig solidaritet”.⁴

Ett omfattande välgörenhetsnätverk bestående av olika inrättningar hade varit aktivt i Rom i flera århundraden, men ett utmärkande drag för sextonhundralets var institutionaliseringen och specialiseringen. Med allt detta ville man bevara social stabilitet i en stad som utövade ett betydligt dragningskraft för olika typer av resenärer och invandrare. Målgrupperna var väl definierade och bland de utvalda fanns obotligt sjuka, föräldralösa barn, ogifta kvinnor, prostituerade, dödsdömda förbrytare, pilgrimer och konvertiter.⁵ Stödet som erbjöds av institutioner för olika målgrupper var ett sätt att uppnå ett väl definierat syfte – frälsning av själen – som präglade hela motreformationen. Detta krävde en specialisering av

inrättningarna. De skapade en miljö med stängda dörrar, där övergångsperioden från ett tillstånd till ett annat, oavsett om utgångspunkten var omoralitet, okunnighet, lättja eller brist på tro, som i praktiken nästan utan undantag åtföljdes av fattigdom.⁶ Flera institutioner blev kanoniskt grundade genom en påvlig bulla, en handling som placerade dem under påvens skydd och övervakning.⁷ Ofta handlade det också om finansiellt stöd. Inrättningar inspirerade av motreformationens brinnande anda för att omvända framförallt judar men också turkar hade grundats redan under 1500-talet i flera italienska städer.⁸ Vissa av dessa var blandade, dvs. de tog inte bara hand om judar utan också om protestanter.⁹ Institutioner som var avsedda enbart för de sistnämnda kom senare under 1600-talet.¹⁰

Med sitt arbete bidrog Ospizio dei Convertendi dessutom till den nya bilden av den påvliga staden, där välgörenhet upplevd personligen av resenärer ansågs "avväpna" dem från alla fördomar mot Rom och katolicism, och ännu viktigare, motverka protestantisk kritik och propaganda. Därför ansågs tvångsmedel, som ofta tillämpades i omvändelsen av judar till exempel i Casa dei Catecumeni, vara värdelöst på lång sikt. Det framgår tydligt i reglerna för Ospizio och i instruktionerna för kateketer som hanterade konvertiter att övergångar erhållna med våld inte skulle vara till någon nytta, eftersom de inte kunde leda till bestående trosskifte. Ingen på Ospizio skulle tvingas abdikera och omfamna den katolska tron, eftersom "det är tusen gånger bättre om de lämnar [institutet] som uppenbara kättare (även när de har använt och dragit nytta av

Ospizio) än falska och dåliga katoliker".¹¹ En strategi av detta slag, om man betraktar den i ett större sammanhang med bilden av Rom och de åtgärder som vidtagits för att rensa den, hör till vad som har kallats "ett nytt kulturellt instrument och språk som var lämpligare för att stimulera ett intresse för Rom i Europa".¹² I det praktiska arbetet utfört av Ospizio tycks denna riktlinje ha följts och konvertiterna kunde dra sig tillbaka mitt i den process som vanligtvis skulle leda till abjuration [avsvärjelse av den tidigare tron] och dop. En del av gästerna som vistades i Ospizio ändrade faktiskt sig och lämnade institutet utan en officiell abjuration framför den romerska inkvisitionen där konvertiterna undertecknade sina *juramentum*.¹³ Inga bestraffningar verkar ha följt ett sådant beslut, även om det måste ha varit ett bakslag för Ospizio, såvida det inte fanns ett inslag av bedrägeri, dvs. om den tilltänkta konvertiten hade ljugit om sin religiösa bakgrund och redan var katolik men hoppades få materiellt stöd från Ospizio – då kunde det bli fråga om bestraffning.

I slutet av 1600-talet varierade antalet gäster som Ospizio tog emot från 28 till 111 per år, ganska blygsamma siffror men viktiga för motreformationens kyrka, som var ivrig att återhämta själar från protestantism. Från en numerisk synvinkel formade svenskarna en något marginell, fast inte obetydlig, grupp i Ospizio. Av totalt 2203 gäster institutet tog emot mellan åren 1673 och 1706, var 74 av svensk ursprung (inklusive Finland och Livland).¹⁴ De flesta av dem var av enkelt ursprung – sjömän, hantverkare och soldater – men det fanns också en grupp adelsmän bland konvertiterna.

De kom från en protestantisk region som reagerade på katolicismen (och det hot den hade utgjort mot Skandinavien monarkier) med en sträng lagstiftning: konvertiter till katolicismen riskerade konfiskering av egendom, utvisning och dödsstraff. Norden verkade vara praktiskt taget ogenomtränglig till katolicism under senare hälften av 1600-talet och hemliga missionsförsök misslyckades ofta innan de ens hade börjat på allvar.¹⁵ Därför vände den romersk-katolska kyrkan nu sitt intresse mot nordmän som anlände till Rom, en lockande destination för många unga adelsmän, konstnärer och migrerande hantverkare. En av dem var den unge svensken Magnus Gabriel von Block.

Magnus Gabriel von Block (1669–1722), son till hovpredikanten Martinus Blockius och Ursula Jönsdotter, hade lämnat Sverige kring nyår 1693 efter att ha avslutat sina studier vid Uppsala universitet. Han anlände till Rom våren 1694. Blocks omvändelse till katolicismen och detaljerna runt den har förbryllat forskare som sysslat med hans biografi. Många har varit ganska tveksamma till om en konversion någonsin ägt rum eller om den helt enkelt var fejkad.¹⁶ Även om hans katolska hållningar är kända för forskare, har man hittills inte diskuterat Blocks tid på Ospizio dei Convertendi och kontakterna med dess kretsar – hans vistelse i Rom är ju väldigt lite känd. Dessutom finns det inga hänvisningar till trosförändringen i Blocks egen resedagbok, och detta kan ses som ett försök att dölja händelsen.¹⁷ Man bör dock inte glömma att vid den tidpunkten betraktades konvertiterna som fredlösa: den svenska lagen förbjöd strängt

sina undersåtar att lämna den lutherska kyrkan och att konvertera till en annan tro.

Blocks omvändelse till katolicismen har faktiskt ägt rum, i själva verket endast kort tid efter hans ankomst till den eviga staden.¹⁸ Den 7 juni 1694 fick han ett bidrag på sex romerska *scudi* från Ospizio dei Convertendi, enligt dess dokument hade svensken konverterat ”nyligen i hemlighet.”¹⁹ Den person som bidrog till hans beslut att konvertera rapporterades ha varit en irländsk franciskanermunk som lär vara kallad Fader Ponter. Vid den tiden vägrade dock Block att gå in i Ospizio och därmed bli dess fullbördade skyddsling, möjligtvis av oro för att upptäckas av andra svenska resenärer bosatta i kollegiet. Bara en månad senare tvingades han dock ta det avgörande steget genom sin dåliga ekonomi: den 7 juli blir han officiellt mottagen av institutet. Hans resande landsman i Rom beskrev Ospizio dei Convertendi på det här viset: “är mestedelen orsaken att sombliga gåår dit in när vexeln utheblifwer och dhe inga penningar mera hafwa”.²⁰ Enligt samtida skvaller hade Block egentligen förlorat sina pengar på grund av spelandet i Florens, troligen redan på vägen söderut till Rom.²¹ Block skickade också en petition till påven Innocentius XII för att säkra sin försörjning i Ospizio så länge som möjligt.²² I själva verket varade hans vistelse vid institutet i två månader, vilket är betydligt längre än för de flesta andra konvertiter, tack vare ordern från påven.

Mot hösten 1694 blev Block ett ärende vid institutets sammanträde, och ett beslut fattades om att avskeda svensken.²³ Inga särskilda problem eller disciplinära åtgärder

på grund av något sådant nämns. Man kan anta att skälet till avskedet helt enkelt var det faktum att Block redan hade njutit av Ospizios hjälp längre än de flesta, och att platsen behövdes för nya konvertiter.

En av de centrala förutsättningarna för en framgångsrik och hållbar omvändning, som fick mycket uppmärksamhet av Ospizios bröder, var att hitta ett lämpligt arbete för konvertiterna efter att de hade lämnat Ospizio. Meningen var att försöka hindra konverterade utlänningar från att återvända till sin tidigare tro och nätverk av ekonomiska skäl, liksom att undvika att de skulle titta på Roms gator. Inplacering av konvertiter i de påvliga trupperna var ofta den enklaste lösningen, trots att den var minst önskad av Ospizio, eftersom andra yrken enligt oratorianerna ansågs erbjuda "större möjlighet att tjäna den helige Gud."²⁴ Avsikten var att anställa Block, som alltså nyligen hade konverterat, i Vatikanska biblioteket som *scriptor*, eller kopierare, av grekiska manuskript. Detta ägde dock aldrig rum, eftersom Block, som är känd hemma i Sverige för sina språkkunskaper och senare (1720) skulle utses till rikstranslator, inte hade tillräckliga kunskaper i grekiska enligt Vatikanens standard.²⁵ Ospizios efterlämnade dokument vittnar också om en avsikt att bli en yrkesmässigt religiös man, en plan som inte bara Birgittahospitalet i Rom men också Innocentius XII var villig att bidra till ekonomiskt. En viss monsignor Messier erbjöd sig ta emot Block i hans hushåll, under förutsättning att Block först skulle bli *abate*, ett begrepp som på den tiden betydde ett slags sekulär präst. Men efter att detta mål hade nåtts, blev svensken

av okänd anledning aldrig del av den ovan nämnda Messiers hushåll.²⁶ Detta förklarar ändå varför Block kallas "abbe Block" eller "abbate Block" i de florentinska avsnitten av resedagboken skriven av Olof Celsius den äldre.²⁷

Som Sergio Pagano har påpekat, var de mest lyckosamma bland Ospizios konvertiter de som efter konversionen tillträdde en tjänst i furstliga hov eller vid adliga familjers hushåll.²⁸ Det var framtiden också för Magnus Gabriel von Block, som blev ett slags sekreterare vid Medicis hov i Florens för Cosimo III. Tidigare studier angående Blocks biografi intygar att den svenske konvertiten fann en beskyddare i Roms vetenskapliga kretsar, jesuiten Eusebius Truchses, viktig inte bara för att han introducerade Block för lärda män i Rom, utan också för att Block genom honom kunde tillträda Cosimo III:s hov i Florens som storhertigens "secretario delle lingue e lettore di camera".²⁹ Truchses roll i att införa Block till Medicis hov bör inte helt ifrågasättas – men inte heller borde hans roll betonas, för man måste komma ihåg att även Ospizio dei Convertendi hade mångåriga kontakter med Medicis hov.³⁰ Inrättningen skickade nämligen en del av sina skyddslingar till Florens, dock ofta för att arbeta som enkla soldater, och vi kan anta att Blocks förflutna som student vid det romerska hospiset säkert verkade till hans fördel när det gällde att komma in i hovmiljön.

Magnus Gabriel von Block finns med på listorna i Birgittahospitalet, och dessa dokument tillåter oss med precision datera hans avfärd från den eviga staden. "Nota de'pagamenti fatti a' diversi alunni" från

1695 visar att Block fick månatligt stöd som varierade mellan tre och sex romerska *scudi* från september 1694 till mars följande år, och han fick tio romerska *scudi* i april 1695 för resekostnader – det är alltså då han reste till Florens. Block undertecknade ett kvitto på att han hade fått sin *viaticum* den 25 april.³¹

I början var hans florentinska vistelse framgångsrik och gynnsam ur materiell synvinkel och Block kom in i lärda kretsar i Toscana. Han blev vän med den berömda men ganska excentriska bibliofilen och Cosimo III:s bibliotekarie Antonio Magliabechi. Som känt är från Celsii diarium, bodde Block i sitt eget hus där gästerna bjöds på äkta parmesanost och vin ur storfurstens källare. Men det visade sig så småningom att Medicis hov inte hade mycket att erbjuda för en utlänning när det gällde framtidsutsikter. Efter den initiala entusiasmen blev det uppenbart att Cosimo III inte skulle stödja sina konverterade skyddslingar för evigt, som exemplet Blocks svårt sjuka vän Rudolf von Bodenhausens dystra öde och efterföljande död i ensamhet hade visat. Dessutom kan den extrema religiösa iveren vid Cosimos hov ha varit outhärdlig för en lärd svensk som kanske redan längtade efter ett annat liv med flera möjligheter. I själva verket återvände Block hem till Sverige år 1698, gifte sig och senare, efter ytterligare resor utomlands under vilka han tog sin läkarexamen, utnämndes till provinsialläkare i Östergötland och etablerade sig i Norrköping.³²

Som Nordström har dokumenterat, hänvisar Block till sin omvändelse i ett brev till filosofen och vännen Wilhelm Gottfried

Leibniz år 1698: "Jag trodde att jag var för alltid utplånad från minnet av alla mina landsmän för att jag tog ett steg som många människor inte accepterar och som jag ogillar mig själv. Låt Gud hjälpa mig göra det rätta som behövs!"³³ I ett annat brev förnekar han dock sin konvertering och påstår sig ha endast ha låtsats vara katolik under den tiden han vistades i Italien: "Mellan oss, i Italien låtsades jag vara en romersk katolik, Gud förlåt mig, och sådant har jag aldrig varit".³⁴ Block ber dessutom att Leibniz inte skulle avslöja hans adress till någon i Florens "för vissa politiska skäl".³⁵ Det verkar som om Block velat säkra sin återkomst till den lutherska Sverige: han försöker ta så mycket avstånd som möjligt och bryta med sitt förflutna som en katolik i Italien genom att påstå att han har fejkat det hela. Trots detta kvarstår faktum att en formell anslutning till den romersk katolska kyrkan ägde rum i Rom år 1694, oavsett om hur falsk och föga innerlig den må ha varit för honom själv. Block uppgav till sin filosofivän att han hade slutit fred med sitt samvete och försonat sig med den lutherska kyrkan.³⁶

Avbrott av detta slag av en ursprungligen lovande "karriär" som katolsk konvertit var inte en enstaka episod bland svenska adelsmän under 1600- och 1700-talen. Där fanns till exempel Carl Horn, den unge adelsmannen som blev påvlig kammarherre vid Innocentius XII:s hov men återvände till Sverige året därpå för samma tjänst vid Karl XI:s hov, och sägs ha varit behandlad av sina samtida med föga respekt på grund av sitt avfall. Johan Turesson Oxenstierna, riddare av Malta och kanoniker i Köln

valde också att återvända till sina faders tro.³⁷ Flera andra fall har också dokumenterats.³⁸ Under andra hälften av 1600-talet uteslöt inte ett katolskt förflutna, vilket är litet överraskande, en senare tjänst hos den svenske kungen. Johan Wilhelm Duwall, en av de unga svenska adelsmän vid Ospizio dei Convertendi, erbjöds en militär tjänst och återlämnande av hans beslagtagna varor av Karl XI, vilket Duwall dock tackade nej till.³⁹ Magnus Gabriel von Block själv fick senare, 1717, ett erbjudande från Karl XII, troligen för att verka som hans livmedicus.⁴⁰

Man kan anta att konversioner var av en mer långvarig eller permanent natur när tillhörigheten till katolska kyrkan motiverades av ett konkret behov av integration i det omgivande samhället. I sådana fall hade man sedan flera års tid yrkesmässiga eller personliga band med omgivningen, såsom många av de Ospizio övriga konvertiter faktiskt hade. Även om vi i denna artikel endast har sett ett fåtal fall, tyder resultaten på att adliga konvertiter, som först konverterade och sedan försökte etablera sig i nya kretsar utomlands genom att leta efter positioner som skulle vara lämpliga för deras adliga börd, blev besvikna på det nya livet och vände tillbaka till sina faders tro.⁴¹ Som Brian Pullan har påpekat utifrån en större europeisk kontext, fanns det i början för överklasskonvertiter "en period då de var bejublade som viktiga och omhuldade personer, följt av en växande känsla av hemlängtan och besvikelse, [och] en smutsig kamp för pensioner och beskydd".⁴²

* Jag vill tacka Svenska Litteratursällskapet i Finland för dess understöd, vilket har möjliggjort forskningen för den här artikeln.

Noter

- 1 Kungliga Vetenskapsakademien (KVA), Bergianska biblioteket, H.III: 5.1 N.8.
- 2 Om Mariakulten i motreformationens Rom se Caffiero 2002, 167.
- 3 Bonadonna Russo 1979, 257.
- 4 Fiorani 2000, 466. Brian Pullan har påpekat att efter Tridentinska kyrkomötet (1545-1563) riktade eklesiastiska reformatorer sin uppmärksamhet på de fattiga, nu betraktade som syndare som måste läras kristna sanningar. Pullan&Woolf 1978, 1017.
- 5 Groppi 1997, 185, 188; Da Villapadierna 1968, 192-193; Fosi 1999, 62.
- 6 Pullan 1982, 25; Da Villapadierna 1968, *passim*.
- 7 Groppi 1997, 190.
- 8 Inrättningen av Casa dei Catecumeni i Rom år 1543 var följd av likadana institutioner i Venedig (1557) och Ferrara (1584).
- 9 Se Allegra 1991, 903.
- 10 Om likartade försök i Rom se Pagano 1998, 316 och Caffiero 1997, 485.
- 11 "Nell'Hospitio non si sforzano nissuno ad abiuare e abbracciar la fede cattolica, perché mille volte è meglio che partano manifesti heretici (anco quando si sono serviti et abusati dell'Hospitio) che finti e mali cattolici" in *Regole per li reverendi catechisti*, published in Pagano 1998, 368.
- 12 Fosi 2000, 817.
- 13 Se Pagano 1998, 335 och Neveu 1973, 379, 386.
- 14 Raunio 2009, 60-61. Om svenska adelsmän som konverterade se Raunio 2008, 56-70.
- 15 Perioden har kallats 'utlandskatolicismens tid' av Jarl Gallén, se Gallén 1927, 100.
- 16 Om olika tolkningar gällande den här frågan se Lindroth 1973, 50; Lindroth 1997, 574; Boethius 1924, IV, 785 och Elgenstierna 1925, 437.
- 17 Det finns inga sådana hänvisningar i hans resedagbok *Itinerarium Magni Gabrielis Block V.Cl. ab ipso consignatum*, in KVA, Bergianska biblioteket, H III: 5.I. n.8.

- 18 Bland forskare har Magnus Nyman helt riktigt påpekat att Blocks konversion måste ha ägt rum kort efter hans ankomst till Rom. Se Nyman, 1981.
- 19 Archivio Segreto Vaticano (ASV), *Ospizio Convertendi*, 213, f.nn.: “7. giugno al signor Magno Gabrielle Blochius svetese nobile convertito in Roma di fresco occultamente scudi sei d'ordine della congregazione sono consegnati in mano del nostro signor Giuseppe Conti affinche per sue mani siano dati adetto convertito. Fù poi hospite numero 1398” [“den 7. juni för herr Magno Gabrielle Blochius svensk adelsman nyss konverterad i Rom i hemlighet, sex scudi beordrade av sammanträde har överlämnats till vår monsignor Giuseppe Conti för att ges åt konvertiten i fråga. Senare var han gäst nummer 1398”].
- 20 Citat ur resedagboken från 1695 av C.H. Wastrang, Uppsala universitets bibliotek (UUB), Nordin 1029, ff.511-512.
- 21 “När doctor Block vistades i Florentz spelade han bort sine respningar, apostacerade til Catholska läran och blef Storfurstens cabbinet secreterare,” Olof Celsius den yngre om Block i UUB, X201, f.83. Saken hänvisas till också i Lindroth 1973, 51.
- 22 Petitionen bär datumet 15. juli 1694: “Gabrielle Blocchio svetese nuovamente convertito alla fede humilmente espone che si trova scarso di provisione, e però supplica humilmente la Signoria Vostra d'ordinare alli sopra Intendenti dell'Ospitio de Convertiti d'ammetter l'oratore sin che sia provisto secondo l'intentione di Vostra Signoria”, [“Svenske Gabrielle Blocchio nyss konverterad till Tron, ödmjukt framställer att han befinner sig utan inkomst, och därför ber ödmjukt Er Excellence att beordra konvertiternas hospits att ta hand om supplikanten tills han ska bli försedd enligt Er Excellences avsikt”] ASV, *Ospizio Convertendi*, 21, f.nn.
- 23 I sammanträdet den 3. september 1694 blev saken bestämt: “Solennizzata la festa della natività della Vergine Santissima si licencij dal nostro Ospizio Gabrielle Brocchi [sic] convertito svetese” [“Efter att ha hötidlighällt Jungfru Marie födelse, svenske konvertiten Gabrielle Brocchi skall skickas iväg från vår hospits”] ASV, *Ospizio Convertendi*, 166, f.4r.
- 24 *Sui mezzi opportuni per sovvenire i nuovi convertiti*, publicerad av Pagano 1998, 346-347.
- 25 ASV, *Ospizio Convertendi*, 14, f.nn.: “Si era convertito poco prima in Roma per mezzo

- del Padre Pontero minore osservante Hibernese; non volle allhora venire all'hospitio per non esser scoperto da suoi Paesani. E figlio d'un Vescovo de suoi paesi. Astretto poi dal bisogno, essendo mancatali la moneta, è venuto al nostro Hospitio come per ordine di Sua Santità per mezzo di Monsignor Cassoni con animo di provederlo ben presto; e forse nella Vaticana per scrittore della lingua Greca; ma non si è verificato per non haver in detta lingua fondamenti bastanti” [“Han hade konverterat lite tidigare i Rom genom Fader Pontero irländsk kapucinbroder, han ville inte vid den tidpunkten komma till hospitsen för att inte bli upptäckt av hans landsmän. Han är son till en biskop i sitt hemland. Tvungen av behovet av att ha blivit utan pengar, kom han till vårt hospits med en order från Hans Helighet genom monsignor Cassoni, med avsikt att anställa honom så snart som möjligt, kanske i Vatikanen som scriptor av grekiska språket, men detta har inte förverkligats eftersom han inte har tillräckliga kunskaper i detta språk.”]
- 26 “Gli fu trovato monsignor Messier che l'havebbe preso in casa con darli la tavola, ma desiderava che fosse prima vestito da abbate; il che doppio qualche lunghezza fu fatto con moneta credo lo parte del Papa, e parte di S. Brigida. Ma essendo uscito doppio due mesi dal nostro hospitio vestito nobilmente da abbate, non si vede che sia stato ricevuto da detto monsignore per ancora” [“Monsignor Messier hittades för honom och han skulle inackordera honom och ge honom mat, men han ville att han skulle bli abbate först, som efter en tid var gjort, tror jag dels med påvens pengar, dels med Sankt Birgittas. Men efter att ha lämnat vår hospits efter två månader, ädelt klädd som abbate, har han hittills inte ankommit till monsignore i fråga”]. ASV, *Ospizio Convertendi*, 14, f.nn.
- 27 Celsius (1696-98) 1909, 13, 25, 67.
- 28 Pagano 1998, 341.
- 29 Lindroth 1973, 50.
- 30 Pagano 1998, 340; Raunio 2009, 152-153.
- 31 Archivio Storico del Vicariato di Roma (ASVR), *Monastero di S.ta Brigida de' Goti in Piazza Farnese*, 56, f.nn.
- 32 Eftersom Blocks florentinska period och i synnerhet hans senare öde tillbaka i Sverige är väl dokumenterade och har diskuterats av Sten Lindroth (1973), kommer jag inte att gå in i detalj här.
- 33 ”Je croyois d'être pour jamais effacé du Sou-

venir de tous mes Compatriotes des que je fis un pas que bien de gens n'approuve pas et que je dessaprouve moi même, que le bon Dieu m'assiste a y apporter le remede qu'il faut!" Brevet den 1. juli från M.G. von Block till J.W.Leibniz, publicerat av Nordström 1965-66, 194-198.

- 34 "A dirle tra di noi, in Italia passai per Cattolico Romano, Dio mi perdoni, e tale non son mai stato."
- 35 Nordström 1965-66, 194-198.
- 36 Block till Leibniz den 30. oktober 1698 se Nordström 1965-66, 206-209. Om Blocks brevväxling med Leibniz och hans religiösa synpunkter, se Nordström 1965-66 och Nyman 1981.
- 37 Se till exempel Bildt 1895, 400; Berg 1872, 181-182 and Tegnér 1890, 255 .
- 38 Raunio 2009, 164-167.
- 39 Ibid.
- 40 Lindroth 1973, 207.
- 41 Raunio 2009, 167.
- 42 Pullan 1994, 69.

Referenser

Arkiv

Archivio Segreto Vaticano

Ospizio Convertendi, 14.
Ospizio Convertendi, 21.
Ospizio Convertendi, 166.
Ospizio Convertendi, 213.

Archivio Storico del Vicariato di Roma

Monastero di S.ta Brigida de' Goti in Piazza Farnese, 56.

Kungliga Vetenskapsakademiens bibliotek

Bergianska biblioteket, H.III: 5.1 N.8.

Uppsala universitets bibliotek

X201.
Nordin 1029.

Litteratur

- Allegra, Luciano, "Modelli di conversione", *Quaderni Storici* 78, 1991.
- Berg, Per Gustaf, *Svenska adelsmäns öden*, Stockholm 1872.
- Bildt, Carl, "S. Birgittas hospital och den svenska kolonien i Rom under 1600-talet", *Svensk Historisk Tidskrift* 15, 1895.
- Boethius, Bertil (red.), *Svenskt Biografiskt Lexicon*, vol.4, Stockholm 1924.
- Bonadonna Russo, Maria, "I problemi dell'assistenza pubblica nel Seicento e il tentativo di Mariano Sozzini", *Ricerche per la storia religiosa di Roma* 3, 1973.
- Caffiero, Marina, "Istituzioni, forme e usi del sacro", i Ciucci, G (red.), *Roma moderna*, Bari 2002.
- Caffiero, Marina, "L'anno santo come risorsa politica. Il giubileo del 1675 tra polemica anti-protestante e apologia del papato", *Roma moderna e contemporanea* 2/1997.
- Da Villapadierna, Isidoro, "L'Età moderna", i Monachino, V (red.), *La carità cristiana in Roma*, Bologna 1968.
- Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, Stockholm 1925-1936.
- Fiorani, Luigi, "Verso la nuova città. Conversione e conversionismo a Roma nel Cinque-Seicento", *Ricerche per la storia religiosa di Roma X*, 1998.
- Fosi, Irene, "Fasto e decadenza degli anni santi", i Fiorani, L & Prosperi, A (red.), *Storia d'Italia. Annali 16. Roma, la città del papa*, Torino 2000.
- Fosi, Irene, "Percorsi di salvezza. Preparare le strade, accogliere, convertire nella Roma barocca", i Zuccari, A (red.), *La Storia dei Giubilei*, vol. III, Firenze 1999.
- Gallén, Jarl, "Svensk katolicism och svenska katoliker sedan 1500-talet", *Credo* 8, 1927.
- Groppi, Angela, "Roman Alms and Poor Relief in the Seventeenth Century", i van Kessel, P & Schulte, E (red.), *Rome-Amsterdam. Two Growing Cities in Seventeenth-Century Europe*. Amsterdam 1997.
- Lindroth, Sten, *Magnus Gabriel von Block*, Stockholm 1973.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Stormakstiden*, Stockholm 1997.
- Lundström, Enni, *Olof Celsius d. ä:s Diarium öfver sin resa i Italien åren 1697 och 1698*, Göteborg 1909.

- Neveu, Bruno, "Tricentenaire de la fondation à Rome de l'Ospizio de' Convertendi (1673): ses hôtes français au XVIIe siècle", *Rivista di storia della chiesa in Italia* 2, 1973.
- Nordström, Johan, "Leibniz och Magnus Gabriel von Block. En brevväxling", *Lychnos* 1965–66.
- Nyman, Magnus, "Leibniz, toleransen och några svenska konvertiter", *Signum* 3/1981.
- Pagano, Sergio, "L'ospizio dei Convertendi di Roma fra carisma missionario e regolamentazione ecclesiastica", *Ricerche sulla storia religiosa di Roma* X, 1998.
- Pullan, Brian & Woolf, Stuart J., "Plebi urbane e plebi rurali: da poveri a proletari", i Romano, R & Vivanti, C (red.), *Storia d'Italia. Annali I*. Torino 1978.
- Pullan, Brian, "Conversion of the Jews: the Style of Italy", i Pullan, B.(red.), *Poverty and Charity: Europe, Italy, Venice, 1400–1700*, Aldershot
- Pullan, Brian, "The Old Catholicism, the New Catholicism, and the Poor", i Politi, G. & Rosa, M. (red), *Timore e carità. I poveri nell'Italian moderna*. Cremona, 1982.
- Raunio, Anu, *Conversioni al cattolicesimo a Roma tra Sei e Settecento. La presenza degli scandinavi nell'Ospizio dei Convertendi*, *Annales Universitatis Turkuensis*, B324, Turku 2009.
- Raunio, Anu, "Una presenza svedese a Roma sul finire del Seicento. I nobili convertiti al cattolicesimo presso l'Ospizio dei Convertendi", *Settentrione* 20, 2008.
- Tegnér, Elof, *Svenska bilder från Sextonhundraålet*. Stockholm 1896.

Den "påhittige" Stierneld

– om Gustav Vasas stock och runkalender

ULF HAMILTON

1835 donerade överkammarherre Adolf Ludvig Stierneld (1755–1835) sin samling av målningar och historiska föremål – en del högst kuriösa – till Uppsala universitet. Donationen var storartad i sin tid. En katalog trycktes också där föremålen beskrevs och kompletterades med kulturhistoriska kommentarer.¹

Adolf Ludvig Stierneld

Stierneld inledde sin karriär som officer, men blev redan som 23-åring kammarherre hos drottning Sofia Magdalena (1746–1813). Under 1780-talet slöt han sig till adelsoppositionen mot Gustav III (1746–1792). Stierneld planerade t.o.m. en statskupp där han sensationellt nog fick stöd av kungens bröder. Med förenings- och säkerhetsakten 1789, då kungen i praktiken gjorde sig enväldig, fängslades Stierneld tillsammans med andra motståndsmän. Han hölls bakom galler i olika fängelser

men släpptes efter den blivande hustruns böner inför majestätet. Stierneld försonades nu med Gustav III och blev 1790 åter hovman och var 1792–1813 överkammarherre hos numera änkedrottningen. Kungen hade ju mördats i mars 1792.

1813 bytte Stierneld fot och verkade resten av sitt liv som historisk forskare. På Gripsholms slott ordnande och utvidgade han förlagan till Statens porträttsamling men var samtidigt en ivrig samlare av "fornsaker", manuskript mm. 1814 fick Stierneld via frimurarbrodern Karl XIII (1748–1818) statligt uppdrag att dokumentera fornminnen. Två år senare startade han "Samfundet för utgifvande af handlingar rörande Skandinaviens historia" där Stierneld svarade för en ymnig publicering.²

Som forskare var Stierneld mindre nogräknad för att inte använda ett starkare uttryck. Historikern Erland Hjärne (1887–1969) upptäckte t.ex. att en del äldre originalskrifter av stort historiskt källvärde

i själva verket var författade av Stierneld själv bl.a. via medvetet förvrängd handstil för att dölja det faktiska ursprunget.³ Att Gustav Vasa skulle ha yttrat "WARER SWENSKE" – två ord som också bekläder Nordiska museets Gustav Vasastaty – är t.ex. ett påhitt av Stierneld utan stöd i tidigare källor.

Stiernelds gåva till Uppsala universitet visar en tydlig varm för just Gustav Vasa. I donationen ingår många porträtt av monarken och hans familj; bl.a. det berömda "sedelporträttet" tillskrivet Jacob Binck (1500–1569) och målat 1542.⁴ Ett annat föremål med Vasaanknytning men som antyder Stiernelds också rätt aparta samlarintresse är: "En ask, innehållande stendlämningar af det nedbrutna Lindholmens hus eller slott, från det hörn, der Konung Gustaf Eriks-sons vagga förmodas hafva stått".⁵

Stierneld hävdade också släktskap med Vasaätten genom Erik XIV:s son Gustav (1568–1607). Men med så mycket annat i Stiernelds forskning skulle detta senare visa sig sakna grund. "Släktskapet" delade Stierneld med sin forne fiende Gustav III som också han, till föräldrarnas förvåning, gjorde en stor affär av den rätt avlägsna relationen till Gustav Vasa. I samarbete med Johan Henrik Kellgren (1751–1795) – författade kungen inte bara ett skådespel om sin anfader 1782–1783 utan framträdde också som "Gustav Vasa" inför lokalbefolkningen bl.a. på Mora vall i september 1788 i syfte att stärka nationalkänslan under brinnande krig mot Ryssland. Han underblåste också mytbildningen kring Gustav Vasas äventyr i Dalarna genom att låta uppföra nya monument över dennes påstådda verksamhet.⁶

Nu var Gustav III och Stierneld i sin tid inte ensamma om att uppfyllas av kung "Gösta" och hans bedrifter. Frejdiga berättelser skapades ju redan av Gustav Vasa själv bl.a. via "språkröret" Peder Svart (–1562). Intresset växte under 1600-talet då staten via landets prästerskap till och med begärde in Gustav Vasaminnen från allmänheten. Historier om kungen blomstrade också under stora delar av 1700-talet, kanske som en motvikt till frihetstidens osäkra nationsbygge.

När Stierneld byggde upp sin Gustav Vasa-kanon fanns, som antytts ovan en del egenhändigt förfälskade urkunder som byggstenar. I konstruktionen ingick också två föremål som försåg kungen med ytterligare en lysande egenskap; han var mycket skicklig i att skära i trä. Detta bevisade Stierneld dels genom att vitalisera traditionen om Gustav Vasa-stocken, dels att i hans donation till Uppsala universitet ingick en runkalender som Gustav Vasa enligt Stierneld själv förfärdigat och sedan använt som almanacka. Dessa två föremål som inom Gustav Vasatraditionen kom att bekräftas varandra, kommer i det följande att utsättas för en källkritisk granskning för att få ytterligare perspektiv på historikern Stierneld.

Gustav Vasa-stocken

Etablerad historieskrivning gör gällande att Gustav Vasa, efter att ha befriat sig från svekfullt danskt fångenskap, gjort en gästning i Lübeck, landstigit i närheten av Kalmar – sannolikt Stensö den sista maj 1520 – och avlagt ett besök i Eksjötrakten, färdades genom Östergötland till Tärnö i Sörmland

för att därefter uppsöka släktgodset Räfsnäs nära Mariefred. Här fick han – troligen i mitten av november 1520 – ”tidningar” om Stockholms blodbad och kunde nu på goda grunder betrakta sig som fred- och medellös. I slutet av november begav han sig därför till Dalarna för att ordna en folkresning mot Kristian II, alternativt fly utomlands.

På Tärnö – en bit från Nyköping – bodde Gustav Vasas syster Margareta (–1536) gift med Joakim Brahe (–1520). Tärnös position som lämplig replikpunkt på vägen mot Räfsnäs liksom det nära släktskapet gör det sannolikt att Gustav Vasa faktiskt uppehållit sig på godset hösten 1520 och traditionen förmäler att det skulle ha skett ”kort före” Joachim Brahes och Margaretas avresa till Stockholm för trohetsförklaring och kröning av Kristian II och det följande blodbadet. Trohetsförklaringen som inledde händelsekavalkaden ägde rum i Stockholm den 31 oktober och Margareta och Joachim bör ha lämnat Tärnö i slutet av samma månad för att kunna nå huvudstaden i tid.

Enligt traditionen var Gustav Vasa ”efterlyst” av Kristian II redan när han flytt från Kalö slott på Jylland och förstås också då han satte foten på svensk mark i maj 1520. I samband med att danska trupper spejade efter honom i trakterna av Tärnö skulle Gustav Vasa följdriktigt ha gömt sig i godsets källare och fördrivit tiden med att snida på en stock; den s.k. Gustav Vasas stock.

Berättelsen om den ”täljande Gustav” går tillbaka åtminstone till Olof von Dalin (1708–1763) men är säkerligen ännu äldre även om den inte nämns av Peder Svart. von Dalin återger den i ett rim publicerat i mitten av 1700-talet.⁷ Traditionen manifeste-

rades sedan ytterligare genom att målaren Pehr Hörberg (1746–1816) gjorde en tavla i jätteformat där den unge Gustav arbetar på stocken i en källare på det äldre Tärnö medan danska ryttare spejar efter honom utanför utan framgång. Tavlan förvarades från sin tillblivelse 1802 på Tärnö – i matsalen där konstverket upptog en hel kortvägg enligt Ambrosiani⁸ – tills det blev lägnornas rov tillsammans med stocken då Tärnö brann ner i november 1913.

Traditionen om stocken förefaller främst ha haft lokal förankring. Under uppslagsordet ”Tärnö” nämns den i Nordisk familjeboks första och andra upplaga med tryckåren 1892 och 1920, men inte i den följande upplagan från 1930-talet. I Svensk uppslagsbok från 1954 har den blivande kungen visserligen inte snidat på en stock men väl gömt sig på Tärnö.⁹ I historiska översiktsverk meddelas episoden bl.a. av Starbäck (1868) dock försiktigtvis med beteckningen ”en sägen”. Gustav Vasa skulle enligt Starbäck ha varit gömd i en källare på Tärnö och ”som tidsfördrif utskurit åtskilliga figurer i en furubjelke”.¹⁰ I Wilhelm Thams ”Beskrifning öfver Nyköpings län” från 1852 nämner författaren avseende Tärnö: ”... förvaras en bjelke, hvari Gustaf Wasa under sin vistelse här 1520 utskurit figurer med knif.”¹¹

Traditionen om Gustaf Vasas stock har behandlats av museimannen Sune Ambrosiani (1874–1950) i en skrift från 1914. Ambrosiani hade som ung varit sommarvärd på Tärnö och också gjort en fotodokumentation av slottets porträttsamling, övriga konstverk liksom Gustav Vasas stock. Efter branden kunde han alltså ändå

Årtalet "1537" i sin "miljö" på kalenderstaven. Att samtliga årtal är skrivna med arabiska siffror innebär att staven säkert kan dateras till efter 1550 och att 1537 inte är det år staven blivit skuren. Foto museet Gustavianum

Kalenderstavens handtag med vidhängande träbricka som upplyser om att staven skurits av och senare tillhört Gustav Vasa. Foto museet Gustavianum.

detaljgranska stocken via foton. Föremålet var rikt utsirat, av furu och i ett stycke med längden 288 cm. Från början hade stocken varit ännu längre eftersom den var avsågad i ena ändan. Enligt tradition skulle just detta stycke ha använts för att förfärdiga ett skrin till Karl XV (1826–1872). Stockens dimensioner visade att den kom från ett ansevärt träd med en stamtjocklek på uppåt sju decimeter. Föremålet var också bemålat med grågrön oljefärg. Enligt Ambrosiani hade den skurna stocken sannolikt fungerat som stolpe vilken bar upp ett bjälklag i det tidigare slottet. Den rika utsmyckningen talade för en placering i den forna riddarsalen.¹²

Efter granskning av stockens stilelement och jämförelse med bevarade historiska föremål från bl.a. Nordiska museets samlingar kunde Ambrosiani emellertid konstatera att ”utgående från utskurna motiv på stocken och jämförelse med liknande föremål bör stocken ha karvats under tidig gotisk tid dvs. under 1300-talet”.¹³ Av detta drar författaren den artiga med tydliga slutsatsen: ”sålunda skulle jag vilja underkänna värdet af den traditionen, som tillskref Gustaf Vasa utförandet af densamma under hans vistelse på Tärnö 1520”.¹⁴

Berättelsen om stocken är motsägelsefull också av andra skäl. Huvudkällan till Gustav Vasas verksamhet från Stensö till Råfsnäs är ovan nämnda Peder Svarts krönika tillkommen i slutet av Gustav Vasas regering. Forskningen är tämligen överens om att Gustav Vasa dikterat det mesta av innehållet medan Svart nöjt sig med smärre redigeringar. Krönikan finns i åtminstone två versioner men där Tärnöbesöket bara nämns i den ena. Eftersom den andra fyl-

ligare versionen genom åren som regel använts av historiker händer det att Tärnöbesöket inte tas med när man redovisar Gustav Vasas historia. Så är det t.ex. i den senaste biografien över Gustav Vasa av Lars Olof Larssons från 2003/2005 liksom Svalenius från 1950. Ofta tas emellertid episoden med och detta redan av Tegel (1622) och von Dalin (1760–1761) där von Dalin dock inte refererar till Peder Svart utan till den Gustav Vasa närstående Per Brahe den äldre (1520–90), dvs. sonen till den vid Stockholms blodbad avrättade Joachim Brahe och systerson till monarken. Man kan alltså sluta sig till att Gustav Vasa, särskilt med hänsyn till Peder Svarts ena version och referensen Per Brahe, verkligen besökte sin syster och sväger på Tärnö någon gång under hösten 1520. Frågan är emellertid när, hur länge och under vilka omständigheter.

I konflikten mellan Sverige och Danmark kom de svenska unionsmotståndarna i ett kritiskt läge när Sten Sture den yngre (1493–1520) förlorade slaget vid Åsunden mot danska trupper och i början av februari 1520 avled på Mälaren. Utan ledare och trots att det regionala motståndet mot Kristian II var starkt på sina håll liksom att Sturetrogna höll Stockholms och Kalmar slott var det logiskt att den unionsvänliga falangen i Sverige skulle ta över. Vid herredagen i Uppsala i början av mars erkände också rådet Kristian II som kung över Sverige dock förknippat med villkor om allmän amnesti, vilken sannolikt också gällde den ”förrymde” Gustav Vasa.¹⁵ Om detta bör han i så fall ha blivit informerad när han i början av juni sökte upp Kalmar slott

och den kvinnliga befälhavaren Anna Erikdotter (född Bielke/gift Natt och Dag) (14??–1526).¹⁶ När Kristina Gyllenstierna (1494–1559) gav upp Stockholms slott i början av september samma år beviljades återigen amnesti där Gustav Vasa uttryckligen finns med på listan över de personer som ingick.¹⁷

När han lämnat Kalmar uppsökte Gustav Vasa enligt Peder Svart herremannen Bengt Eriksson på hans gods Skäldnäs nära Eksjö. Värden visade under besöket bl.a. upp sitt lejdebrev och inbjudan till Kristian II:s kröning. Enligt Lars Olof Larsson (2005) bör detta tolkas så att lejdebrevet utställts efter den 7/9 1520 och Kristina Gyllenstiernas beviljade amnestiyrkande och att brevet kom fram till Skäldnäs i ”början av oktober”.¹⁸ Det innebär i sin tur att Gustav Vasa i början eller kanske mitten av oktober och i Småland helt säkert var informerad om att han inte var ”efterlyst”, om han nu inte visste om det redan i Kalmar.

Granskar man Peder Svart framgår att Gustav Vasa sannolikt förklädd uppsökte Kalmar slott – ”Gaff sig så heemliga och oförmärchtt in i staden och sädan på slottet till fru Anna Jahnn Månsons salige effterleffuerska...”.¹⁹ Uppgifter om förklädnad, hemlig förflyttning osv. dyker sedan upp i krönikan först när Gustav Vasa lämnar Råfnäs. Peder Svart styrker alltså att Gustav Vasa kunde röra sig fritt i Sverige från början av juni till 7 november 1520. Oavsett besked om amnesti i juni eller oktober fanns alltså inga skäl för Gustav Vasa att gömma sig under Tärnöbesöket. Att danska spejare funnits i trakten för att leta efter den blivande monarken saknar därmed all grund.

När det sedan gäller Gustav Vasas förflyttningar – och man utgår från Lars Olof Larsson – lämnar Gustav Vasa Eksjötrakten först en bit in i oktober. Han kan alltså inte ha uppehållit sig så långt på Tärnö eftersom syster och svåger, som nämnts ovan, måste lämna Tärnö mot slutet av samma månad för att hinna till Kristian II:s kröning.²⁰ Traditionen att Gustav Vasa anländer till Tärnö ”strax innan” syster och svåger beger sig till Stockholm förefaller därmed stämma. Besöket kan rimligen bara ha omfattat några dagar då inte ens en skicklig person skulle kunna förse en ca tre meter lång stock med snidad utsmyckning om nu traditionen påstår – vilket inte framgår tydligt – att den blivande kungen förfärdigtat stocken i sin helhet.

Man kan förstås tänka sig – även om Ambrosianis utredning gör det närmast omöjligt – att Gustav Vasa skar ut några figurer ur stocken som lite avkoppling på Tärnö och att detta är berättelsens kärna som sedan broderats ut. Den rätt utförliga personskildringen som Per Brahe den äldre – visserligen i sen tid – gör av sin morfader talar emellertid emot. Den enda konstnärliga verksamhet som Brahe förknippar med kungen är att han var en habil lutspelare. Morbrodern var visserligen intresserad av konst och arkitektur men på intet sätt utövande konstnär eller dilettant. Varje praktisk befattning med den snidade stocken på Tärnö förefaller alltså utesluten för Gustav Vasas del.²¹

Gustav Vasas runkalender

Om man så lämnar Gustav Vasastocken

och övergår till det andra föremålet med koppling till Gustav Vasa är detta bevarat. Det är en runkalender, vilken ingår i Stiernelds donation till Uppsala universitet och som donator tillskriver kungen inte bara som ägare utan också som sannolik tillverkare. I Stiernelds katalog från 1835 framgår följande om föremålet: "Konung Gustaf I:s Runstaf. Af honom länge begagnad som käpp, åttasidig; skuren 1537, möjligtvis af honom sjelf. Har jemte en wase, den vanliga runskriften och flera tideräkningar med utmärkt noggrannhet inskurna. Kongl. Vetenskaps Akademiens Sekreterare Nicander har beskrifvit denna runstaf, MS."²²

Efter donationen till Uppsala universitet 1835 överfördes föremålet till universitetets bibliotek Carolina Rediviva och ingår numera i universitetsmuseet Gustavianums betydande samlingar av runkalendrar. Av anteckningar från Uppsala universitetsbibliotek och notationer i Gustavianum kan man följa runkalenderns öde bakåt i tiden. Stierneld ropade in föremålet vid en auktion 1809 efter friherre Jean Jacques de Geer (1737–1809) ägare till Finspång i Östergötland. De Geer hade i sin tur kommit över föremålet vid en auktion på det ovan omtalade Tärnö i Sörmland. Auktionen kan möjligen ha skett i samband med att Tärnö fick ny ägare med landshövdingen Fredric Georg Strömfeldt (1738–1814) som 1795 köpte det då rätt förfallna godset. Längre tillbaka finns inga uppgifter. Detta innebär att runkalendern ursprungliga ägare kan finnas i Tärnöns ägarlängd eller på annat sätt var kopplad till godset om nu inte innehavet i enlighet med Stierneld kan ledas tillbaka till den uppgivna monarken själv.²³

När ägarskapet till föremålet tillskrivs Gustav Vasa är oklart. Det kan ha gjorts av Stierneld själv men det vilar möjligen på en äldre tradition där man kanske sammanförde kalenderstaven med stocken eller om det var så enkelt att runkalendern "gjordes" kunglig inför någon av auktionerna för att höja intresset.

Att föremålet tillhört majestätet är emellertid klart för Stierneld när han ger sekreteraren vid Vetenskapsakademien Henrik Nicander (1744–1815) – matematiker, astronom och farbror till skalden – i uppdrag att närmare utforska kalendern. Detta inträffade rimligen någon gång under 1809 i samband med att Stierneld blev runstavens ägare. I sitt svarsbrev från 13 mars 1810 tvekar inte heller Nicander om ägarskapet efter sin undersökning utan föremålet betecknas som "Runstafven, hvilken tillhört den Store Konungen Gustav I, och herr Baronen nu äger."

Att Gustav Vasa skulle ha ägt en runkalender är en i grunden logisk och trolig uppgift. Innan tryckta almanackor var åtkomliga till hyggliga priser i Sverige var bruket av runkalendrar som almanacka/tidmätare utbrett i vart fall under 1500-talet. En sådan bestående av flera "blad" i fickformat tillhörig Erik XIV (1533–77) finns t.ex. i Kungliga bibliotekets samlingar och en hel del runkalendrar från 1500-talet finns bevarade på olika museer i Sverige. Användningen var spridd socialt och förekom bland bönder såväl som inom adeln. Att också Gustav Vasa skulle inneha och bruka en runkalender är därför närmast förväntat. Årtalet 1537 passar in. Däremot kan man väl tänka sig att uppgiften "trolli-

gen skuren av honom själv” och som inte stöds av Per Brahe – har påverkats av den då giltiga stocktraditionen.

Att Stierneld vände sig till just Vetenskapsakademien för att få runkalendern närmare granskad får ses som en naturlig och klok åtgärd då en uttolkare av föremålet måste besitta goda kunskaper i matematik och astronomi. Uppenbarligen ville Stierneld vara så säker som möjligt när det gällde identifikation av staven och det rätt komplicerade innehållet och där Nicander, med sin vetenskapliga kompetens, bör ha varit mycket lämplig för uppdraget.

Gustav Vasas runkalender skiljer sig avsevärt från en samtida ”vanlig” runkalender. Den innehåller t. ex. en rad ”lärda” tillägg bl.a. olika typer av årsuppgifter som inte skulle finnas på en kalender brukad av t.ex. en 1500-talsbonde i Tärnötrakten. Att kungen skulle ha en extra innehållsrik runkalender styrkte väl å andra sidan snarast ägarskapet i Stiernelds och Nicanders ögon.

Granskar man Nicanders brev till Stierneld från 1810 är upplägget en punktvis beskrivande genomgång av kalenderns innehåll. Under punkt fem får året ”1537” sin förklaring. Uppgiften har emellertid ingen direkt koppling till när staven kan vara skuren – Nicander påstår heller inte detta – utan ”1537” är ett referensår till 7045 dvs. året för skapelsen enligt rysk/grekisk tideräkning. Förutom denna återfinns på föremålet ett antal andra årtalsuppgifter bl.a. en som grundar sig på de första olympiska spelen i Grekland och Roms grundläggning relaterat till året för skapelsen och året för Kristi födelse. Årtalets ”1537” placering på staven är heller inte det gängse om det

skall symbolisera en kalenders tillkomstår – skild från kalendariet och som regel tillsammans med en bokstavsförkortning för innehavare/tillverkare. Årtalet ingår i stället, som framgått ovan, i en helt annan uppgiftskonstellation. Att kalendern skulle vara tillverkad det för Gustav Vasas innehav ”lämpliga” året 1537 är alltså högt osäkert. Ett ytterligare argument som talar mot att ”1537” skulle vara kalenderns tillkomstår är att årtal presenterade med arabiska siffror före 1550 är ovanliga i Sverige. Fram till mitten av 1500-talet använde man mest romerska siffror. 1537 skrivet som ”MDXXXVII” eller kanske en kombination av romerska och arabiska siffror t.ex. MD37 hade alltså allmänt ökat sannolikheten för att staven verkligen kunnat stamma från Gustav Vasas tid.

Under punkt sex i sitt brev noterar Nicander att staven är försedd med ett ”vaseformat kors, som gifver anledning till den tanken att stafven var utskuren för Gustav 1:s egen räkning kanhända af honom sjelf”. Här gör Nicander också ett nottillägg: ”Man vet att denne kon. Skar förtreffeligt i träd, jemte hans mångfaldige talanger för sin tid.” Detta resonemang från Nicanders sida vilar med största sannolikhet på den då levande och etablerade berättelsen om Gustaf Vasas stock. Att Gustav Vasa skulle ha skurit kalenderstaven själv kan alltså, av vad vi numera vet om stocktraditionen, lämnas därhän.

Gör man sedan en granskning av Nicanders iakttagna ”vaseformat kors” på den bevarade staven är inte heller denna tolkning av Vetenskapsakademiens sekreterare invändningsfri; detta av två skäl. På kalen-

derstavar finns ibland ägarmärken/bomärken och skulle om det gällt Gustav Vasa, mycket väl kunna vara just en vase. Så långt är allt i sin ordning. Ägarmärken är emellertid som regel placerade på stavens handtag eller dess omedelbara närhet och skild från själva kalenderristningen. Detta "vaseformade" kors befinner sig emellertid inte på staven handtag eller dess närhet och inte heller i ett sammanhang där den primära uttolkningen är att det skulle vara en ägarsymbol. Mer sannolikt är att det rör sig om en ren utsmyckning av runkalendern. Som tecknet ser ut är det också svårt att tolka in annat än att det "bara" är ett kors utan vaseform. Detta även om utformningen av en "vase" enligt Gillingstam (1952/53) kan variera högst betydligt.

Efter en granskning av Nicanders notationer så långt kan man alltså sluta sig till att ingenting tyder på att staven är från 1537, att den tillhört Gustav Vasa eller att denne på något sätt tagit del i stavens tillverkning. Fältet är därmed öppet för spekulationer om stavens faktiska ursprung och ålder.

Går man igenom föremålets kalendarium och granskar förekomst av symboler för olika kyrkliga högtidsdagar m.m. kan man sluta sig till att runkalendern är skuren för att passa ärkestiftets kyrkliga tradition dvs. för landskapen Uppland, Gästrikland och Hälsingland. Av de "lärda" tilläggen dvs. notationer om olika årtal kan man – som nämnts ovan – sluta sig till att staven inte tillhört någon brukande bonde. Uppgifterna tyder snarare på att staven tillkommit i någon miljö där året för Roms grundläggning eller de första Olympiska spelen varit kända/lätt tillgängliga och betydelsebäran-

de för stavens innehavare. Dessa tillägg tillsammans med förekomsten av endast arabiska siffror för olika årtal gör det troligt att runkalendern är betydligt yngre än vad som uppges av Stierneld och Nicander och snarare tillhör mitten eller det sena 1600-talet än det tidiga 1500-talet.

En lite löslig teori är då, med tanke på "fyndorten" Tärnö och kopplingen till ärkestiftet att någon t.ex. en i Uppsala studerande son från godset låtit tillverka staven inspirerad av kunskapsmiljön i universitetsstaden för att senare hemföra föremålet till Tärnö. Studerar man Tärnöns ägarlängd under 1600-talet dyker två möjliga namn upp som stöder teorin: Erik Sparre (1628–1678) och Gustaf Mauritz Lewenhaupt (1651–1700). Båda har enligt Elgenstierna inlett sina studier i Uppsala vid 12 respektive 7 års ålder (sic) dvs. kring mitten av 1600-talet. Senare i livet förefaller Sparre ha upplevt mer lärda miljöer än Lewenhaupt vilket gör det troligt utgående från denna aningen djärva spekulation att Sparre hellre än Lewenhaupt kan ha haft intresse av att skaffa sig en runkalender med "lärda" tillägg. Ingenting på runkalendern ger emellertid någon koppling till vare sig Sparre eller Lewenhaupt. Det är bara fyndorten Tärnö, att kalenderstaven bör vara från mitten/sent 1600-tal och är avpassad för ärkestiftet som gör att föremålet skulle kunna knytas till de två namnen.

Även om man inte alls kan leda i bevis att Erik Sparre eller Gustaf Mauritz Lewenhaupt varit ägare är båda möjliga som Tärnöstavens innehavare medan Gustav Vasa kan uteslutas liksom att kungen också kan fritas från varje relation med den konst-

färdigt skurna men uppbrunna stocken på Tärnö.

Avslutning

Hur man skall bedöma Stiernelds position som historisk uttolkare när det gäller stock och runkalender är en smula komplicerat. Klart är att han på inget vis, som med de medvetet förfalskade historiska dokumenten, ensam kan ställas till ansvar. Stocktraditionen var etablerad och intensifierades förstås via Hörbergs målning under Stiernelds samtid. Å andra sidan drog många historiker örönen åt sig och misstänkte väl på goda grunder att stocktraditionen var ett sätt att utveckla de utbroderade och redan då ifrågasatta Dalaäventyren. När det sedan gäller runkalendern vilar en stor del av ansvaret på Nicander som möjligen mot bättre vetande ville hålla sin uppdragsgivare ”på gott humör”.

Noter

- 1 Samling tillhörande öfver-kammarherren, friherre Stjerneld passim
- 2 Widén passim
- 3 Sjögren passim. Stierneld som historieförfalskare har också behandlats av Ingmar Carlsson
- 4 Samling tillhörande öfver-kammarherren, Friherre Stjerneld s 3
- 5 Ibid s 25
- 6 Lönnroth s 185f, Hennings 1967 s 467 och 1957 s 269. Exempel på Gustav III:s nyskapade i detta sammanhang är det monument han lät resa framför ladan tillhörig kronoskytten Sven Elofson i Isala by. Monumentets text lyder: ”Här tröskade Gustaf Ericsson, förföljd af rikets fiender, af försynen utsedd till Fäderneslandets räddning. Hans ättling i siette led, Gustaf III, lät resa minnesmärket”. Tidigare hade ladväggen haft inskriptionen ”Kong Jösta tröskade här”. Minnessten och inskription bygger på episoden i Gustav Vasas äventyr i Dalarna när han står och värmer sig vid spisen hemma i köket hos Sven Elofson och danska spejare dyker upp. Sven Elofsons hustru slår då kvicktänkt den blivande kungen i baken med en brödspade och uppmanar honom att inte stirra på främmande utan gå ut på logen och tröska, vilket omedelbart efterkoms av den blivande monarken. Lagerquist s 44-47
- 7 Ambrosiani s 28. Dikten har följande lydelse:

Här står ett egenhändigt minne
Af den, som Sverige räddat har
När Gustaf Wasa flygtig var
Begynte han med dessa skår
Men säker af sitt hjältesinne
I bara träd den lefnad skära
Som Gud och fosterland till ära
I oförgänglig marmor står
- 8 Ambrosiani s 28
- 9 I tredje upplagan av Nordiska familjebok – delen med Tärnö trycktes 1933 – är alltså uppgiften om Gustav Vasastocken borttagen. Under uppslagsordet Tärnö i Svensk uppslagsbok från 1954 framförs emellertid: ”Under Stockholms blodbad låg Gustav Vasa gömd på Tärnö...”
- 10 Starbäck s 23. Det kan i sammanhanget var skäl att nämna att historiker tidigt ställde sig skeptiska till kungens äventyr i Dalarna och andra landskap, i vart fall efter Gustav III:s död 1792. Den tyske historikern Rühs gör t.ex. 1825 följande kommentar: ”Många af hans äventyr hafva dock genom sagan blifvit vanställda och underbarligen(sic) utsmyckade, alldeles på samma sätt, som man i forntiden öfverdrifvit berättelserna om Marii flykt undan sina förföljare” (Rühs s 8).
- 11 Tham s 300
- 12 Ambrosiani s 28ff
- 13 Ibid s 36
- 14 Ibid s 36
- 15 Rosén s 279f
- 16 Anna Eriksdotter tog över chefskapet för Kalmar slott sedan maken Johan Månsson (Natt och Dag) – sonen till Engelbrekts mördare som Herman Lindquist dramatiskt uttrycker saken – avlidit. Anna Eriksdotter var född Bielke någon gång på 1490-talet (kanske jämnårig med Gustav Vasa som senare satte sig emot hennes planerade andra giftermål(sic)) och gift Natt och Dag. Enligt Gottfrid Carls-

son höll Kalmar slott stånd mot unionsvänlig trupp fram till augusti/september 1520. Om så blir, som också Lars-Olof Larsson framfört, uppgiften hos Peder Svart beträffande Gustav Vasas försök – när han kommit till Kalmar slott i början av juni 1520 – att höja stridsmoralen hos slottets legosoldater att motstå Kristian II:s trupper och med resultatet ”bleffuo the så förbittrade på honom, att the hade achtat slå honom i hieell” märkligt och motsägelsefullt då stridsmoralen bör ha varit god i juni 1520. En lösning kan vara att Gustav Vasa stannade flera månader på slottet och fram till att man gav upp. Detta kan i sin tur förklara Gustav Vasas gästning först i oktober hos Bengt Ericson på Skäldnäs, att dennes lejdebrev då nått fram liksom ett följande men kort besök på Tärnö.

- 17 Gillingstam 1967-69 s 599
- 18 Larsson s 47f
- 19 Wikholm s 31. Texten styrker också teorin att Gustav Vasa redan i Kalmar får ta del av den allmänna amnesti som utfärdats i mars 1520.
- 20 Eriksson s 61
- 21 Per Brahe ”Salig och högloflig konungh Giöstaffz historia” passim
- 22 Samling tillhörande öfver-kammarherre, friherre Stjerneld s 30
- 23 Tärnös ägarlängd rekonstruerad efter uppgifter från Elgenstierna och Ambrosiani är följande:
Knut Karlsson Örnefot – 1439
Magnus Laurensen Plata – 1456
Karl Knutsson Örnefot
Peder Brahe
- 1520 Joakim Brahe död 1520
1520-1533 dennes dotter Birgitta Joakimsdotter Brahe
1533-1565 hennes make Birger Nilsson Grip död 1565
1565-1591 dennes son Moritz Grip död 1591
1591-1617 dennes dotter Ebba Grip 1583-1666
1617-1628 hennes make Svante Banér 1584-1628
1628-1654 dennes dotter Elisabeth Banér
1654-1678 hennes make Erik Sparre 1628-1678
1678-1678 hans dotter Görvel Sparre död 1691
1678- 1700 hennes make Gustaf Mauritz Lewenhaupt 1651-1700
1700-1712 hans dotter Ulrika Elisabeth Lewenhaupt 1691-1734

- 1712-1738 hennes make Bengt Horn 1692-1738
1738 hans dotter Görvel Charlotta Horn 1723-1758
1738-1758 hennes make Henrik Teodor Örnfeldt (1715-1758)
1758-1768 hans söner bröderna Fredrik Bengt (1742-1795) och Adolf Örnfeldt (1743-1773)
1768- 1778 genom köp J A Mannerheim 1706-1778
1778-1793 hans hustru Helena Maria född Söderhielm 1722-1793
1793-1795 barnen Mannerheim
1795-1803 genom köp Fredrik Georg Strömfeldt (1738-1814)
1803-1857 Carl Melker Strömfeldt (1784-1857)

Referenser

- Ahnfelt, Otto (red) 1897 *Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika*
Ambrosiani, Sture 1914 *Tärnö slott in memoriam jämte undersökning om "Gustaf Vasas stock"*
Brahe, Per dä ”Salig och högloflig konungh Giöstaffz historia”; handskrift från 1580-talet
Brahe, Per dä 1971 ”Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk” Utgiven med inledning, kommentarer och ordförklaringar av John Granlund och Gösta Holm. *Nordiska museets Handlingar* 78
Brev till öfverkammarherren och Kommendören Hr. Baron A.L. Stjerneld 13 mars 1810 från Henrik Nicander. Uppsala universitetsbibliotek R 561
Carlsson, Gottfrid 1924 ”Erik Turesson (Bielke)/ Anna Eriksdotter (Bielke)” *SBL*
Carlsson, Ingemar 1999 *På lögnens väg. Historiska bedrägerier och dokumentförfälskning*
Dahlbäck, Claes (red) 2006 *Räfsnäs en kungsgård i Mälardalen*
Dalín, Olof von 1760-61 *Svea rikets historia ifrån dess begynnelse til Wära tider, efter hans Kongl. Maj:ts nådiga behag, på riksens höglofliga ständers åstundan*
Edén, Nils 1912 *Peder Swart Konung Gustaf I:s krönika med inledning och ordförklaring*
Elgenstierna, Gustaf 1925-36 *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser*

- Eriksson, Bo 2009 *I skuggan av tronen. En biografi över Per Brahe d.ä.*
- Gillingstam, Hans 1952/53 *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden: släkthistoriska studier*
- Gillingstam, Hans 1967-69 "Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna)" *SBL*
- Grimberg, Carl 1917 *Svenska folkets underbara öden. Äldre vasatiden*
- Hennings, Beth 1967 "Gustav III" *SBL*
- Hennings, Beth 1957 *Gustav III en biografi*
- Henriksson, Alf 1963 *Svensk historia I*
- Hildebrand, Emil 1920 *Sveriges historia till våra dagar. Fjärde delen Gustav Vasa*
- Landberg, Georg 1925 "Per Brahe d.ä." *SBL*
- Larsson, Lars-Olof 2005 *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?*
- Lagerqvist, Lars O 1993 *Gustav Eriksson (Vasa) i Dalarna 1520-1521: minnen, myter och monument*
- Lindqvist, Herman 1993 *Historien om Sverige. Gustav Vasa och hans söner och döttrar.*
- Lönroth, Erik 1949 "Gustav Vasa" från densammes *En annan uppfattning*
- Lönroth, Erik 1986 *Den stora rollen. Kung Gustav III spelad av honom själv*
- Moberg, Vilhelm 1971 *Min svenska historia berättad för folket andra delen från Engelbrekt till och med Dacke*
- Reimerthi, Claes 1993 *Peder Swarts krönike om Gustav Vasa*
- Roberts, Michael 1968 *Gustav Vasa*
- Rosén, Jerker 1962 *Svensk historia I. Tiden efter 1718.*
- Rühs, Friedrich 1825 *Svea rikets historia från den äldsta tiden till konung Carl XII:s död. Ellofte boken Gustaf Vasas regeringshistoria till år 1560*
- Samling tillhörande öfver-kammarherren, Friherre Stjerneld Stockholm 1835
- Sjödén, Lars 1942 *Gustav Vasas barndoms- och ungdomstid*
- Sjögren, Otto 1896 *Gustaf Vasa ett 400-års-minne*
- Sjögren, Paul 1980 "Erland Hjärke om Adolf Ludvig Stierneld som historieförfalskare" *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsende* årgång 67 häfte 1.
- Starrbäck, C Georg 1868 *Berättelser ur svenska historien åttonde delen Gustaf Vasa och hans söner*
- Stensson, Rune 1954 "Sten Sture den yngre" *Svenska män och kvinnor Biografiskt lexikon*
- Strinnholm, Anders Magnus 1820 *Svenska folkets historia under konungarne af Vasa ätten*
- Svalenius, Ivan 1950 *Gustav Vasa*
- Svalenius, Ivan 1967-69 "Gustav I" *SBL*
- Svalenius, Ivan 1967 "En Gustav Vasakrönika" *Scandia*
- Svart, Peder 1558 *Näger stycker aff then danske cröneke, ifrå konung Wallemars tijd och hans efterkommande, ther inne the swenske bliffue fast groffeliggen och med osanning antastade. Teslikest the swenskes rätferdelige och oungängelige genswar, som the ingelunde kunde förbi gå vthan ther sijn äbre och gode rychte ändeligen förswara moste, ther til the högt äre trengde och förorsakade.*
- Tegel, Erik Göransson 1622 *Then stoormechtige, högborne furstes och christelighe herres, her Gustaffs, fordom Sweriges, Götbes och Wendes konungs etc. historia vthi twå deeler författad, korteligen och samfärdeligen sammandragen och beskreffuen aff Erich Jörensso*
- Tham, Wilhelm 1852 *Beskrifning öfver Nyköpings län*
- Upmark Gustaf 1912 *Om Gustaf Vasas hof*
- Weibull, Lauritz 1937 "Vesterås riksdag 1527" *Scandia*
- Westin, Gunnar T 2002 *Olaus Petri, Peder Svart och Gustav Vasa, politik och historieskrivning i början av 1500-talet*
- Westin, Gunnar T (red.) 1964 *Peder Andrae (Svart), biskop av Västerås, – Gustav Vasa krönika*
- Westin, Gunnar T 1992 "Peder Andrae (Svart)" *SBL*
- Widén, Per 2009 "Adolf Ludvig Stierneld" *SBL*
- Wieselgren, Harald 1890 "Krönikorna om Gustav Vasa" *Historisk tidskrift*
- Widmalm, Sven 1989 "Henrik Nicander" *SBL*
- Wikholm, Karl Erik 1942 *Källkritiska studier till Gustav Vasatidens historia*
- Åberg, Alf 1966 "Gustav Vasas äventyr i Dalarna", *Den svenska historien* band 3

Carl III Johan – Carl XIV Johan?

Striden om unionskongenes ordenstall

TROND NORÉN ISAKSEN

Den norsksvenske unionen har blitt kalt sakførernes tapte paradisi. Første paragraf i både den reviderte Grunnloven av 4. november 1814 og Riksakten av 1815 slo fast at Norge var “et frit, selvstændigt, udeleligt og uafhængeligt Rige, forenet med Sverige under een Konge”. Men det at man på norsk side mente at prinsippet om likestilling mellom to selvstendige stater ikke alltid ble respektert, ga seg utslag i strid om ei rekke symboladede saker, blant dem kongens tittel og ordenstall. I dag opptrer både Carl II, Carl III Johan og Carl IV i *Store norske leksikon*, på kongehusets nettsider og ei rekke andre steder. Men er en slik nummerering egentlig korrekt? Og hvordan artet striden om unionskongenes ordenstall seg?

Carl XIII og Carl XIV Johan

Selv om det var Carl Johan som var unionens arkitekt, var det adoptivfaren Carl XIII som var den første unionskongen. Det

faktum at han også i Norge førte ordens-tallet XIII, ble påpekt av opposisjonsavisa *Det Norske Nationalblad* allerede under det første ordinære Stortingets sesjon. Avisa konstaterte 1. september 1815 at man “besynderligt nok [...] – om for at smigre, eller hvorfor maa Gud vide – overalt regner H. M. som den Trettende. Er Norge en Provinds af Sverrig, saa er dette rigtig. Hvis ikke, saa er H. M. hos os Carl den 1ste. Tolvte Carl var vist ikke Norges Konge; og H. M. Kongen Selv fordrer ikke et for Nationen saa krænkende Prædicat. Paa enhver Norsk Anordning eller offentligt Document kalder han sig blot: ‘Vi Carl’ uden Antydning af sine ligebenævnte Forfædre, der var Norge uvedkommende”.²

På vei til Trondheim mottok kronprins Carl Johan på Støren prestegård underret-telse om avisartikkelen fra hoffkansleren (en slags assisterende utenriksminister med ansvar for grunnlovsspørsmål), Gustaf af Wetterstedt. I et brev av 10. september til

stattholderen, Hans Henric von Essen, viste kronprinsen til Grunnloven, kongevalget 4. november 1814 og stortingsvedtaket om inngåelse av unionen 20. oktober 1814 og mente at det med tanke på disse var "naturligt at tro, at Forfatteren af denne Opsats har havt til Hensigt at sætte sig i Opposition mod Constitutionen og Lovene". Om det var tilfelle, måtte stattholderen "tage de nødvendige Forholdsregler, forat Loven ikke mere skal være udsat for at modtage saadanne Angreb, og efter at have raadført Dem med Statsraadet, maa De lade Forfatteren af denne Opsats føre for Domstolene".³

Det var ikke siste gang Carl Johan skulle rase mot forsøk på å innføre separate norske ordenstall, og spørsmålet om adoptivfarens ordenstall kom opp flere ganger også etter hans død. I en artikkel om norsk flagg som opptok hele *Morgenbladets* utgave av 29. desember 1819, ble Carl XIII i en passus omtalt som "den afdøde Kong Carl den Anden" og en fotnote slo fast: "Da Carl Knudsen, som i Aaret 1449 blev kronet til Norsk Konge i Trondhjem, var den første Norske Konge af Navnet Carl: saa kan jeg ikke indsee Andet, end at den sidst afdøde Konge maa her i Norge kaldes Carl den Anden. At give ham et andet Siffer er, efter mine Tanker, en aabenbar historisk Feiltagelse, og en Feiltagelse, som maa opvække Eftertanke, naar den begaaes af en offentlig Authoritet".⁴ Det ble også vist til at James VI av Skottland hadde titulert seg James I da han også ble engelsk konge.⁵ Så seint som på Stortinget i 1830 omtalte Jonas Anton Hielm den forrige kongen som "høysalig kong Carl, i Sverige den 13de av dette navn".⁶

Ved Carl XIII's død 5. februar 1818 ble adoptivsonnen utropt til Carl XIV Johan i både Sverige og Norge og det var også under det navnet at han i sju måneder seinere ble kronet til Norges konge i Nidarosdomen. Men allerede neste gang han kom til Norge, dukket alternative tanker opp i pressen; 27. juli 1820 trykket *Det Norske Nationalblad* et hyllingsdikt til "Norges Konge Carl Johan den 1ste".⁷

Til en slik sammenstilling med ordenstallet sist kan det bemerkes at det er den vanligste i Europa,⁸ mens praksisen med å plassere ordenstallet mellom to navn er nesten unik for Sverige.⁹ Men om kongen het Carl XIV Johan i Sverige, ville det unektelig være enklere med Carl III Johan enn Carl Johan I i Norge og det var da også ordenstallet III som ble foreslått på Stortinget i både 1821 og 1836.

I en kongelig resolusjon av 26. oktober 1818 hadde Carl Johan gått med på at Norge skulle nevnes foran Sverige i kongetittelen på norske mynter, men i alle andre sammenhenger holdt han på at Sverige skulle nevnes først.¹⁰ På Stortinget i 1821 fremmet Christian Magnus Falsen forslag om at Stortinget skulle rette en ny henvendelse til kongen med anmodning om at Norge skulle nevnes foran Sverige også i lover og offisielle dokumenter som bare eller først og fremst berørte Norge. "Hertil sluttete sig en Anke af [Peder Valentin] Rosenkilde over at Kongen paa Norges Speciedalere benævntes Carl den XIV", bemerkes det i Stortingsetterretningen.¹¹

Stortinget nedsatte 17. mars 1821 en komité for å behandle spørsmålene.¹² Komiteen avga imidlertid sin innstilling først

20. august, dagen før Stortinget skulle oppløses. Med henvisning dels til at hensikten med Stortingets adresse i 1818 "maatte ansees opfyldt" gjennom kongens beslutning angående myntene og dels til at "den for Storthingets Samvær tilbagestaaende Tid nu var saa kort, foreslog Komiteen at Sagen enten skulde henlægges eller udsættes til Afgjørelse paa et følgende Thing".¹³

Femten år seinere kom saken igjen opp på Stortinget i forbindelse med et lovvedtak om økt utmynting av skillemynt. Odelstinget¹⁴ fattet sitt vedtak til lov 3. mars 1836, men da saken kom opp i Lagtinget 12. mars, innvendte Jonas Anton Hielm at det var "en historisk og politisk Usandhed, naar Kongens Titel paa vore Mynter var: Carl XIV Johan, da Norge tilsorn kun havde havt to Konger af Navnet Carl, og Tillægget XIV passede kun paa Sverrig".¹⁵ Peder Fauchald framholdt deretter at Odelstingets vedtak var ufullstendig ettersom det "ikke indeholder nogen Beslutning om Præget paa de nye udmyntede Penge" og at det derfor burde sendes tilbake til Odelstinget. På grunn av stemmelikhet (11 mot 11), ble saken besluttet utsatt to dager.¹⁶

Ved ny behandling 15. mars ble Fauchalds forslag om tilbakesendelse av det ufullstendige vedtaket bifalt og mot fire stemmer ble det gjort en anmerkning om at "Lagthinget antager nemlig, at der paa Mynten bør sættes Kongens Navneciffer, uden noget Tillæg, som tilkjendegiver hans Orden i den svenske Kongerække".¹⁷

To av Lagtingets medlemmer utdypet dessuten synspunktene sine i skriftlige vota, blant dem Jonas Anton Hielm, som anførte sin antagelse om at "vore Mynter hidtil have

indeholdt en historisk Usandhed, forsaa vidt de have benævnt vores Karler som de 13de og 14de i Ordenen, og en politisk Usandhed forsaa vidt som disse Ordenstal, der ere de svenske Kongers, middelbar satte os i provincielt Forhold til Sverige, istedetfor at Grundloven og Unionsvilkaarene erklære os for selvstændigt Rige".¹⁸

Halvor Christensen ga uttrykk for at han hadde regnet med at Fauchalds forslag ville møte motstand i Lagtinget, men at motstanden "skulde blive saaledes, som den virkelig blev, det havde jeg imidlertid ikke ventet". Christensen uttrykte for egen del tvil om det var hensiktsmessig å ta inn i nettopp denne loven en bestemmelse om "at der paa Mynterne anbringes Carl III Johan" og mente dessuten at "Rigtigheden af dette Ordenstal i historisk Henseende var tvivlsom". I stedet for å nedfelle navnet "Carl III Johan" eksplisitt i loven om skillemynt, "burde Loven derimod indskrænke sig til kun at afgive en Bestemmelse, der kunde bevirke, at en saadan Anbringelse skede paa en med Norges Historie og Selvstændighed overensstemmende Maade".¹⁹

19. mars avviste Odelstinget enstemmig Lagtingets anmerkning om "at der paa Mynterne bør sættes Kongen Navne-Chiffer uden noget Tillæg, som tilkjendegav hans Orden i den svenske Kongerække".²⁰ To dager seinere besluttet Lagtinget å utsette saken til et seinere møte,²¹ og 23. mars vedtok Lagtinget ikke å bifalle Odelstingets beslutning.²² Saken gikk dermed tilbake til Odelstinget, som i møte 25. mars oversendte den til Stortinget til behandling i plenum,²³ der Lagtingets merknader ble forkastet 7. april.²⁴

Men om Lagtingets merknader om ordenstallet til slutt ble utelatt av loven om skillemynt, var Stortinget ikke ferdig med saken. Seinere i sesjonen behandlet konstitusjonskomiteen et forslag om en adresse til kongen om ulike formalitetsspørsmål, blant annet "at Norges rettmæssige Stilling i Foreningen, som selvstændigt og Sverige aldeles sideordnet Rige, maa vorde tydeligere betegnet ved Unionsflaggets Former og Mærker, ved Anvendelsen saavel af det norske som svenske Rigsvaaben, ved Formen af den Kongelige Titulatur og ved Myntpræg og Sigiller m. m."²⁵

Når det gjaldt "Kongens Navneciffer som norsk Konge, og dets Anvendelse paa norsk Armatur og Munderingssager, offentlige Bygninger og andre Eiendomme, tilhørende den norske Stat, paa norske Mynter og norske Embeds-Sigiller [...] forekommer det Committeen aldeles indlysende, at Tilføielsen af et Ordenstal, der alene betegner Hans Majestæt Kongens Ordensfølge i den svenske Kongerække, ikke kan være overeensstemmende med Unionens erkjendte Grundprincip, ethvert af Rigernes Selvstændighed, og indbyrdes fuldkomne Liighed i Rettigheder og Værdighed, men at saadant maa krænke den norske Nationalfølelse, som røbende en tilsyneladende Tendents til at fremstille Sverige som Principaltat i Foreningen"²⁶

Men komiteens innstilling ble lagt fram først 8. juli 1836, samme dag som kongen tvangsoppløste Stortinget, og kom dermed aldri opp til behandling. På det overordentlige Stortinget som fulgte, ble det i januar 1837 vedtatt en adresse til kongen om de unionelle forholdene. Blant punktene som

ble nevnt, var at kongen når han opptrådte som norsk konge, burde nevne Norge foran Sverige i tittelen.²⁷ Et påfølgende avsnitt om at et eget norsk ordenstall burde brukes, ble derimot utelatt av flertallet i den endelige adressen som ble vedtatt i et lukket stortingsmøte 24. januar 1837.²⁸

Den nytiltrådte stattholderen, grev Herman af Wedel-Jarlsberg, kalte i sin rapport til kongen mindretallets ønske som "usømmelig og latterlig", mens Carl Johan i sitt svar betegnet det som et attentat mot Novembergrunnloven, Riksakten og kroningseden.²⁹ Stortingets henvendelse resulterte allikevel i at kongen nedsatte den første unionskomiteen, men kongetittelen ble uttrykkelig unntatt fra komiteens mandat.

I forbindelse med Stortingets behandling av saken i 1836, kom spørsmålet om ordenstall også opp til debatt i avisene. *Den Constitutionelle* viste i april til at Østerrikes nye keiser, Ferdinand I, som konge av Ungarn kalte seg Ferdinand V: "Et saa nyt Exempel, givet af det fornemste og meest legitime Fyrstehuus i Europa, giver vort Fædrelands Ønsker i henseende til Kongens Navn en i den Grad forøget Styrke, – maa vel saa aldeles bortrydde alle Betænkeligheder imod deres Opfyldelse, at man nu ikke længre kan nære nogen Tvivl om, at Kongen vil komme Nationens Ønsker imøde, og ikke i nogen Handling, hvori Kongen handler som Konge af Norge, tilføie Høistsammes Navn et Siffer, der alene passer for Kongen af Sverige". Avisen uttrykte troen om at kongen snart ville oppfylle ønsket, spesielt siden dets "Nægtelse alene krænker det Norske Folk uden at dets Opfyldelse i nogensomhelst Henseende kan fornærme Sverige"³⁰

Men hvis *Den Constitutionelle* virkelig trodde det ville skje, var avisa dårlig orientert om kongens synspunkter. Allerede to måneder tidligere hadde kongen i et brev til regjeringas daværende formann, finansminister Jonas Collett, buldret over at Henrik Wergeland ved en preken i Garnisonskirken (dvs. Akershus slottskirke) 14. februar hadde bedt for “kong Carl III”. Carl Johan, som hadde en tendens til å overreagere på det han regnet som angrep på seg selv, kongemakta eller Sverige, skal ha vært inne på tanken å sette Wergeland under tiltale for majestetsforbrytelse, men Collett greide å roe kongen.³¹

Tre år seinere vendte Henrik Wergeland tilbake til saken i verket *Kong Carl Johans Historie*, hvor han skyldte kongenavnet Carl XIII på “Forhastelsen under Foreningens Afsluttelse”, mens han mente valget av navnet Carl XIV Johan i 1818 kunne skyldes “Glæden, og den er af al Sindstummel den meest glemske”. Wergeland konkluderte: “Historien, der maa tilkjende Carl Knudsson Bonde en Plads i den norske Kongerække, om Kroning og Hyldning skal have noget at betyde, kan ikke nævne den 13de og 14de af Sverrigs Carler uden som den 2den og 3die. Carl Johan nævnes dog bestandigt som Norges 14de Carl, og det er gaaet med denne Forglemmelsesfeil som med smaa, men forsømte Saar, der eddre sig værre og værre med Tiden”.³²

Carl XV

Problemet med diskrepans i nummerrekka mistet sin aktualitet da kong Carl Johan døde 8. mars 1844 og ble etterfulgt av sin

eneste sønn, Oscar – et navn som ikke var blitt båret av noen tidligere konge i verken Sverige eller Norge.

Men at det skulle være hans kongenavn, var tydeligvis ikke en selvfølge. Den nye kongen hadde ved fødselen fått navnet François Joseph Oscar,³³ og i følge Paul Christian Holst, norsk statsråd i Stockholm, var det “første Spørgsmaal, som opstod, uden Tvivl efter dertil fra høiere Sted given Anledning, [...] hvilket Navn den nye Regent [sic] burde antage. Nogle af de Svenske [Statsraader] forment, at han burde bruge sine to første Navne (Frants Joseph), og man ymtede endog om, at Dronningen skulde ønske dette. Vi Norske erklærede os derimod for Navnet Oscar, da dette var et nordisk Navn, da Kongen selv stedse havde benyttet det, og da det var det, hvorunder han i begge Riger var kjendt og elsket. Da flere af de Svenske Statsraader vare af samme Mening, blev man tilsidst enig om at erklære sig herfor”.³⁴

Den nye kongen besluttet også at det på norske mynter skulle det stå “Oscar, Norges, Sver. G. og V. Konge”, altså uten ordenstall. Seinere skulle ei norsk avis hevde at det “aaenbart [har] været Hensigten paa denne Maade at berede Vej for Efterfølgerne til at omgaas Spørsmålet om Ordenstallet”.³⁵ Men en mer sannsynlig forklaring er nok at beslutninga ble fattet i analogi med en relativt utbredt praksis om at den første monark av et navn ikke alltid fører et ordenstall.³⁶

Problemet med ulike ordenstall ville derimot dukke opp igjen når Oscar I en gang ble etterfulgt av sin eldste sønn, kronprins Carl. Statsråd Jørgen Herman Vogt skrev i

memoarene sine at han flere år før Oscar Is død hadde tatt saken opp med kronprins Carl og anmodet ham om å kalle seg Carl Oscarsson når han ble konge, "hvilket ikke syntes at smage ham".³⁷ Som førstestatsråd i den norske regjeringa i Christiania kom Vogt tilbake til saken da Oscar Is sykdom i 1857 var blitt så alvorlig at han måtte overlate regentskapet til kronprins Carl.

I et brev til den norske statsministeren i Stockholm, Frederik Due, ga Vogt uttrykk for at den blivende kongen "kunne kalde sig Carl den 15de i Sverige og Carl den 3die eller 4de i Norge", det siste avhengig av om Karl Knutsson Bonde skulle telles med i kongerekka.³⁸ Alternativt foreslo Vogt at man nærmest skulle begynne forfra og nummerere kongene fra og med unionens inngåelse i 1814. Dermed ville kronprinsen bli "for begge Rigerne [Carl] den 3die, saasom den 3die Unionskonge af Navnet Carl, ligesom og Benævnelse af Ordenstal stemmer med, hva der almindeligt andetsteds er brugeligt". Vogt la til at flere med ham derimot mente "at Øjemedet bedst vilde opnaaes, om Kongen kaldte sig og kaldtes i ethvert af Rigerne saavelsom i hvad der angik begge Riger, Carl Oscarsson, hvorved en gammel nordisk Skik optoges, og Sønnen i Erindringen gjenkaldte sin Fader og Forgjænger".³⁹

Vogt sendte kopi av brevet til den svenske justisstatsministeren Claës Günther og da Due gikk av som statsminister i 1858, overlot han Vogts brev til statsråd Christian Bretteville som det høyst rangerte medlemmet av den norske statsrådsavdelinga i Stockholm. I 1859 orienterte Bretteville den svenske ekklesiastikkministeren

Henning Hamilton om innholdet, "da han antoges i den Stund Kong Oscar maatte ved Døden afgaae, [at] ville nærmest have Indflydelse paa Løsning af Spørgsmaalet. Denne Løsning maa, vel at mærke, være løst, førend den nye Konge udfærdiger Kundgjørelse om sin Thronbestigelse, da Benævnelsen sammesteds i Spidsen maa forekomme".⁴⁰

I morgentimene 8. juli 1859, mens Oscar I lå døende, gjorde Norges nye statsminister i Stockholm, Georg Sibbern, en siste innsats gjennom å forsøke å få Sveriges statsminister Louis de Geer til å "utverka, att konung Karl vid sitt uppstigande på tronen icke skulle låta kalla sig den femtonde, hvilket icke passade in på den norska konungalängden".

De Geer svarte "att hans begäran omöjliggen kunde framställas, sedan Norge lika väl som Sverige haft både en Karl XIII och en Karl XIV, ehuru hvarken Sverige eller Norge haft 14 konungar med det namnet.⁴¹ Han [Sibbern] förmenade, att Karl XIV i Norge aldrig kallats Karl XIV utan blott Karl Johan, och med Karl XIII hade man icke räknat så noga, men att det nu skulle tagas illa i Norge, om man där kallade kung Karl för den femtonde". I memoarene sine tilføyde De Geer at han ikke visste "om Sibbern någonsin framställde detta för konungen själf, men jag tror, att han åtminstone icke fick något besked efter önskan".⁴²

Den nye kongen valgte å ignorere det norske ønsket, og i statsråd seinere samme dag besluttet han: "Ved alle saadanne Leiligheder, ved hvilke der til Hans Majestæts Høisalige Forgjængerens, Kongerne Carl den Trettendes og Carl den Fjortende Jo-

hans Navne er blevet føiet Ordenstal, bliver i Lighed dermed Ordenstallet den Femtende at føie til Hans Majestæts Navn” – en resolusjon som Sibbern kontrassegnerte.⁴³

“Denne Beslutning har vakt ubehagelig Opsigt her i Landet [...]”, bemerket *Morgenbladet* ei uke seinere. Avisen uttrykte forståelse for at kongen i Sverige “ikke kan og ikke bør opgive sit Tillægsnavn i den lange Række af Karler”, men anførte at saken var en annen i Norge, “hvor man ikke har nogen historisk Ret eller Beføielse til at kalde sin Konge den 15de Karl, og hvor dette Ordenstal enten er anmassende eller tilkjendegivende, at Norge er et saa lidet Tillæg til Sverige, staar i et saadant provincielt Forhold, at det Navn, som Sveriges Konge som saadan fører i Sverige, ogsaa derfor og derved er hans Navn i Norge”.

Avisa hadde også et konkret forslag til hvordan saken kunne løses: “Dersom et C eller K blot og bart ikke vil tage sig ud som Navnechiffer, saa kunde Kongen, hvis Døbenavn er Karl Ludvig Eugen, have valgt at kalde sig Karl Ludvig eller Karl Eugen til Adskillelse fra de øvrige Karler i Kongerækken; men Karl ‘den femtende’ vil endnu mindre i vore Dage gaa ind i det norske Folks Smag end det Fjortental, som paa vore Mynter og Indskrifter sattes ind i Karl Johans Navnetræk”.

Morgenbladet konkluderte at “[d]en norske Selvstændighed og Statshøihed, hvorom vi ere saa ømme, lider derved” og uttrykte håp om “[n]aar roligere Dage indtræde, vil, det tør vi haabe, Hans Majestæt Kongen af egen Drift eller efter den norske Regjerings Indstilling befale, at der i Norge ikke skal sættes noget Ordenstal til hans Navn”.⁴⁴

Et annet sted i samme utgave uttalte *Morgenbladet* sin tro om at det måtte være “Ubekjendtskab til Norges Historie, der har foranlediget Kong Karl til at udfærdige denne Befaling; thi ellers vilde ikke en saadan Bestemmelse kunne være blevet til. [...] Erkjender man Norges Uafhængighed af Sverige, hvilket jo er et Faktum, da bliver det jo foruden en historisk Feil en Fornærmelse mod Norge, at dets Konge skal benævnes efter det Nummer i Rækken, som han indtager i Sverige [...]”.

Kongens ordenstall i Norge måtte være IV “og intet andet”, het det og man føyde til at “Sagen lader sig ogsaa saare let ordne, naar man vedtager: i Norge er Kong Karl ‘den Fjerde’, i Sverige ‘den Femtende’ og ligeoverfor fremmede Regjeringer er han ‘Konge af Sverige og Norge’ uden nogen Tilføielse af Ordenstal”. Til slutt het det at “Hans Majestæt vil, naar Statsraadet belyser denne Sag for ham, indse dens hele Rigtighed og at det er den eneste rette Maade at ordne den paa”.⁴⁵

Men statsminister Sibbern hadde som vi har sett allerede tatt saken opp med kongen uten hell. *Værdens Gang* mente seinere at det faktum at den norske regjeringa i 1859 ikke sto fast på standpunktet om at kongenavnet for Norges del skulle være Carl IV, vakte “et sterkt Misnøje i alle Samfundslag, og dette Misnøje vilde sikkert have kommet frem paa Stortinget, om det da havde vært samlet. Men da Folkerepresentasjonen Høsten 1859 traadte sammen, optoges alle Sind af Statholdersagen og den derpaa følgende Strid”.⁴⁶ Noen endring av ordens-tallet skjedde aldri i Carl XV's regjeringstid, men her til lands skal han for det meste ha blitt omtalt ganske enkelt som “kong Carl”.

Oscariansk tenkepause

Det neste tronskiftet inntraff allerede i september 1872, da Carl XV gikk bort i en alder av bare 46 år. I dette tilfellet burde det ikke være noen grunn til å føre debatt om ordenstallet, ettersom hans bror og etterfølger naturligvis ble Oscar II i begge rikene. Men allikevel bemerket finansminister August Christian Manthey i dagboka si at spørsmålet hadde kommet opp i regjeringa 25. oktober i forbindelse med “min Indstilling om Inskriptionen paa de nye Mynter, at til Kongens Navnechiffer skal sættes II”.⁴⁷ Spesielt kirkeminister Carl Essendrop gjorde innsigelser og bemerket “at derved vil gives et Præjudikat for, at efterfølgende Carler eller Gustaver skulle her i Landet have det svenske Ordenstal. Sagen udsættes, og [førstestatsråd Frederik] Stang lover at skrive herom til Kongen”. 29. oktober kunne Manthey notere utfallet: “Efter modtaget Telegram fra Kongen afgjøres ogsaa Kongens Benævnelser paa Mynterne derhen, at den skal være Oscar den II”.

Spørsmålet ble heller ikke glemt seinere i Oscar IIs regjeringstid. Statsviteren Nils Höjer ga i 1885 uttrykk for at det at den første unionskongen het Carl XIII i begge land “var kanskje riktig eller uttryckte i alt [sic] fall sakernas dåvarande läge så till vida, som det faktiskt den gången var Sverige som tog Norge i släptåg”. Derimot ville det “utan tvifvel varit lämpligt och rätt, att redan Karl Johan tagit namnchiffer efter sitt fulla namn och kallat sig Karl Johan I”.

Höjer uttrykte forståelse for at man i norske skolebøker nå hadde “börjat använda den norska nummerföljden”, men mente samtidig at dette “måste i längden

leda till oreda och trassel för utlänningar, som studera vår historia, och onödigt besvär för svenskar och norrmän”. Höjer viste til at den tyskromerske keiseren Franz II i 1804 var blitt Franz I av Østerrike og at man også i Sverige-Norge burde ha begynt tallrekka på nytt ved omdannelsen av statsforholdene.

Nils Höjer så mulige løsninger på problemet ved “att antigen välja nya namn, i hvilket afseende Oskar är en god början, eller gamla tagna från bägge rikena, t. ex. Karl Olaf, Gustaf Harald, eller slutligen namnet af unionens egentliga stiftare med ny nummerföljd: Karl Johan II etc.”.⁴⁸

Den norske forfatningseksperten (og høyremannen) Torkel H. Aschehoug var av motsatt oppfatning og slo fast at “Kongens Navneziffer [bestemmes] ved hans Plads i den svenske Kongerække. Det danner nemlig en Deel af hans Navn, der maa være et og det samme, hva enten han optræder som Regent i det ene eller det andet af Rigerne, eller i dem begge”.⁴⁹

Aschehougs og Höjers synspunkter er interessante gjennom at de viser at det ikke fantes noen enstemmig opinion i Norge til fordel for separate ordenstall eller tilsvarende i Sverige for det motsatte standpunktet. Naturligvis lar det seg ikke gjøre å trekke noen konklusjoner om hva den allmenne opinionen må ha ment og det var uansett først da timeglasset begynte å renne ut for Oscar II at saken igjen kom opp til en mer omfattende offentlig debatt.

Gustaf V, Gustaf I eller Oscar III?

I oktober 1900 skulle kong Oscar og dron-

ning Sophia komme til Kristiania sammen med kronprinsparet og deres eldste sønn, prins Gustaf Adolf. Siden kongen ble syk, uteble kongeparet og kronprins Gustaf åpnet som regent Stortinget i kongens sted. Følgende måned skulle prins Gustaf Adolf fylle atten år og ved Stortingets høytidelige åpning avla han derfor troskapsed til Grunnloven og kongen.⁵⁰ Dette fikk tydeligvis enkelte til å tenke på neste tronskifte og det resulterte i en avisdebatt om den neste kongens ordenstall.

Verdens Gang konstaterte at “hver Gang Muligheden af et Tronskifte ved saadanne Lejligheder stiller sig Almenheden for Øje, fæster Tanken sig ved en vigtig Sag, der i samme Stund maa finde sin Afgjørelse”. Avisen antok at kronprinsen i Sverige ville bli Gustaf V, men slo klart fast: “Ingen norsk Mand gaar nu længer med paa, at den norske Konge bærer en Titel, der alene har Hjemmel for Sveriges, og som ligefrem fornægter Tilværelsen af en norsk Konge”. For Norges del måtte “Kongens Titel blive en, der giver et korrekt Udtryk for Landets Stilling som selvstændigt Kongerige”.⁵¹

I en artikkel med den noe nedlatende overskriften “Lustiga bekymmer” svarte *Stockholms Dagblad* at det “lärer [...] väl vara absolut omöjligt” at en framtidig kong Gustaf kunne kalles Gustaf I. Avisen henviste også til at Carl XV, på tross av statsminister Sibberns ønske, hadde ført samme ordenstall i begge land.⁵² Til det innvendte *Aftenposten*: “De, der selv oplevede Tronskiftet i 1859, vil meget vel mindes, at Titulaturen Carl XV her i Norge ingenlunde modtoges med Tilfredshed. Under hele denne Konges Regjeringstid var ogsaa ‘Kong Carl’ – uden

nogen Siferbetegnelse – det Navn, som almindelig benyttedes Mand og Mand imellem, i Aviserne osv. XV-Tallet fik her aldrig nogen anden Anvendelse end den blot og bar officielt forretningsmæssige – ogsaa her igjen kun inden visse Grænser”.

Aftenposten mente videre at innsigelsene mot ordenstallet XV den gangen ikke ble større fordi det “knyttede sig umiddelbart til det Tal, der var bleven benyttet af Dynastiets Stifter” og at det derfor “forsaavidt eiede en stor og ærefuld Tradition – en for begge Riger i lige Grad gjeldende Tradition”. Det ville derimot ikke gjelde navnet Gustaf V Adolf (det er uklart hvorfor avisa mente kronprinsen plutselig ville ta i bruk navnet Adolf, som han aldri hadde brukt), som bare ville minne om “en svensk – udelukkende svensk Konge, hvem hans eget Folk maatte fjerne fra Tronen – og det med paakaldt og ydet Bistand fra Norge. Det vilde minde om den sidste af et Dynasti”.⁵³

Aftenposten påpekte at kronprinsen også bar navnet Oscar (Oscar Gustaf Adolf) og mente at det derfor ville ligge nærmere om “det blev dette, han ved sin Tronbestigelse gav Fortrinet fremfor de andre”.⁵⁴ *Landsbladet* sluttet seg til *Aftenposten* og konkluderte: “Oscar for begge Folk er et baade nøitralt og kjært Navn – lige nationalt klingende for begge” og “vi tror ogsaa hele det norske Folk med Glæde vilde se den vordende Konge bære dette ligesaa kjære som høit ansete Navn”.⁵⁵ *Stockholms Dagblad* sa seg enig i at “förebyggandet af titeln ‘Gustaf V’” bare kunne skje gjennom valget av et annet kongenavn, men at en slik navneendring “måste naturligen ankomma på den blifvande konungens eget höga afgörande”.⁵⁶

En anonym innsender i *Aftenposten* fortalte om et selskap hvor blant andre lands-høvdingene Axel Bergström og grev Eric Sparre i 1883 hadde deltatt, like etter at prins Gustaf Adolf var kommet til verden og hadde fått det fulle navnet Oscar Fredrik Wilhelm Olaf Gustaf Adolf. Bergström hadde gitt uttrykk for at "Løsningen burde være den, at Navnecifret knyttedes til et Navn, der aldrig før Unionens Indgaaelse var brugt i noget af Landene, og at saa Kongen ved Siden deraf havde et andet Navn, der kunde været laant af et af Rigeres ældre Kongerække og som han havde baaret som Prins. Det faste Navn maatte da ligetil være Oscar og saa kunde der i Tidernes Løb blive Konger Oscar III Gustav, Oscar V Harald, Oscar VII Sverre – alteftersom Forholderne førte det med sig".⁵⁷

Verdens Gang inntok et mindre forsonlig standpunkt og ville for sin del ha seg frabedt at svensker blandet seg inn i "et i den Grad udelukkende norsk Anliggende som den norske Konges Navn". For avisas del var det "ligegyldigt" om "Sverige [...] giver Afkald paa sine gamle historiske Kongenavne til Fordel for Navne, der ingen Historie ældre end Foreningen har i noget af Rigerne" eller om "Gustaf den femte i Norge bliver Gustaf den første [...]. Hovedsagen er, at Norges Konge fører norsk Navnesiffer og i sin Titulatur forkynder at Norge er jevnbyrdigt med andre selvstændige Kongeriger".⁵⁸

Verdens Gang påpekte også at det slett ikke var uvanlig at unionskonger bar ulike ordenstall i hvert av sine riker – James I av England/VI av Skottland ble igjen nevnt som ett eksempel, i tillegg til blant andre Ferdinand I av Østerrike/V av Ungarn og

kong Sigismund, som i Sverige ikke hadde noe ordenstall, men i Polen het Sigismund III August. "Overalt, i ældre som i nyere Tid, har det som sagt været en almindelig Regel i alle Unioner, at Monarkens Ordenstall har været forskjellig, naar dette har været det faktiske Forhold, og ofte i Unioner i hvilke Fællesskabet har været langt større end i den norsk-svenske Union".⁵⁹

Men *Verdens Gang* nevnte ikke at det også her fantes unntak. For eksempel hadde William IV brukt samme ordenstall i Hannover som i Storbritannia, selv om det aldri tidligere hadde fantes noen hannoveransk monark ved det navnet – og for Skottlands del kun to konger ved navnet William før ham.

En innsender i *Morgenbladet* som undertegnet seg "Høiremand" framholdt at "vi aldrig kan godkjende nogen Gustav den Femte i vor Kongerække" og mente at en dobbeltbetegnelse som Gustaf V og Gustaf I kunne bidra til å styrke omverdens forståelse for at Norge og Sverige var to adskilte kongeriker som "har saa lidet med hverandre som omtrent muligt", men samtidig kunne forvirre og bidra til å svekke unionen. Høyremannen så enda en generasjon framover og påpekte at kronprinsens eldste sønn i så fall ville bli Gustaf VI Adolf i Sverige (slik han også ble i 1950), men Gustaf II Adolf i Norge. "Der bør ikke være mere end en Gustav II Adolf i Verdenshistorien, han, der faldt ved Lützen, og allermindest en Gustav II Adolf No. 2, der ogsaa er Konge i Sverige, om end som Gustav VI Adolf". Skribenten konkluderte med at navnet Gustaf helt burde unngås til fordel for Oscar.⁶⁰

En annen innsender i *Morgenbladet* men-

te at "Kronprinsen efter hele sit Liv at have hedt 'Gustav' vilde finde det lidet behageligt i Egenskab af Konge at skulle bortkaste dette Navn", men at han kunne unngå det ved å kalle seg Oscar III Gustaf. Skribenten viste til at den svenske kongerekka var full av doble kongenavn, mens Norge hadde hatt både Christian Frederik og Carl Johan og selv kong Sverre i blant hadde skrevet seg Sverre Magnus. Hvis det ble oppfattet som uheldig at navnet Gustaf ble skjøvet ned på andre plass, foreslo innsenderen alternativt Oscar Gustaf I.⁶¹

Som vi forstår av avisdebatten, var kreativiteten like stor som tilliten til at unionen ville bestå. Men etter hvert som Oscar IIs helse skrantet, var dette et spørsmål som også den norske regjeringa måtte forberede seg på å ta stilling til. I november 1904 fikk statsråd Jakob Schønning i oppdrag å utarbeide utkast til proklamasjon om kong Oscars død og kronprins Gustafs tronbestigelse og "en indstilling om den nye konges titulatur".

Innstillinga ble oversendt handels- og revisjonsminister Benjamin Vogt 27. november 1904, men har ikke latt seg lokalisere verken i Riksarkivet eller i Nasjonalbibliotekets samlinger. Vi kjenner derfor kun konklusjonen slik den er referert i Schønning's dagbøker: "Selvfølgelig kan Norge ikke nu finde sig i et svensk ordenstal, og Gustav maa da enten kalde sig i Norge Gustav I (i Sverige Gustaf V) eller ændre sit navn til f.eks Oscar III". Schønning føyde til at det var "mange analogier til det første" og også en analogi "av ny datum, for det siste", nemlig at prins Albert Edward ved dronning Victorias død i 1901 hadde beste-

get den britiske tronen som Edward VII.⁶²

I statsråd Schønning's øyne ville tronskiftet være "en katastrofe"⁶³ og også Oscar IIs biograf Bruno Storm så i 1903 med engstelse mot en slik hendelse. Storm mente at unionen ville vare ut kong Oscars levetid "på grund af hans öfverlägsna personliga inflytande öfver de stridiga partierna", men fryktet at man hadde "alla skäl befara, att de hotande moln, som allt tätare tyckas skocka sig, vid ett inträffande tronskifte komma att urladda sig i ödesdigra ljungeldar".⁶⁴ Men som kjent overlevde Oscar II unionen med 2 ½ år og kronprins Gustaf ble aldri Norges konge.

Epilog: Carl V?

Samtidig med at unionen 7. juni 1905 ble erklært oppløst, tilbød Stortinget Oscar II å velge en prins av sitt hus til å bli Norges konge. Tilbudet ble ikke offisielt avslått før 26. oktober og i mellomtida begynte den norske regjeringa forhandlinger med prins Carl av Danmark. Dette måtte imidlertid foregå i hemmelighet så lenge kong Oscar ikke hadde avslått det såkalte Bernadotte-tilbudet.

Da historikeren Yngvar Nielsen i juli ble konsultert om spørsmålene knyttet til kongelige titler, flagg og våpenskjold, måtte utenriksminister Jørgen Løvland derfor gi ham inntrykk av at det var prins Carl av Sverige, Oscar IIs tredje sønn, som lå an til å bli Norges neste konge. "Løvland mente, at den nye Konge burde antage et gammelt norsk Navn, og da helst Haakon, – altsaa Haakon VII", noterte Nielsen. Selv var han ikke helt enig: "Er det ikke bedre at døbe en

eventuel Kronprins: Haakon?⁶⁵

Nielsen må altså ha sett for seg at prins Carl av Sverige som norsk konge skulle beholde sitt eget navn. I så fall måtte han unngåelig ha blitt Carl V; etter unionens oppløsning ville det åpenbart ikke være noen mening i at Oscar II skulle etterfølges på den norske tronen av Carl XVI.

I dagene mellom folkeavstemninga om statsform 13. november og Stortingets formelle kongevalg 18. november, mente *Aftenposten* å vite at det nettopp var Carl V som snart ville bestige tronen. "Et meget udbredt og meget diskutert Forlydende om, at Prins Carl [av Danmark] skulde antage Navnet Haakon, skal være urigtigt", skrev avisa 15. november. "Efter hva der kan bringes i Erfaring, har der ikke været Tale om nogen Navneforandring. Prinsen skulde i saa Tilfælde komme til at føre Navnet Carl ogsaa som norsk Konge – altsaa Navnet Carl V".⁶⁶

Neste dag regnet samme avis opp de fire foregående norske kongene ved navnet Carl, noe som avfødte et innlegg 18. november fra historieprofessor Ludvig Daae, som tilbakeviste *Aftenpostens* påstand om at Karl Knutsson var "lovlig valgt"⁶⁷ til norsk konge. "Han havde her i Landet et Parti, men havde aldrig opnaaet lovligt Valg, ligesaa lidt som almindelig Anerkjendelse", skrev Daae, som allikevel ikke tok skrittet til å hevde at den blivende kongen burde kalles Carl IV.⁶⁸

I samme avis tok den allestedsnærværende Bjørnstjerne Bjørnson til motmæle mot hva han hadde hørt påstått om "at 'Folket' vilde blive skuffet, om han [den nye kongen] ikke kaldte sig H a a k o n". Bjørnson hadde

ikke "hørt nogen sværme for et Navnebytte. Falder det Prins Carl naturligt, naar han bliver norsk Konge, da at kalde sig Haakon, saa er det vel; men gjør det ikke det, er jeg overbevist om at 'Folket' ikke 'skuffes'. Det norske Folk kræver neppe, at Kongen skal aabne sin Regjering med en Handling, som han selv finder ikke klæde ham".⁶⁹

Men samme dag som Daaes og Bjørnsons innlegg sto på trykk, var saken blitt avgjort. I en telefonsamtale med statsminister Christian Michelsen etter at han var blitt enstemmig valgt av Stortinget, bekjentgjorde den nye kongen at han hadde tatt navnet Haakon VII.

Konklusjon

Spørsmålet om unionskongenes ordenstall var oppe til diskusjon både på Stortinget, på regjeringshold og i pressen gjennom hele unionens levetid uten at det førte til noen endring av praksis. Det ser ut til at den norske regjeringa i unionens siste år ikke var innstilt på å godta et svensk ordenstall når neste tronskifte inntraff, men naturligvis kan vi bare gjette på om regjeringas synspunkt ville ha blitt respektert av kronprins Gustaf hvis ikke unionsoppløsninga hadde kommet mellom ham og Norges trone.

De som ønsket at kongene skulle bruke separate ordenstall i Norge og Sverige, hadde et sterkt argument i hvordan lignende saker var blitt løst i andre unioner. Men en praksis med separate ordenstall ble aldri godkjent av de norsksvenske unionskongene og heller aldri vedtatt av verken storting eller regjering.

Dermed var det de svenske ordenstallene

som gjaldt også i Norge helt til unionens ende og det er dermed en anakronisme eller rent ut en forvrenging av historiske fakta når man i norsk historieskriving kaller kongene Carl XIII, Carl XIV Johan og Carl XV for Carl II, Carl III Johan og Carl IV.

Noter

- 1 Grunnloven av 17. mai 1814 § 81 bestemte kongens tittel til "Vi N.N. af Guds Naade og efter Rigets Constitution Norges Konge". Bestemmelsen ble tatt ut av Novembergrunnloven og den nye kongen titulerte seg deretter "Vi Carl, med Guds Naade Konge til Sverrig og Norge, de Venders og Gothers etc., Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Dithmarsken, Greve til Oldenburg og Delmenhorst etc". Etterfølgeren Carl XIV Johan titulerte seg "Vi Carl Johan, af Guds Naade Konge til Sverige og Norge, de Gothers og Venders", mens Oscar I 8. mars 1844 endret rekkefølgen i norske sammenhenger til "Vi Oscar, af Guds Naade Konge til Norge og Sverige, de Gothers og Venders". Etter unionsoppløsninga besluttet regjeringa 15. november 1905 å stryke "Guds nåde" fra kongetittelen, som siden da har lydd ganske enkelt "Vi N.N., Norges Konge". Interessant nok har man i Norge fastholdt samme praksis som i Sverige med at ordenstallet ikke nevnes i lover og andre offentlige dokumenter gitt i Kongens navn, mens alle danske lover til sammenligning utstedes under navnet "Vi Margrethe den Anden, af Guds Nåde Danmarks Dronning".
- 2 *Det Norske Nationalblad*, 1. september 1815.
- 3 Brev fra kronprins Carl Johan til stattholder grev Hans Henric von Essen, gjengitt i oversettelse i Yngvar Nielsen: *Bidrag til Norges og Sveriges Historie 1812-1816* (Christiania: P. F. Steensballe 1869), ss. 219-220. Se også Carl Rogberg: *Minnen ur Sveriges nyare historia, samlade av B. von Schinkel, Öfverste, f. d. Adjutant hos Konung Carl XIV Johan*, bind IX: *Carl Johan och hans tid (1814-1817.)* (Stockholm: Samson & Wallin 1864), s. 275; Ludvig Fjærli: *Eventyret om en soldat som ble konge*, bind II: *På skandinaviske jord* (Trondheim: F. Bruns bokhandel 1960), s. 284.

- 4 "Noget om et Norsk Flag" (*Morgenbladet*, 29. desember 1819).
- 5 Som en britisk analogi kan det noteres at navnet Elizabeth II på 1950-tallet vakte reaksjoner i Skottland, hvor det aldri hadde vært noen Elizabeth I. Da saken ble reist i Parlaments spørretime, svarte statsminister Winston Churchill at helt siden the Act of Union i 1707 hadde man fulgt prinsippet med å bruke det høyeste mulige ordenstallet basert på de engelske og skotske kongerekkene og at han mente "it would be reasonable and logical to continue to adopt in the future whichever numeral in the English or Scottish line were higher. Thus if, for instance, a King Robert or a King James came to the throne he might well be designated by the numeral appropriate to the Scottish succession, thereby emphasising that our Royal Family traces its descent through the English royal line from William the Conqueror and beyond, and through the Scottish Royal line from Robert the Bruce and Malcolm Canmore and still further back" (Hansard, 15. april 1953, s. 199). Det kan bemerkes at siden 1707 har det engelske ordenstallet alltid vært høyere enn det skotske.
- 6 Sitert i Sverre Steen: *Det frie Norge*, bind V: *Konge og storting* (Oslo: J. W. Cappelens Forlag 1962), s. 179.
- 7 "Til Norges Konge Carl Johan den 1ste. (I Anledning af hans Nærværelse i Norge i Juli 1820.)" (*Det Norske Nationalblad*, 27. juli 1820).
- 8 I Preussen ble for eksempel kong Friedrich I etterfulgt av Friedrich Wilhelm I, og først deretter kom Friedrich II og så Friedrich Wilhelm II, III og IV før Wilhelm I, Friedrich III og Wilhelm II. Samme praksis ble fulgt av de fleste andre tyske monarkier (som Sachsen med kongene Friedrich August I, II og III eller Mecklenburg-Schwerin med storhertugene Friedrich Franz I, II, III og IV) og huset Savoia (hertugene Carlo Emanuele I og II og Vittorio Amadeo I og II av Savoia, kongene Vittorio Amadeo II og III, Carlo Emanuele III og IV og Vittorio Emanuele I og II av Sardinia, og kongene Vittorio Emanuele II og III av Italia), samt seinere Frankrike (Louis-Philippe I) og Spania (Juan Carlos I).
- 9 I Sverige ble spørsmålet første gang aktuelt med Gustaf II Adolf på 1600-tallet og seinere har man fått Carl X Gustaf, Gustaf IV Adolf, Carl XIV Johan, Gustaf VI Adolf og Carl XVI

- Gustaf Ulrika Eleonora og Adolf Fredrik regjerte derimot uten noe ordenstall, trolig fordi de var de første monarkene av sitt navn. Foruten Sverige er unntaket Bayern, hvor kurfyrst Maximilian IV Joseph i 1806 ble "forfremmet" til kong Maximilian I Joseph og hvor man blant forgjengerne hans finner kurfyrstene Karl IV Theodor, Maximilian III Joseph og Karl III Philipp.
- 10 Bortsett fra på myntene betegnes Carl Johan som "Norges og Sveriges Konge" kun på det monumentet over grev Herman af Wedel-Jarlsberg som kongen lot reise på Dronningberget på Bygdøy. Monumentet ble bestilt i 1841, men sto ikke ferdig før i 1845, et år etter Carl Johans død. Oscar I hadde da som en av sine første handlinger etter tronbestigelsen bestemt at han i norske sammenhenger skulle betegnes "Norges og Sveriges Konge" og det kan derfor tenkes at titulaturen på Wedelmonumentet er påvirket av dette og dermed egentlig en anakronisme.
 - 11 Stortingsetterretninger 1814-1833, bind II, s. 177.
 - 12 Stortingsforhandlinger 1821, bind I, del 2, ss. 168-169 (Stortinget 17. mars 1821).
 - 13 Stortingsetterretninger 1814-1833, bind II, s. 178.
 - 14 Odelstinget og Lagtinget var navnene på de to avdelingene i Stortinget under det semibikamerale systemet som ble praktisert i Norge fra 1814 til 2009. Todelinga ble kun benyttet i forbindelse med lovbehandling og innebar at et lovforslag først skulle behandles i Odelstinget og deretter i Lagtinget. Om Lagtinget gjorde samme vedtak som Odelstinget, forelå et lovvedtak som trådte i kraft etter å ha fått Kongens sanksjon. Lagtinget kunne alternativt forkaste Odelstingets vedtak, men saken gikk da tilbake til Odelstinget. Om Odelstinget ikke var villig til å endre seg og også Lagtinget fortsatt sto på sitt, ville saken bli avgjort ved behandling i Stortinget i plenum. Gjennom grunnlovsendring av 20. februar 2007 innførte Norge fra 1. oktober 2009 et rent ett-kammer-system.
 - 15 Referert av Halvor Christensen i Lagtinget 15. mars 1836, se Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, s. 444 (Lagtinget 15. mars 1836).
 - 16 Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, s. 432 (Lagtinget 12. mars 1836).
 - 17 Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, s. 434 (Lagtinget 15. mars 1836).
 - 18 Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, s. 439 (Lagtinget 15. mars 1836).
 - 19 Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, ss. 444-445 (Lagtinget 15. mars 1836).
 - 20 Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, s. 271 (Odelstinget 19. mars 1836).
 - 21 Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, s. 455 (Lagtinget 21. mars 1836).
 - 22 Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, s. 461 (Lagtinget 23. mars 1836).
 - 23 Stortingsforhandlinger 1836, bind I, del 2, ss. 414-415 (Odelstinget 25. mars 1836).
 - 24 Stortingsforhandlinger 1836, bind II, ss. 28-29 (Stortinget 7. april 1836).
 - 25 Stortingsforhandlinger 1836, bind V, s. 128 (Stortinget 8. juli 1836).
 - 26 Stortingsforhandlinger 1836, bind V, ss. 134-135 (Stortinget 8. juli 1836); Stortingsetterretninger 1836-1854, bind I, ss. 183-184.
 - 27 Adressen finnes i Stortingsforhandlinger 1836-1837, bind IV, ss. 739-744 (Stortinget 24. januar 1837).
 - 28 Sverre Steen: *Det frie Norge*, bind VI: *Grev Wedels stattholdertid* (Oslo: J. W. Cappelens Forlag 1972), ss. 134, 136.
 - 29 Steen 1972: 137.
 - 30 *Den Constitutionelle*, 21. april 1836.
 - 31 Odd Arvid Storsveen: *Mig Selv – En biografi om Henrik Wergeland* (Oslo: Cappelen Damm AS 2008), ss. 258-259.
 - 32 Herman Jæger, Didrik Arup Seip, Halvdan Koht og Einar Høigård (red.): *Henrik Wergeland – Samlede skrifter*, bind IV: *Avhandlinger, opplysnings skrifter*, del 2: 1834-1837 (Kristiania: Steenske Forlag 1924), ss. 394-395.
 - 33 Ei rekke myter knyttet til den framtidige Oscar 1s fødsel og navngiving – blant dem at Napoléon sto fadder og selv valgte navnet Oscar – har blitt tilbakevist av Gabriel Girod de l'Ain allerede i 1967, men fortsetter allikevel å dukke opp i litteraturen. Se Gabriel Girod de l'Ain: "L'acte de naissance d'Oscar Bernadotte" (*Bulletin du Musée Bernadotte*, nr. 12, desember 1967), ss. 28-29.
 - 34 Paul Christian Holst: *Paul Christian Holsts Efterlaatte Optegnelser om sit Liv og sin Samtid* (Christiania: Det Mallingske Bogtrykkeri 1876), ss. 316-317.
 - 35 "Kongenavnets Ordenstal" (*Verdens Gang*, 29. oktober 1900).
 - 36 Som nevnt (note 9) førte ikke Ulrika Eleonora eller Adolf Fredrik noe ordenstall. Monarken mellom dem kalles derimot konsekvent Fred-

- rik i av ettertida, men på myntene utstedt i hans regeringstid sto det kun "Fridericus D G Rex Sveviae".
- 37 Jørgen Herman Vogt: *Jørgen Herman Vogts Op- tegnelser om sit Liv og sin Embedsvirksomhed*, bind II: 1847-1858 (Kristiania: Grøndahl & Søns Bogtrykkeri 1895), s. 209.
- 38 Etter kong Christoffers død 5. eller 6. januar 1448 var det norske riksrådet delt i spørsmålet om hans etterfølger. Flertallet drev gjennom valget av grev Christian av Oldenburg til konge (Christian I) 3. juni 1449, men anført av erkebiskop Aslak Bolt sørget mindretallet for å få sin kandidat, den svenske adelsmannen Karl Knutsson (Bonde), kronet i Nidarosdomen 20. november 1449. I januar 1450 mislyktes Karl Knutssons forsøk på å innta Akershus festning og på et forhandlingsmøte i Halmstad aksepterte de svenske delegatene Christian av Oldenburg som norsk konge, en avtale Karl Knutsson ratifiserte 10. juni 1450.
- 39 Brevet gjengitt i Vogt 1895: 207-208.
- 40 Vogt 1895: 209.
- 41 Ordenstall ble innført i Sverige i 1560 av Erik XIV, som valgte å basere seg på Johannes Magnus' posthume verk *Historia de omnibus Gothorum Sveonomque regibus* (1554), hvor forfatteren hadde diktet opp ei svensk kongerekke som begynte med Noas sønnesønn Magog 88 år etter syndfloden! I realiteten er Karl Sverkersson, som regjerte fra 1161 til 1167, den første svenske kongen med navnet Karl som kan belegges historisk, men allikevel regnes han som Karl VII basert på Johannes Magnus' diktning.
- 42 Louis De Geer: *Minnen*, bind I (Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag 1892), s. 187.
- 43 "Protokol ført i Statsraad for Hans Majestæt Kongen", 8. juli 1859 (Riksarkivet: Statssekretariatet, Kongelige resolusjoner, 1859, II – RA/S-1001/A/Ab/L0092).
- 44 *Morgenbladet*, 15. juli 1859.
- 45 "Karl den fjerde" (*Morgenbladet*, 15. juli 1859).
- 46 "Kongenavnet" (*Verdens Gang*, 27. oktober 1900).
- 47 August Christian Manthey: *Aug. Chr. Mantheys Dagbøger for Aarene 1856-1874*, bind II: 1867-1874 (Kristiania: Grøndahl & Søns Bogtrykkeri 1919), ss. 331-332.
- 48 Nils Höjer: *Statsförbundet mellan Sverige och Norge – Ett svenskt program* (Visby: Gotlands Allehandas tryckeri 1885), ss. 141-142.
- 49 Torkel H. Aschehoug: *Norges nuværende Statsforfatning*, bind I (Kristiania: P. T. Mallings Boghandels Forlag 1891), s. 193.
- 50 Noen slik ed var ikke hjemlet i den norske Grunnloven, men ble avlagt i overensstemmelse med svensk praksis. Kronprins Gustaf hadde avlagt samme ed ved Stortingets åpning i 1877. Tradisjonen med at svenske prinser avla troskapsed til kongen når de fylte atten, forsvant først med den nye svenske grunnloven, som trådte i kraft i 1975.
- 51 "Kongetitelen" (*Verdens Gang*, 19. oktober 1900).
- 52 "Lustiga bekymmer" (*Stockholms Dagblad*, 24. oktober 1900, kveldsutgave).
- 53 "Oscar den Tredie" (*Aftenposten*, 25. oktober 1900, kveldsutgave).
- 54 "Oscar den Tredie" (*Aftenposten*, 25. oktober 1900, kveldsutgave).
- 55 Referert i "Det næste Kongenavn" (*Aftenposten*, 28. oktober 1900, morgenutgave).
- 56 "Namnbekymret" (*Stockholms Dagblad*, 26. oktober 1900, morgenutgave).
- 57 "Det næste Kongenavn. – En svensk Udtalelse" (*Aftenposten*, 29. oktober 1900, kveldsutgave).
- 58 "Kongenavnet" (*Verdens Gang*, 27. oktober 1900).
- 59 "Kongenavnets Ordenstal. – Historiske Eksempler. – Ogsaa fra Sverige" (*Verdens Gang*, 1. november 1900).
- 60 "Kongenavnet" (*Morgenbladet*, 28. oktober 1900, morgenutgave).
- 61 "Kongetallet" (*Morgenbladet*, 29. oktober 1900, kveldsutgave).
- 62 Jakob M. Schønings dagbøker 1895-1905, 27. november 1904, ss. 214-215 (Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms. fol. 1981). Se også Jakob M. Schønning: "Mit liv", upublisert manuskript, s. 205 (Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms. 40 3780).
- 63 Jakob M. Schønings dagbøker 1895-1905, 27. november 1904, s. 213 (Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms. fol. 1981).
- 64 Bruno Storm: *Vårt kungahus och dess samtida – Historiska skildringar om stamfadern och hans efterträdare*, bind IV: *Oskar II – Diplomaten* (Stockholm: Bredablicks förlag 1903), s. 118.
- 65 Yngvar Nielsens opptegnelser, bind XIX, 9. juli 1905 (Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms. fol. 80 3222).
- 66 "Carl V" (*Aftenposten*, 15. november 1905, kveldsutgave).
- 67 "Kongens Navn" (*Aftenposten*, 16. november 1905, morgenutgave).
- 68 Ludvig Daae: "Kong Karl Knutsson og den

- norske Kongerække" (*Aftenposten*, 18. november 1905, kveldsutgave).
- 69 Bjørnstjerne Bjørnson: "Navnet" (*Aftenposten*, 18. november 1905, kveldsutgave).

KJELL ESPMARK

Minnena ljuger

Stockholm: Norstedts, 2010. 243 sid., inb.,
illustr.

CHRISTINA JUTTERSTRÖM

Uppfostrad av män. Memoarer.

Stockholm: Natur och Kultur, 2010. 280 sid.,
inb.

TORNGY LINDGREN

Minnen

Stockholm: Norstedts, 2010 216 sid., inb.

Personskildringar stod för ett påfallande stort antal inslag vid Bok & Biblioteksmässan i Göteborg 2010. Sålunda ordnades seminarier och arrangemang kring nyutkomna biografier om Årstafrun Märta Helena Recnstierna, Olof Palme, Gustav II Adolfs drottning Maria Eleonora, Gösta Ekman (d. y.), Clarence Craaford, Herbert Tingsten, Birger Jarl, Carl Philip Creutz och Carl Snoilsky – för att nu nämna några.

Men möjligen ännu intressantare är att mässan dessutom bjöd på en lång rad verk där författarna skrivit om sig själva. Bland dem som sålunda redovisade sina egna liv märktes så vitt skilda skribenter som Torngy Lindgren, Kjell Espmark, Christina Jutterström, Nils Petter Sundgren, Babben (Barbro) Larsson, Siw Malmkvist, Per Wästberg, Robert Gustafsson och Erica Jong. Nu är självbiografier som bekant en genre som

sällan – ja, snarare aldrig – kännetecknas av några mera vetenskapliga ambitioner; detta av skäl som jag inte här behöver gå in närmare på. Vare nog med att konstatera att det är orimligt att begära att en skribent ska kunna uppnå den nödvändiga objektiviteten och distansen när föremålet för studien är den egna personen.

Ändå vill jag hävda att det finns goda skäl att ta upp till diskussion de tre först nämnda självbiografierna, alltså författade av de båda ledamöterna av Svenska Akademien Lindgren resp. Espmark samt den förra SvT-chefen Jutterström. Framför allt gäller frågan hur pålitlig vår minnesfunktion är, särskilt då hur selektivt den fungerar och vilka förträgningsmekanismer som kan påverka den. Kan man alls lita till sina minnen?

Låt mig börja med de båda skribenterna från De Aderton. Redan i titeln *Minnena ljuger* tar Espmark upp denna problematik. Enligt egen utsago har han inte velat skriva några memoarer; "Självbiografien har aldrig frestat mig. Det som intresserar mig är minnets sätt att arbeta [och] på vilket sätt ett minne ljuger – och varför. Kanske rymmer själva lögnen en sanning mer väsentlig än den tillfälliga scenen. Kanske är det den tillförda innebörden som ger minnet dess styrka." Ändå får läsaren intrycket att texterna lurat författaren. Tvärt emot Espmarks önskan bildar nämligen dessa hågkomster från hans barndom, studieår, författarliv, resor, akademi, vänskap, kärlek och död tillsammans en skildring av hans liv. För var och en av dem rannsakar han sina – mer eller mindre fragmentariska – minnesbilder och gör en poäng av att de nästan

Recensioner

alltid är falska i något avseende. Inte sällan utgör de efterkonstruktioner eller sammanblandningar av olika händelser, där påtagliga betydelseförskjutningar har ägt rum. Ett exempel utgör hans allra tidigaste hågkomst som gällde en eldsvåda i ett grannhus, i vilken han ser sig själv upplyft på sin mammas arm för att bättre kunna beskåda branden. Men – konstaterar Espmark – just att minnet är en bild där han själv ingår visar att det rör sig om en eftertionalisering.

Samma problematik om hur sanna de egna hågkomsterna kan vara tas även upp av Torgny Lindgren. Hans nya bok – där han inledningsvis citerar Augustinus: "Minnet är nog ett slags mage åt tanken" – bär just titeln *Minnen* och han förnekar blankt att han alls har några. "Jag inbillar mig inte att jag minns någonting --- Snart ett halvt sekel har jag försörjt mig på mina inbillningar. De har varit mycket omfattande. Att nu börja kalla dem minnen vore pinsamt." Med en rolig metafor liknar Lindgren det mänskliga minnet vid enstaka bildrutor i en sönderskräpad gammal film som för ett ögonblick stannar till när filmen dras genom projektorn.

Liksom i Espmarks fall innehåller Lindgrens bok ett antal korta berättelser med miljöer och episoder ur hans gångna liv. Men också han förhåller sig uttalat skeptisk till den faktiska verklighet de speglar. Man vill så gärna kunna ställa upp med en koherent och logisk berättelse där graden av sannolikhet är stor. Ändå kan just denna önskan liksom från diverse håll stammande inslag av suggestion leda till troll som spricker när solen tillåts belysa dem. Inte utan visst galghumoristiskt nöje berättar Lindgren

om möten med gamla barndomsvänner där han – fullt medvetet – fantiserat ihop gångna upptåg och upplevelser som aldrig ägt rum. Likväl har de forna kamraterna utan vidare spisning vittnat om att detta är något de själva deltagit i.

Jag tror att de båda akademiledamöternas böcker ger viktiga bidrag till tolkning och bedömning av självbiografiska alster. Ofta ser man ju på sådana med skeptiska blickar föranledda av en misstanke att författarna önskat framställa sig själva i så fördelaktigt ljus som möjligt. Även om så förvisso inte sällan är fallet kan alltså en faktor i sammanhanget vara direkta defekter eller omedvetna snedvridningar i deras minnesfunktioner. Våra liv utgör mycket sällan en logisk vandring från punkt A och sedan till punkt B osv. Tillfälligheter spelar in, stämningsslägen och möten med andra människor förändrar färdriktningen på ett förbluffande sätt. Men vi vill sålunda omedvetet presentera en logisk och sammanhängande berättelse. Och då hjälper minnet till genom att vissa hågkomster omtolkas så att de passar bättre in i den eftersträlvade helhetsbilden medan andra göms undan och förträngs.

Nå, vad har då detta med Christina Jutterströms memoarer att göra? Till skillnad mot Espmark/Lindgren har den inga skönlitterära ambitioner eller kvaliteter. På en ibland väl kort-huggen journalistprosa skildrar hon sin livsresa från det icke-akademiska hemmet i Uppsala – pappan var poliskommissarie – via olika positioner inom journalistvärlden till chefskapet för Sveriges Television. Karriären har inneburit att Jutterström suttit på flera av de tyngsta och tuffaste chefsjobben i Mediesverige där hon dri-

vit stora förändringsprojekt och ofta fått möta stark opposition och kritik. Här ges intressanta inblickar i en värld som är fördold för de flesta men som genom mediernas alltmer ökade betydelse framstår som central och vital – vissa menar rentav ödesdiger – för vårt moderna samhälles utveckling. Jag syftar helt enkelt på deras uppenbara problemformuleringsprivilegium.

Vill man – i ljuset av ovan redovisade brister i den mänskliga minnesfunktionen – reflektera över Jutterströms redovisning infinner sig frågan rätt omgående: Var resan så enkel och rak? Frånsett en parentes om det misslyckade chefredaktörskapet för Expressen och några stycken om personliga kriser – bl a en skilsmässa och en abort – består hennes skildring av idel framgångar. Ja, den har rentav i negativa recensioner klassats som skrytbok. Det menar jag nu är alldeles fel – för det finns inte någon anledning att betvivla att detta är hennes verklighet. Ändå ligger tanken nära till hands att minnet kan ha hjälpt henne att rationalisera bort de fallgropar och bakslag som ändå måste ha mött på vägen. Detta i synnerhet som hon inte haft tillgång till samtida dagboksanteckningar utan i stort sett fått lita till – just det – sitt minne.

Bo G Hall

PER RYDÉN

Den framgångsrike förloraren. En värderingsbiografi över Carl David af Wirsén

Stockholm: Carlssons 2010. 772 sid., inb., illustr.

När Svenska Akademien firade sitt andra sekel högtidlighölls detta på flera sätt. Bland annat redovisade Gudmund Michanek hur De Aderton speglats i karikatyrteckningar under Oscar II:s tid. Vid denna tidpunkt existerade ju en hel flora av skämttidningar; Puck, Söndags-Nisse, Strix, Fäderneslandet, Figaro, Kasper, Nya Nisse, Karbasen och allt vad de nu hette. Aldrig har vi väl samtidigt haft en så gudabenådad grupp av skämtteckare: O.A., Edvard Forsström, Nils Ringström, Torsten Schonberg eller Albert Engström för att nu bara nämna några. Ofta gisslade de mer eller mindre elakt personer inom den dåtida offentligheten. Den ständigt återkommande gestalten i Michaneks skrift är Carl David af Wirsén. I sitt personregister anger Michanek för denne inga sidhänvisningar utan nöjer sig med att bara lakoniskt konstatera "nästan överallt".

Och sällan var den kommentaren bättre motiverad. Som De Adertons ständige sekreterare i nästan trettio år – från 1884 till sin död 1912 – fanns Wirsén med oavbrutet verksam praktiskt taget i alla frågor som rörde verksamheten. Framför allt åtog han sig snabbt rollen som gärdvar och stoppkloss som skyddade Akademien från vad han uppfattade som tidens onda

inflytanden, moderniteten om man så vill. Särskilt motarbetade han och förlöjligade Strindberg men även mot Levertin och Heidenstam drog han i härnad. Till exempel underkastade han första delen av den sistnämndes *Karolinerna* en närmast skamlös anmälan. Intrigmakeri och kottaribildning var metoder som han ofta nyttjade, bland annat när han något senare lyckades förhindra att Tolstoj och Zola fick Nobelpriset.

Särskilt betydelsefulla var Wirséns nära förbindelser med monarken; verksamhetens höge beskyddare. På ett närmast förbluffande sätt var han svekfull och trolös även mot sina allianskamrater. Efterhand som tiden gick genomskådades också hans manipulationer och flertalet akademikollegor vände sig bort från honom. Wirsén uppfattas vanligen som den omutligt behärda konservativa kritikern – så ville han helst bli sedd. Men de ologiska sidohoppen och inkonsekvenserna var alltför många.

Wirsén har nu blivit föremål för en omfattande studie – dryga 770 sidor! – av Per Rydén, emeritus litteraturvetare, tidningshistoriker och författare i Lund. Som fallet borde vara för alla biografier har syftet varit att redovisa den tid och miljö som formade huvudpersonen – och som Wirsén för lång tid i hög grad var med om att påverka. Rydén har undersökt hur denne nådde fram till sina omdebatterade etiska och estetiska värderingar och speglar på så vis hela den tids-epok som han var verksam. Fram träder en mörk men också på flera sätt överraskande bild av en brytningstid inom svensk litteratur. Man frestas att citera Alfred Westlunds klassiska formulering: ”Vad rätt Du tänkt fast det var fel”.

Wirsén var otvivelaktigt en habil versmakare. Under 1800-talets sista båda decennier gav han ut hela sju diktsamlingar, men överskuggades ständigt av vännerna Viktor Rydberg och Carl Snoilsky, vilka föga förvånande på slutet kom mera att bli motståndare. Wirséns lyrik är dock numera omsorgsfullt bortglömd utom möjligen bland älskare av pekoral eller grötrim. Ett illustrerande exempel på hans naturlyrik, hämtat ur den första diktsamlingen, må här citeras; det har rubriken ”Höst”

”...neckros, du, som domnar
Så blek invid din ö,
Ack det är bäst du somnar,
Ty snart du måste dö.”

En enda text av hans penna, tillkommen redan 1889, tillhör dock vår nutida litterära kanon – om en sådan skulle upprättas – nämligen den ofta sjungna psalmen 201 med inledningsorden ”En vänlig grönskas rika dräkt har smyckat dal och ängar”. Att denna sommarhymn överlevt har förmodligen mycket nära samband med att Waldemar Åhlén i början av 1930-talet försåg texten med en närmast kongenial musikalisk dräkt. Som framgått är det en mycket diger volym som Rydén presterat. Den hade utan tvekan tjänat på att förkortas något hundratal sidor; vilket en ansvarig förlagsredaktör borde ha sett till. I så fall hade en del upprepningar undvikits liksom en del alltför fylliga och onödiga citat ur Wirséns lyriska produktion. Likaså kunde skildringen av hans ungdom och uppväxt mått gott av att bantas. Den är alldeles för vag och otydlig

i konturerna och fylld av uttryck för reservation som ”nog”, ”kanske” och ”det är inte gott att veta”. Den i sammanhanget helt centrala redovisningen av den kontext – både andligt och lekamt – som Wirsén verkade i hade ändå fått plats. Likaså är det häpnadsväckande hur dåligt återgivna en del av bokens många i och för sig välvalda illustrationer är.

Den i sammanhanget givna frågan om vad som låg bakom Wirséns uppträdande får tyvärr inget riktigt svar i boken. En känsla av underlägsenhet och mindrevärde – och att han upplevde sig aldrig riktigt uppskattad efter förtjänst – räcker knappast som förklaring till de många gånger rent rabiata beteendena.

Givetvis hade Wirsén även ett antal goda sidor även om de var rätt få. Som introduktör av utländsk litteratur – främst genom långa recensioner i Post- och Inrikes Tidningar och Vårt Land – gjorde han många och betydande insatser. Hans kunskaper var helt enkelt omfattande – Michanek hävdar rentav att de på en rad områden skulle kunna kallas lärdom. Likaså var hans mirakulöst skickliga agerande direkt avgörande i den utdragna och i förväg långt ifrån självklara process som ledde till att Akademien erhöll uppdraget att utse Nobelpristagare i litteratur. Men sammanfattningsvis var hans bidrag i många fall förödande genom att de helt förstörde misshagliga författares möjligheter till framgång. Wirsén var en mycket tragisk gestalt eller som Rydén slående uttrycker saken ”Till slut blev han en man utan: han dog nästan utan vänner, utan pengar, utan makt och inflytande på vem som skulle efterträda honom inom Akade-

mien”. Så nog var det tur att han skrev den där sommarpsalmen!

Bo G Hall

STINA OTTERBERG

Klädd i sitt språk: Kritikern Olof Lagercrantz.

Lund: Ellerström 2010. 376 s., inb., illustr., personreg.

I en välskriven och klart resonerande doktorsavhandling genomlyser Stina Otterberg en av det efterkrigstida Sveriges framträdande svenska publicister. Olof Lagercrantz (1911–2002) verkade som tidningsman, poet, litteraturhistorisk forskare, samhällsdebattör, översättare, prosaist, recensent. I allt han vidrörde med sin penna mötte läsaren intensitet, närvaro, känslighet på gränsen till sårbarhet. Som lyriker och romanförfattare hade han framträtt redan under 1930-talet. Karlfeldtstudien *Jungfrun och demonerna* (1938) inledde en litteraturhistorisk forskning som 1951 fullföljdes med doktorsavhandlingen om Agnes von Krusenstjerna. Senare skulle följa en lång rad böcker om bl.a. Stig Dagerman, Dante, James Joyce, Nelly Sachs, Joseph Conrad, Gunnar Ekelöf och Swedenborg. Berättigad uppmärksamhet väckte biografien *August Strindberg* (1979), ett arbete som oförskräckt gick Titanen

in på livet och med vassa analysinstrument frilade nervtrådarna i hans diktade universum. Som dagstidningsskribent var Lagercrantz knuten till *Svenska Dagbladet* 1940–51. Herbert Tingsten lyckades värva honom till *Dagens Nyheter* som chef för kulturavdelningen 1951, och när Tingsten avgick i förtid 1959 blev Lagercrantz chefredaktör för tidningen tillsammans med Sven-Erik Larsson. Han behöll den ställningen fram till pensioneringen 1975.

Under åren vid Tingstens sida avtecknade sig Lagercrantz som god "kulturradikal". Kritik av religion och kyrka, krav på statskyrkans avskaffande, republikanism, uppbyggande av svenskt atomvapen och aggressiv antikommunism var utmärkande egenskaper hos delar av 1950-talets borgerliga vänster. Tingsten bestämde i egenskap av chefredaktör dagordningen men även i kraft av skarpsinne och stilistisk energi. Medarbetarna på ledare- och kultursidor hade att följa med i svängarna eller att marginaliseras i det offentliga samtalet. DN:s ställning som tongivande part i den tidiga efterkrigstidens politiska landskap var obestridd. Tingsten och hans livdrabant Lagercrantz var noga med att försvarsanläggningarna mot tankelättjan i alla dess förklädnader skulle vara bemannade med rätta sortens krigsfolk. En av dessa var filosofi-professorn Ingemar Hedenius. I dräpande och fyndiga debattartiklar höll denne under årens lopp räfst med slapp argumentation och grundlösa föreställningar bland svenska teologer. Som samhällskritiskt blad förde DN vidare arvet från upplysningstiden. Allt som inte kunde passas in i rationalismens eller empirismens kategorier ut-

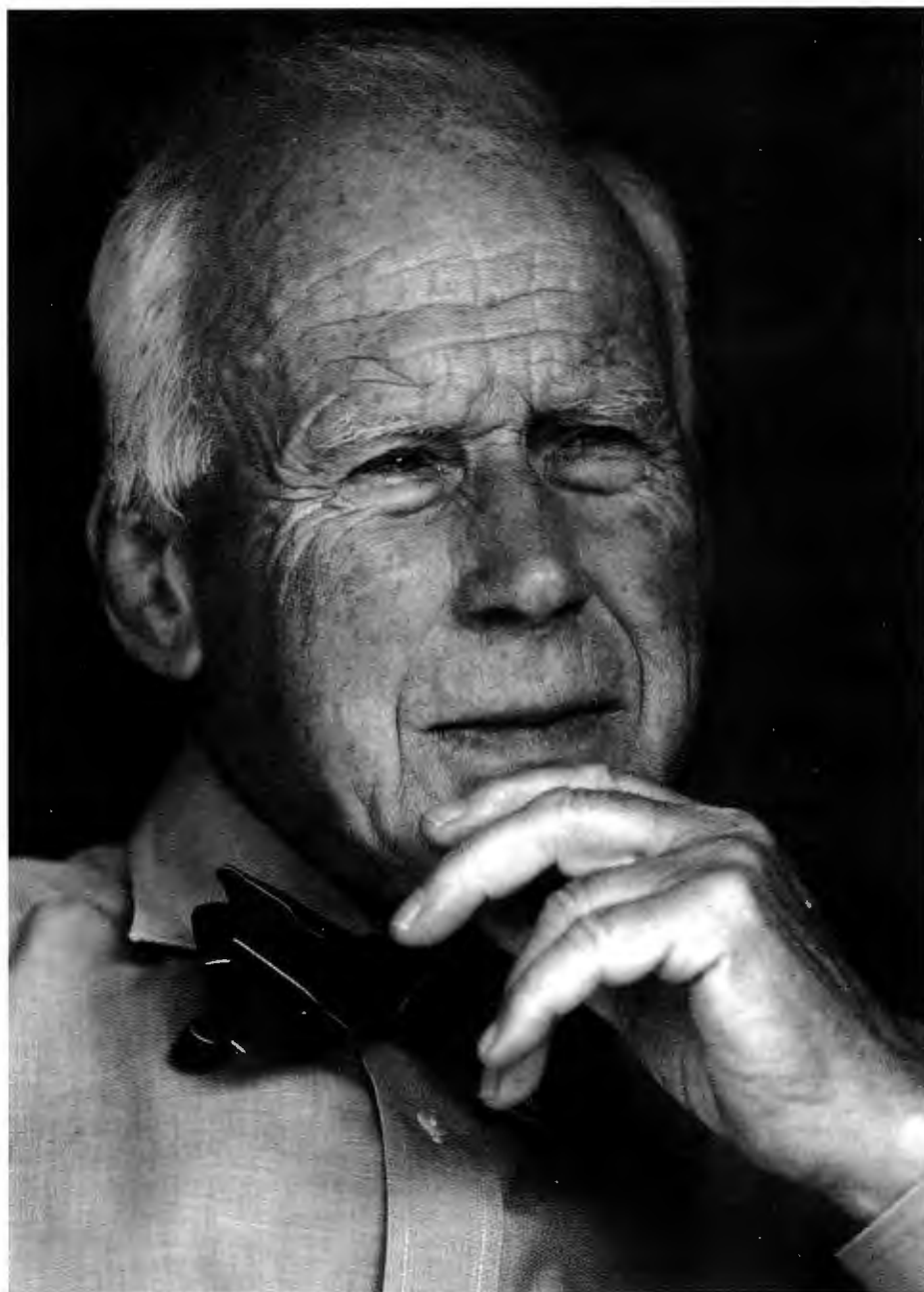
mönstrades. Kravet på saklighet och knivskarp rationalitet var obönhörligt.

Helt ense i alla de tunga frågorna var nog ändå inte Tingsten och Lagercrantz. Den senare uttryckte redan på 1950-talet tveksamhet inför chefredaktörens entusiasm inför anskaffandet av svenska kärnvapen. Några år efter att Tingsten lämnat DN begick Lagercrantz något som av många uppfattades som ett fadermord. I sin recension av fjärde delen av Tingstens memoarer 1964, uttryckte Lagercrantz inte bara avvikande uppfattningar i vissa frågor utan tecknade även ett porträtt av sin avsuttne chef präglat av illvilja. Tingsten upphörde efter detta att medarbeta i DN och bröt alla kontakter med sin forne kulturredaktör.

Under de närmast följande åren kommer tidningens kultursida att radikaliseras och förvandlas till ett debattforum för uttalade vänsterskribenter. 1965 års Vietnamdiskussion visade att Lagercrantz på ett annat sätt än Tingsten ville öppna DN för skribenter, vilkas åsikter avvek från de borgerliga värderingar ledarsidan omhuldade. DN blir under 1960-talet en vattendelare i svensk samhällsdebatt. Många sluter upp bakom radikaliseringsen och tycker att fönstret mot världen öppnats genom Lagercrantz policy. Andra tycker sig urskilja hållningslöshet och förfall.

Under årtiondet blir Lagercrantz inflytande som publicist och rapportör från olika länder han besöker betydelsefullt. Reportagen från USA och Kina väcker uppmärksamhet också utanför Sveriges gränser. Inte minst den okritiska artikelserien från besöket i Kina får många

Recensioner

Olof Lagercrantz. Foto: Malin Lundberg.

Stina Otterberg • KLÄDD I SITT SPRÅK: KRITIKERN OLOF LAGERCRANTZ

att ifrågasätta hans politiska omdöme. Det verkade som om han under vistelsen i Maos land ersatte det undersökande uppdraget med ideala föreställningar, hämtade från de skönmålande rapportböcker som sköljde över bokmarknaden under dessa år. Idealbilder fick ersätta verklighetsskildring. Skuldbeläggande av den västerländska kulturen kunde ursäktas förtiganden av obestridliga missförhållanden – censur, förtryck, slavarbetsläger.

Otterbergs avhandling spänner över hela Lagercrantz publicistiska karriär med dess olika uttrycksformer från 1930-talet och framåt. Insatserna under 1960-talet både i fråga om publicistisk policy och som skribent kommer dock att utgöra ett nav i hennes framställning. Lagercrantz bröt inte bara med arvet från Tingsten utan omprövade för egen del åtskilliga av de värden han knäsat under sitt liv. Otterbergs bok är en press- och litteraturhistorisk studie men minst lika mycket en personhistorisk redogörelse.

Lagercrantz tycks ha tillbragt en stor del av sitt skrivande liv hetsad av starka inre spänningar. Uppgörelsen med Tingsten och den publicistiska nyorienteringen i spalterna ledde till starka motsättningar i tidningens ledning. Representanter för ägarfamiljen Bonnier uttryckte missnöje med den nya riktning tidningen tagit. Som chefredaktör framträdde Lagercrantz också som ledarskribent. Konflikten med kollegan Sven-Erik Larsson ledde till att man införde signerade ledarartiklar efter det turbulenta året 1968. Själv mädde Lagercrantz illa av de återkommande konfrontationerna. Arbetet med de

olika diktarbiografier som han nu sysslade med och som avspeglade sig i hans artiklar, tycks ha tjänat som andningshål, när spänningarna blivit smärtsamt kännbara. Inte minst den lovordade Danteboken *Från helvetet till paradiset* (1964) tycks under svåra år ha avlänkat den sårbara författarens inre uppror. Referenser till Dantes *Divina commedia* är återkommande i olika artiklar Lagercrantz bidrog till DN med under dessa år.

Otterberg gör närgångna stilistiska-prosodiska analyser av olika Lagercrantz-texter. I sin egenskap av lyriker var tidningsmannen Lagercrantz språkligt känslig. Medvetet inarbetade han i sin journalistprosa vissa lyriska komponenter, ett slags signaturer som gjorde att varje DN-läsare lätt kunde identifiera upphovsmannen. Metaforerna och de stilistiska figurerna skvallrade ganska snart om vem som hållit i pennan. Till detta kom meningsbyggnaden, inte sällan utan predikatsverb och laddad med preciserande substantiv. Otterberg har god insikt i dessa ting. Kunskapsberikande och med lätt hand ringar hon in de språkliga särmärken som utmärker Lagercrantz tidningsspråk.

Om avhandlingen som helhet kan sägas, att den skickligt och övertygande tecknar en framstående diktares tidningsmannaskap. Den exemplifierar hur Lagercrantz genom att bejaka sin subjektivitet genom att antal språkliga grepp vill upprätta ett förtroligt samtal med sina läsare. Han är ofta vänligt inbjudande och hjärtlig. Men ingenting är att lita på i grannskapet av denna leende skribent. I de amplaste lovord kan finnas farliga rakblad instuckna. Som litteraturdomare kan han vara hjärtevarm eller grym. Ing-

en vet egentligen något om bevekelsegrunderna hos den nyckfulle, han som en gång förvandlade läsningen vid morgonkaffet av kultursidan i DN till något uppfordrande – en utmaning eller ett hänförande äventyr.

Min enda invändning mot Otterbergs bok är, att hon någon gång är alltför överseende. Lagercrantz kunde göra sig skyldig till uppenbara missbedömningar i fråga om politik och litteratur. Hans maktposition som publicist var grundmurad. Han behöver knappast någon uppbackning i form av postuma apologier. Genom sin ställning kunde han även skada människor med sina ord. Han var lysande – och farlig.

Olof Hägerstrand

GUSTAF MANNERHEIM

Dagbok förd under min resa i Centralasien och Kina 1906–07–08. I–III. Utgiven av Harry Halén.

Helsingfors och Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis, 2010. 1096 sid., inb., illustr., ort- och personreg.

Det finns som bekant några få historiska personligheter som redan hade gjort en normal levnadskarriär, eller kanske till och med två, innan de utförde det som de har gått till historien för.

Winston Churchill är den kanske främsta representanten för denna kategori. En annan sådan personlighet är Finlands Gustaf Mannerheim.

När Finland förklarade sig självständigt i december 1917 hade den då 50-åriga Mannerheim en gedigen karriär bakom sig som kavalleriofficer i tsararmén, bland annat vid Chevaliergardet i S:t Petersburg. Sedan han lett den vita sidan till seger i striderna 1918 och blivit riksföreståndare förlorade Mannerheim presidentvalet 1919 och lämnade den aktiva politiken. Men i början av 1930-talet återkom han som marskalk och ordförande i republikens försvarsråd, innan han 1939 axlade manteln som överbefälhavare under vinter- och fortsättningskrigen och slutligen republikens president 1944–46. Den 30 november 1939 inledde han som 72-åring den del av sin karriär som har gjort honom mest känd, men då hade han sedan länge avslutat en helt annan karriär.

Mycket är skrivet om Mannerheim, inklusive tiden i Ryssland fram till tsarens fall 1917, med Stig Jägerskiölds massiva biografi i åtta band som det i alla fall kvantitativt tyngsta inslaget. Till de mera spännande inslagen i Mannerheims tidiga karriär är den långa rekognosceringsritt som han åren 1906–08 företog i gränsområdena mellan Ryssland och Kina, med Peking (Beijing) som slutdestination. Mitt under brinnande krig vintern 1940 kom hans egen dagbok från resan ut i bokform, och förordet var dramatiskt nog daterat "Finska Arméns högkvarter, februari 1940". Efter fredsslutet följde de vetenskapliga rapporterna från resan. Verket utkom på engelska och omfattade drygt 1 000 sidor och en sär-

skild kartbilaga med 15 blad. Dagboken utkom också på svenska (dagboken skrevs ursprungligen på svenska, Mannerheims modersmål) och såldes snabbt slut, innan den återutgavs i en något förkortad upplaga 1942.

Både de tidiga utgåvorna och de vetenskapliga lovorden från Finland, Sverige och utlandet är naturligtvis färgade av samtidens djupa sympati för Finland i allmänhet och Mannerheim i synnerhet. Därför är det synnerligen värdefullt att de gamla parhästarna Svenska litteratursällskapet i Helsingfors och det svenska Atlantis bokförlag nu samverkat i en utgivning av Mannerheims resedagbok.

Utgåvan är rikt illustrerad med en mängd fotografier tagna av Mannerheim själv. De senare är värda en egen kommentar. Förutom mängden är de ofta av förbluffande god kvalitet (vilket glasplåtar ofta är) och motivvalen vittnar om en kunnig och medveten fotograf. Hans privata bibliotek innehöll också en rysk handbok för fotografer. Mannerheim hade strax innan avfärden från Finland utrustats med en ny kamera som han övade sig med på Villa Sinebrychoff på Björnholmen i Esbo. Mannerheim upprättade en särskild förteckning över de 1 260 bilder han tog under resan, med angivande av data som motiv, klockslag, belysning, exponeringstid med mera. Förteckningen ingår i utgåvan.

Tidpunkten för resan var förvisso inte slumpartad. När Mannerheim sommaren 1906 anlände till Östturkestan (Sinkiang) så hade det bara gått ett år sedan Ryssland lidit ett katastrofalt nederlag i kriget mot Japan och nu pågick förhandlingar mellan S:t Petersburg och London

om gränsdragningen mellan de båda ländernas intressesfärer i regionen. Centralasien, Östturkestan, Afghanistan och Tibet, alla var de områden som låg i potten under "The Great Game". I augusti 1907 slöts ett avtal mellan Storbritannien och Ryssland, som bekräftade den ryska kontrollen över Centralasien, medan britterna fick kontrollen över Afghanistan, gränsande till det brittiska Indien. Gemensamt för de båda staterna var att man ville hålla Tyskland borta från området.

Mannerheims uppdrag gick helt i linje med den storpolitiska agendan i S:t Petersburg. Han skulle genomkorsa Sinkiang och andra formellt kinesiska områden utanför den stora muren, det vill säga utanför det egentliga Kinas hjärtland. Under den resan skulle han särskilt beakta de kinesiska militära dispositionerna i området, men också folkstämningen visavi såväl regimen i Peking som visavi Ryssland och Japan, andra potentiella maktthavare i regionen. På en mera operativ militär nivå skulle Mannerheim också utröna möjligheterna att penetrera djupt in i Kinas ytterområden med beridna ryska trupper, om möjligt ända fram till Lanchow.

Det var med andra ord i egenskap av rysk underrättelseofficer som Mannerheim gav sig ut på sin resa och när han kom till Kashgar i Sinkiang inledde han sitt arbete med att, med hjälp av det ryska konsulatet på platsen, kartlägga brittiska militära underrättelseexpeditioner i området – Sinkiang och Kashmir – under de närmast föregående åren.

Men vid sidan av underrättelseuppdraget så växte snart hans arbete och dagboksskrivande

Recensioner

till en bred skildring av de kulturella förhållanden som mötte honom längs vägen. Dagboken vittnar om att Mannerheim var en nyfiken person, med ett brett intresse för det som mötte honom längs vägen, långt utöver vad som låg inom ramen för hans egentliga militära under rättelseuppdrag. Denna nyfikenhet märks redan den tredje resedagen, sedan han den 6 juli 1906 hade lämnat S:t Petersburg, då han den 8 juli tillbringade några timmar i Nizjnij Novgorod: "Just tid till ett besök i stadens gamla Kreml och afresa med flodångaren 'Storfurstinnan Olga Alexandrovna'." Sedan följer en skildring av en flodfärd där han diskuterar Rysslands akuta politiska problem med en katolsk tysk präst på väg till den tyska kolonin i Saratov, åsåg det böljande landskapet och den febrila aktiviteten i Nizjnij Novgorods hamn.

Mannerheims skildring av de små städerna och byarna på den ryska landsbygden ger ett närmast tidlöst intryck: "En i förhållande till folkmängden för stor areal bebyggd med små, illa underhållna, af dåligt skötta trädgårdar omgifna hus, förenade genom dammiga, illa eller icke alls stenlagda gator, längs hvilka löpa gungande trottoarer af tvänne på kubbar lagda parallella bräder."

Det är självfallet denna ansats som gör hans dagbok så oerhört värdefull som kulturhistorisk källa, men som också gör den så stor som läsoplevelse.

Dagboken ger oss ingen anledning att tveka om Mannerheims etniska och sociala utgångspunkter. När han besöker Samarkand och med intresse studerar de många halvt fallfärdiga

Gustaf Mannerheim

moskéerna med deras mullor och koranskolor, så förhåller han sig avvaktande och milt överseende till de klagomål han hör om den ryska regimen:

I allmänhet hör man rätt ofta ryska regeringen och dess representanter kritieras. Hur öfvertygad man än är om administrationens oduglighet i allmänhet, förefalla dock många orsaker till missnöje så barnsliga, som de kunna vara endast hos österländska fantaster.

Men i stort sett gör han sina iakttagelser utan nedvärderande, eller alls värderande, kommentarer, som i en välskriven och fartfylld skildring av hur han på den Alajska slätten bevittnar den pololiknande kirgisiska hästsporten där ryttarna kämpade om kontrollen över en avlivad bock. Ett av de få undantagen är en utgjutelse över trolösheten och sveket hos en affärskontakt i Kashgar, som föranleder Mannerheim att gene-

ralisera över lokalbefolkningens vana att krypa för den mäktige, men hänsynslöst sparka på och utnyttja den man inte behöver vara rädd för.

I Kashgar kunde Mannerheim utnyttja sitt modersmål när han besökte stadens svenska missionärskoloni, medan han i Yangi Hissar ger en detaljerad beskrivning av försvarsmuren, vallgravar och den kinesiska infanteribataljonens kaserner. Så håller det på, sida upp och sida ned, flödande rikt. Längs resvägen gör man visiter hos kinesiska ämbetsmän och Mannerheim får många tillfällen att smaka på det kinesiska köket, synbarligen utan att imponeras:

Rätterna läggs upp med smak och utmärka sig mera genom sitt artistiska utseende än genom sin smak. Af här vistande Européer har jag hört att man vänjer sig vid detta kök och till och med börjar tycka om Kinesiska middagar. I början förefalla många rätter motbjudande. I synnerhet tröttande verkar den enformiga smaken. Alla rätter hafva mer eller mindre samma smak af ånga och fett.

Men i gengäld imponeras han av serveringen: "Servicen är mönsterigill. Den ena rätten aflöser den andra utan ett ögonblicks afbrott, och alla äro de vid den temperatur de skola vara".

Något av en höjdpunkt på resan blev, trots en svår influensa med ihållande ryggvärk, det kinesiska nyårsfirandet i Lanchow i början av 1908, komplett med drakparader och orgier i fyrverkerier: "Det är som hade de fredlige Kineserne räkat i ett fullkomligt raseri efter buller och

musik". Mannerheim imponeras av Kansus vicekung, men inte av hans soldater som ger ett oexcererat intryck på den tsarryske gardesofficeren.

Mannerheim noterade också förhållanden av mera strategisk natur, som de kinesiska myndigheternas målmedvetna kolonisation för att befolka mongoliska områden nordväst om Peking och utanför den stora muren med Han-kineser.

När man väl nått fram till Peking stannade Mannerheim i sex veckor på den ryska legationen i staden, där han arbetade med att sammanställa sin rapport från resan. Därefter gick färden med båt via Japan till Vladivostok där den transsibiriska järnvägen tog honom ända hem. Den 25 september 1908 återkom Mannerheim till St Petersburg, efter en 27 månader lång resa.

Det är inte bara målet för resan och den uppenbara nyfikenheten på allt som mötte honom som Mannerheim hade gemensamt med sin samtida svenske upptäcktsresande Sven Hedin. Skildringen av färden genom Centralasien och Sinkiang har samma litterära kvaliteter som de bästa av Sven Hedins reseskildringar, där saklig pregnans blandas med en språkbehandling som gör det till ett nöje att läsa om Gustaf Mannerheims observationer i ett område som är minst lika hett i världspolitiken idag som för ett drygt sekel sedan.

Lars Ericson Wolke

SUNE ÅKERMAN

Historiker i brytningstid: Ett miniproträtt av Sten Carlsson.

Karlstad: Karlstad University Press, 2010. 146 sid., illustr.

Förmodligen behöver man inte utförligt presentera denna biografis föremål för PHT:s läsare. Historieprofessorn Sten Carlsson (1917–1989) torde vara välkänd av dem. Boken har skrivits av en elev till honom, professor Sune Åkerman.

Jag studsar först mot ordet "brytningstid" i rubriken. Är inte, som någon anmärkt, varje tid en brytningstid? Men vid någon eftertanke måste jag ge Åkerman rätt. Just inom historievetenskapen var detta, som framställningen klart visar, verkligen en brytningstid. Kanske är det också alltför blygsamt att kalla detta "ett miniproträtt"? Visst hade man, när det gäller denna mångsidiga och produktiva historiker kunnat göra framställningen omfångsrikare. Men Åkerman ger en fullödlig bild av Sten Carlsson, vilket är det viktigaste.

Han tvivlar redan i förordet på att han är rätt man att skriva om Carlsson. Kände man inte till, frågar han, att han till sin professor haft ett komplicerat förhållande, som lett till direkta kriser och att någon egentlig försoning aldrig kom till stånd? Han exemplifierar motsättningarna mycket konkret och jag kan naturligtvis inte ifrågasätta hans känslor. Men jag vill tillägga att jag, som kom att stå Sten Carlsson ganska nära, aldrig hörde honom tvivla på Åkerman som

forskare. Någon enstaka gång kunde han reagera mot en slutsats Åkerman hade dragit, det var allt. Därför är det stort att Sune Åkerman övervunnit det obehag han erfarit inför uppgiften.

Otvivelaktigt hade den unge Sten, som föddes i Uppsala men växte upp i Lund, det intellektuellt väl förspänt. Hans far, Gottfrid Carlsson, blev professor i historia. Modern Lizzie, f. Steffenburg, var en skicklig medeltidsforskare med rättshistoria som specialitet. Valförtjänt fick hon på äldre dagar hedersdoktorat i Uppsala. Ändå var Stens barndoms- och ungdomsmiljö inte okontroversiell. Gottfrid Carlsson hade en annan historiesyn än lundakollegan Lauritz Weibull. Det skulle längre fram också visa sig att unge Sten envetet motarbetades av weibullarna fram till det att han slutligen fick en professur i Uppsala 1956. På den tjänsten skulle han stanna livet ut. Där mötte han den som flera gånger varit hans medtävlare, weibullaren Sven A. Nilsson, som fått uppsalaprofessuren ett år tidigare.

Man hade kunnat vänta sig gräl och handfasta slagsmål om eleverna i Uppsala. Så blev alls inte fallet, tvärtom kompletterade professoreorna varandra på "ett mirakulöst sätt" och samarbetade trots skillnader i temperament och forskningsyn. Själv hade jag påbörjat forskarutbildningen för Nilsson. En gång, när jag handleddes av honom, sade han: "Jag kör visst inte bort dig, men borde du inte, med tanke på det avhandlingsämne du valt, i stället vända dig till Sten." Så skedde också, men jag kunde alltid hålla god kontakt med min ursprunglige handledare.

Ett kapitel hos Åkerman rubriceras "Kvinnohistorisk pionjärinsats". Han syftar på boken

Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor, som Carlsson gav ut 1977, i ett skede då genusforskningen, som sedan fått stort utrymme, knappt hade påbörjats. Väl att märka fokuserade författaren här ingalunda endast på överklassens slottsfröknar utan lika mycket på fattigpigornas ”utslitna och värkbrutna händer”.

Detta skrevs som sagt inte av den unge Sten, som nog hade andra intressen, utan av en man som snart skulle bli emeritus. Det åskådliggör den utveckling som han genomgick och tillika det intresse han hade för socialhistorien.

Man kan instämma i Åkermans bedömning att Sten Carlsson var en av Nordens mest framstående socialhistoriska forskare men också i att han egentligen var särskilt intresserad av den politiska historien. Hans bästa insatser visade sig då han lyckades kombinera det sociala och det politiska inom det förgångna. Påtagligt var hans starka intresse för individen. Han var en flitig medarbetare i SBL och man kan citera några rader om det dubbla i Hemming Gadhs väsen: ”Hans språk var uttrycksfullt och mustigt. Han svor på åtminstone tre tungomål: Han försmådde varken blasfemiska eller frivola vändningar. - - - Mot kvinnor var han raljant, och hans attityd var inte platonisk. Både i Rom och Linköping talas om att han öppet höll sig med konkubin.”

Sten Carlsson var verksam inom de mest skiftande fält av historien. Här har nämnts några. Tilläggas kan bland annat agrarhistoria, lokalhistoria och utbildningshistoria. Dessutom stod han nära litteraturvetenskapen och närmade sig ibland inte utan framgång dess domäner. Sextio- och sjuttiotalen var de stora projektens tid. Till

det som Sten Carlsson framför allt stimulerade hörde det som brukar kallas Amerikapjektet eller emigrationsprojektet. Det sysselsatte åtskilliga av Sten Carlssons elever och ledde till en rad betydelsefulla avhandlingar. Till saken hör att Carlsson egentligen inte var tilltalad av regelrätta projekt utan förordade samarbete mellan forskare med gemensamma intressen och detta oavsett formell institutionstillhörighet.

Sten Carlsson var inte road av intriger. Visst råkade han i motsättning till personer och det förekom ganska skarp ordväxling, men sedan var det glömt. I tre fall var emellertid konflikterna inte reparabla och jag skall här nämna två av de män, som det gällde, båda numera bortgångna.

Den förste var Vilhelm Moberg. Dennes uttrycksfulla och med rätta beundrade *Raskens* och utvandrarsviten hade närmast honom och ”smälningen” Sten Carlsson till varandra i gemensam aktning. Men när Moberg kom med *Min svenska historia* i två band läxade Sten Carlsson upp honom i *Svenska Dagbladet*. Brytningen var ett faktum, även om Carlsson sedan beklagade den. Enligt min mening är Mobergs historiebok något av det uslaste som utgivits i den genren och jag kunde själv i min undervisning använda passager ur den som exempel på bristande källkritik.

Den andre var Sven Stolpe. Som litteraturhistoriker disputerade han 1959 i Uppsala på en avhandling om drottning Kristina. Betygsnämnden gav honom inte det docentbetyg han hade räknat med. Där hade det avstyrkts av historiker såsom Sten Carlsson och Karl-Gustaf Hildebrand, men även av opponenten, litteraturdo-

Recensioner

centen Lars Gustafsson. Åkerman menar att historikerna gick för långt i detta fall, vilket jag ger honom rätt i. Men jag tror, att det som retade Carlsson och som han hade bort negligera, var den huvudstadsattityd som Stolpe visade mot bonduniversitetet genom sitt framträdande och genom att uppträda i förmiddagsklädseln jackett och inte som brukligt i frack.

Sten Carlsson var min handledare till och med min disputation 1965 på en avhandling om försvarsfrågan under 1880-talet. Jag ansåg nog att han var något sval i den rollen. Man fick några anmärkningar av formell art, om felaktigheter och om böcker som man borde ha läst. Några gånger bad jag Sven A. Nilsson att läsa avhandlingsavsnitt. Han var analytikern, den djupborrande. Från mötena med honom gick man, trots hans vänliga sätt, ganska slokörad och tänkte: Hinner jag nu bearbeta mitt manus så som han föreslog?

Senare har jag förstått att detta speglade de båda professorernas temperament och inställning till forskarna. Nilsson omhuldade sina elever och såg aktivt till att de gynnades genom tjänster och på annat sätt. Carlsson överlämnade åt oss själva att skapa vår tillvaro, men om vi bad om det stödde han oss gärna. Genom mångsidighet i forskningen, internationella utblickar och vänlig spiritualitet i samtalet har han som förebild starkt bidragit till att forma många av oss som historiker.

Sune Åkerman skriver, att man förgäves i Carlssons skrifter letar efter hans "historiesyn", något som i vår tid ofta efterfrågas. Det kan bero på att han inte var hågad för storslagna visioner

och sådant som verkade falskt djupsinne. Men, tillfogar Åkerman, i den "tycks ha legat en uppfattning av historien att den alltid finns omkring oss och i oss på ett mäktigt sätt". Det som sker i vår tid tycks inte motsäga en sådan uppfattning.

Torgny Nevéus

GÖRAN NILZÉN

Carl Gustaf Malmström. Historiker, statsråd och riksarkivarie.

Stockholm: Kungl. Vitterhets & Antikvitets Akademien/Bokförlaget Atlantis, 2010.

196 sid., illustr., personreg.

Erik Gustav Geijer var ju på något sätt portalfiguren när historikerrollen professionaliserades under 1800-talets senare del. Bland hans elever och efterföljare är det framför allt tre gestalter som framträder: Fredrik Ferdinand Carlsson, Clas Theodor Odhner och Carl Gustaf Malmström. Den sistnämnde är kanske den minst kände i trion, trots att hans insatser förvisso var betydande.

Det är nämligen svårt att undgå att imponeras över den mångsidighet och otroliga flit som Malmström lade i dagen under sin nittioåriga levnad; han gick ur tiden 1912. Kanske var han inte en bondestudent i den selterska meningen – fadern ekonomidirektören avled dock oväntat 1836 och gården måste säljas varefter

familjen mötte avsevärda ekonomiska svårigheter. Carl Gustafs studiehåg var dock inte att ta miste på och med hjälp av stipendier och tunga informatorsuppdrag klarade han ändå att ta studenten vid Uppsala universitet till och med mycket goda betyg. 1849 lade han fram sin doktorsavhandling som handlade om kyrkans organisation i Sverige vid ingången av 1600-talet. Hela sitt liv djupt religiös hade han ändå vid det laget hunnit avvisa en framtid inom prästbanan eftersom han ställde sig alltför kritisk till de kristna dogmerna.

Två år senare inträffade något som blev avgörande för Malmströms fortsatta gärning som historiker. Han erhöll ett stipendium som innebar möjlighet att forska om Sveriges historia under 1700-talet i olika utländska arkiv. Under nästan ett helt år kunde han i Paris, London och Köpenhamn fördjupa sig i de rapporter som respektive länders sändebud på sin tid hade lämnat om situationen i Sverige.

Helt utan komplikationer var nu inte detta arbete. I Frankrike fick Malmström visserligen tillgång till de depescher han önskade men tilläts inte av censuren att göra anteckningar som visade personer i en mindre klädsam dager. I smyg gjorde han därför noteringar på små papperslappar till stöd för minnet och sökte om kvällen hemma i bostaden rekapitulera innehållet. Detta tillvägagångssätt befanns vara mycket klokt eftersom det visade sig att censuren strök mycket i hans ordinarie anteckningar.

Även om Malmström i materialet fann förklaringar till mycket som var oklart i frihetstidens svenska historia blev han samtidigt mycket upp-

rörd över den dåtida, utbredda korruptionen. Ja, han karaktäriserade till och med de äldre hattledarnas beteende som en "outplånlig skam". Arvid Horn var den ende som fann nåd inför Malmströms kritiskt granskande forskarögon.

Utfallet av de omfattande studierna i London och Paris nyttjade han sedan i vad som skulle komma att bli Malmströms Magnum Opus, *Sveriges politiska historia från Konung Karl XII:s död till statshvälfvningen 1772*, vars första del utkom 1854. Under resten av sitt liv – särskilt sedan han blivit pensionär – ägnade han mycken tid åt att komplettera och revidera denna redovisning i ljuset av framkomna nya forskningsrön. Genom dess breda och detaljrika framställning och noggranna källprövning utgör denna historik ett mycket imponerande verk. Trots att den nu har mer än ett sekel på nacken utgör den en självklar läsning för dem som vill fördjupa sig i perioden; alltså fortfarande något av ett standardverk – redan det ett mycket högt betyg.

Av sin samtid fick Malmström röna en rad tecken på omfattande uppskattning. Han invaldes i De Aderton, fick en professur, som han en tid lämnade för att bli riksantikvarie och satt rentav en kort period som ett av Oscar II:s statsråd.

Göran Nilzén har som bekant länge beklätt en viktig position som huvudredaktör för Svenskt biografiskt lexikon och besitter därmed gedigen kunskap inom denna genre. Det är en kulturgärning av rang när han nu i sin välplanerade och genomarbetade biografi över Malmström lyfter fram denne ur nutidens relativa glömska. Samtidigt medverkar Nilzén till att läsaren får en djup

beundran för dessa 1800-talets pionjärer inom det svenska historikerskrået. Trots många gånger mycket svåra odds – inte minst ekonomiskt – visade dessa en uthållighet och tåga som idag ter sig närmast obegriplig.

Bo G Hall

BIRGITTA RENGMYR LÖVGREN

Franciscus i den svenska regeringen.

Åkersberga: Temamet, 2010.

136 sid., inb., illustr., personreg.

Med denna boks (varierat stavade) Francisus avses juristen, statsrådet, kyrkomannen och djurvännan Nils Jacob Eberhard Quensel (1894–1971).

Bokens författare är präst och teol dr på en kyrkohistorisk avhandling om Lydia Wahlström. Hon har därutöver publicerat personhistoriska uppsatser om bl a Emanuel Linderholm, Ulla Lidman-Frostenson och glasmålaren Carl Almqvist. Källmaterialet beträffande Nils Quensel är magert så tillvida att det Quenselska arkivet är stängt fram till 2011. Boken bygger på brev och handlingar från andra arkiv, ett antal intervjuer samt på systemen Alice Quensels *Äldsta dotter* (1958) och Nils Quensels egna men först efter hans död utgivna *Minnesbilder* (1973).

Släkten Quensel har sitt ursprung i Tyskland, belagd där sedan 1223 och i Sverige sedan omkring 1630. Alla här nu levande släktmed-

lemmar härstammar från kammarrättsrådet Eberhard Quensel (1782–1859), ett av släktens många ”råd”. Nils Quensels far och farfar var båda justitieråd. Nils och hans fyra syskon växte upp i den nu rivna fastighet inom Adolf Fredriks församling i Stockholm, som farfadern lätit uppföra för att härbärgera släkten.

Efter studentexamen vid Norra Latin följde studier i Uppsala, först i klassiska språk, därefter i juridik. Quensel efterträdde H. S. Nyberg som ordförande i konservativa studentföreningen Heimdal. Den största upplevelsen var mötet med Harald Hjärne, som han lärde känna genom sonen Erland och i vars hem han umgicks. En livslång vänskap grundlades med Gösta Thörnell, sedermera professor i latin (och broder till krigsårens ÖB Olof Thörnell).

Efter avslutade studier kom Quensel 1924 som fiskal till Svea Hovrätt. Med sex kamrater, som började samtidigt, blev vänskapen också livslång. De träffades årligen den 1 maj under uppslupna former. De sista överlevande i denna skara var Tage Wörn och Johan Hagander.

Quensel blev hovrättsråd 1936 men redan dessförinnan inledde han sin karriär i departementen med början i finanserna 1931. Han var sedan konsultativt statsråd i ett antal regeringar 1936–40 och 1943–51, tidvis som kyrkominister. Han var president i kammarrätten 1940–61 med avbrott för statsrådstiteln. Uppdragen i statliga styrelser och utredningar var talrika liksom i kyrkliga och ideella sammanhang.

Nils Quensels humor är omvittnad liksom hans suveräna förmågor som berättare och imitatör. Han kunde levandegöra hela samlingsre-

geringen, minister för minister, med röst och åtbörder.

Författaren har ej avsett att ge en heltäckande skildring av Nils Quensels liv och verk. Hon uppehåller sig utförligt vid hans insatser som kyrkominister, som ordförande i den Bibelkommitté, som utredde nyöversättningen av Nya Testamentet och som ordförande i Svenska Bibelsällskapet. Han var en from kristen med moder och farmoder som förebilder. Nya Testamentet läste han helst på originalspråket.

Quensels ställningstagande till baltutlämningen 1946 beskrivs också ingående. När den socialdemokratiska regeringen skulle verkställa samlingsregeringens olyckliga beslut reserverade sig Quensel tillsammans med regeringskollegorna Danielson och Zetterberg, vilket Undén, Wigforss och Sköld önskade mörklägga.

Störst utrymme får dock Nils Quensels i decennier bedrivna och av många kända och uppskattade men för honom själv ödesdigra hjälpsamhet. Hans motto som Serafimerriddare var Ornamentum Justitiae Caritas, Rättens Hederstecken är Kärleken, nämligen den oegennyttiga kärleken till nästan. Denna verksamhet kom att medverka till katastrofen i hans liv. Han indrogs i den s k Kejneaffären och tvangs avgå som minister. Den härva av anklagelser och misstänkliggöranden "av inkvisitionskaraktär" (Sven-Erik Larsson) som han i detta sammanhang utsattes för föranledde en utredning, Kejnekommissionen, vilken friade Quensel på alla väsentliga punkter, inklusive "beskyllningen" för homosexualitet. Författaren synes helt instämma i kommissionens bedömning.

Desto märkligare ter sig då ett textavsnitt under rubriken "Vännerna" (s. 35). Författaren skriver: "En ny vän fick Quensel i den fjortonde år yngre Hans Åkerhielm. Hur eller var de lärde känna varandra har inte gått att få reda på. - - -1944 berättar Quensel i ett brev till Gösta Thörnell att han tagit med pastor Åkerhielm till Siljansborg där de stannat i fyra dagar". Dessa formuleringar leder lätt den oinitierades tankar i en riktning, som författaren i sin övriga framställning vad man förstår på allt sätt sökt motverka. Den vilseledande skrivningen får väl betecknas som ett olycksfall i arbetet.

Aningen märklig ter sig också fortsättningen: "Man letar såvitt jag kan se förgäves efter kvinnliga vänner till Quensel". De som stod honom närmast under de senare decennierna torde dock ha varit Mosin Åkerhielm, hennes döttrar och hennes mor. Inte minst sommartid umgicks Quensel, som också framgår längre fram i boken, veckovis i denna kvinnokrets på gården Rickebasta i Uppland, då husfadern inte sällan befann sig annorstädes på grund av prästerliga förrättningar.

Dessa smärre inadvartelser förtar dock inte intrycket av att författaren åstadkommit en välskrivna och välkommen levnadsteckning – låt vara på gränsen till hagiografi – av en särpräglad personlighet, högt begåvad och med gedigna insatser på en rad samhällsnivåer i sin livsgärning, men som mot slutet av sin levnad utsattes för en myckenhet av ryktesspridning, nedsvärning och förtal. Denna för Quensel dystra och påfrestande tidsperiod förbigår han själv i sin postuma memoar med absolut tystnad – till mångas be-

svikelse och kanske andras lättnad.

Den som vill ha en totalbild av Nils Quensel får ge sig till tåls. Den definitiva biografien lär dröja till 2041 eller därefter.

S Gunnar Edlund

STIG HADENIUS

Drottning Victoria av Sverige. Om kärlek, plikt och politik.

Stockholm: Norstedts förlag, 2010. 195 sid., inb., illustr., personreg.

Drottning Victoria av Sverige föddes 1862 som prinsessa i storhertigdömet Baden, en av många tyska småstater som bara några år senare skulle förenas med Preussen till det nya wilhelmska kejsarriket. Victoria var barnbarnsbarn till den olycklige och landsflyktige Gustav IV Adolf av Sverige, en egenskap som bidrag till att öka på hennes möjligheter som äktenskapspartner till någon av Oskar II:s prinsöner i Sverige-Norge; ätten Bernadotte med sina rötter i sydfransk ofrälse kunde ännu i slutet av 1800-talet betraktas med viss misstro av legitimistiskt sinnade kretsar i Europa.

Bara 19 år gammal giftes mycket riktigt Victoria bort med den svensk-norske kronprinsen Gustaf, den blivande Gustav V, varigenom det unga huset Bernadotte alltså kunde knyta an till de äldre kungaätterna Holstein-Gottorp, Pfalz och Vasa. Victoria blev 1907 Sveriges drott-

ning – Norge hade fallit bort två år tidigare – och var så till sin död i Rom vid 68 års ålder 1930. (Kungens besök vid sin gemäls dödsbädd var f.ö. orsak till att Italiens konsejlpresident och diktator Benito Mussolini förlänades Serafimerorden. Denna närmast protokollära upphöjelse har sedermera om- och övertolkats och i stället sammankopplats med storpolitik och förment ideologisk frändskap). Om Victoria är ihågkommen idag är det troligen mest för sin notoriska tyskvänlighets skull, särskilt påtaglig och ifrågasatt strax före och under det första världskriget då drottningen inte gick i takt med den proklamerade svenska neutraliteten. Victoria hade emellertid andra drag också, som förtjänar att lyftas fram.

Hon ger ett intryck av att vara en person som stod vid sitt ord och inte vek sig, på gott och ont.

Det var inte bara preussisk disciplin utan även tysk ordning och reda i allmänhet. Hon tog exempelvis resolut över sonsonen Lennarts uppfostran när hans föräldrar prins Wilhelm och prinsessan Maria skildes det dramatiska året 1914. Samtidigt var hon bördsstolt och nogga med rang och värdighet och ska ha tagit mycket illa vid sig när hennes svåger prins Oscar efter många om och men fick tillstånd att gifta sig med "enskild svensk mans dotter", närmare bestämt Victorias hovfröken Ebba Munck. Oscar fick behålla sin prinstitel men förlorade utan pardon sin plats i tronföljden. Att den blivande prinsessan Ebba var adelsfröken hjälpte inte ty där var Successionsordningen, före ändringarna 1980, lika sträng som Victoria. (Det var säkert tur för alla parter att Victoria redan var bortgången

när Lennart och hans kusin Sigvard i början av 1930-talet också gifte ut sig ur tronföljden, med ännu större konsekvenser än de som drabbade prins Oscar.) Drottning Victoria intresserade sig också för sjuka barn liksom för samernas villkor uppe i norr och hon grundade både Drottning Victorias Örlogshem och Drottning Victorias Vilohem. Det senare, beläget strax söder om Borgholm på Öland, minns jag från ett par år under 1960- och 70-talen då en äldre släkting kunde njuta sitt otium där några sommarveckor. Det var ingen lyx precis men på den tiden ändå något utöver det vanliga, med prinsesskaffe på det närbelägna Solliden bland annat; i dag är inrättningen mer av typen vanligt hotell.

Jag skrev ovan "Om Victoria är ihågkommen i dag", och nog fyller konjunktionen "om" sin plats där. Numera torde nämligen Victoria vara bortglömd i breda folklager, något som möjligen kan motverkas genom att vår nuvarande kronprinsessa bär hennes namn. Det skulle också kunna motverkas av att professor emeritus Stig Hadenius under 2010 gav ut en biografi över drottning Victoria. Hadenius var en man med imponerande kunskaper inom historia, statsvetenskap och journalistik – en disciplin inom vilken han blev landets förste professor – och han har tidigare givit ut intressanta och välskrivna biografier bland annat om Victorias make Gustav V och om dennes brorson Folke Bernadotte, rödakorsledaren med de vita bussarna, ett av många barn i prins Oscars romantiska äktenskap med fröken Munck. Det var därför med klara förväntningar jag grep mig an boken om Victoria.

Infriades då dessa förväntningar? Nej, tyvärr

inte helt. Biografen verkar trött och en smula oengagerad, vilket naturligtvis kan ha att göra med det beklagliga faktum att dess författare avled våren 2010 innan boken ens hunnit ut i boklådorna. I skenbar motsättning till det trötta hoppar Hadenius mellan å ena sidan statsvetenskaplig doktrin och diskussion och å den andra anekdotisk, nästan skvalleraktigt historieskrivning. Just i en biografi av den här typen kan visserligen en sådan uppdelning motiveras men här är kasten för tvära och saknar fräschör.

Den statsvetenskapliga biten handlar en del om unionsstriderna med Norge, där Victoria företrädde en hård svensk linje, men har sitt epicentrum i det famösa Borggårdstalet som Gustav V höll 1914, påhejad eller kanske snarare tvingad av sin gemål Victoria. Hadenius betonar det konstitutionellt tveksamma i talet och nämner Folke Lindbergs och Herbert Tingstens agitation i ämnet för 60 år sedan. Nu hade en konstitutionell monark för 100 år sedan betydligt mer personligt svängrum inom utrikes- och säkerhetspolitiken än när det gällde de dagliga inrikespolitiska frågorna; Gustav V var ju t.ex. krigsmaktens högste befälhavare. Det är väl inte alltför djärvt att jämföra med den position som en finländsk president hade till bara för några år sedan ty Finlands regeringsform av 1919 var ju egentligen skriven för en konstitutionell monarki modell förra sekelskiftet vilken i all hast fick friseras om till republik. Borggårdstalet måste emellertid också ses som en strävan från Gustav V:s och hans informella rådgivares sida att stärka och bevara den personliga kungamakten i allmänhet.

När det gäller den anekdotiska biten av boken är det möjligt att anmeldaren upplever onödigt negativa reaktioner, men just när dessa rader skrivs känns behovet av kungliga skvallerböcker synnerligen mättat. Hadenius går för all del inte till några direkta överdrifter. Det som annars brukar vara varje krönikörs favoritämne, spekulationer kring Gustav V:s sexuella preferenser, passerar Hadenius med lätt hand men fastnar desto mer detaljrikt i den skandal där kronprinsessan – kanske – lät sig förföras i den egyptiska öknen av sin makes adjutant Gustaf von Blixen-Finecke. Att den kroppsligt klena Victorias livmedikus ”den mystiske doktor Munthe”, skulle spela en roll i boken var förstas självklart, men jag tycker att rollen blivit väl central. Ibland går det att undra om detta är en biografi över Axel Munthe eller över hans patient. Vad har till exempel uppgiften om att Munthes första hustru gillade att visa sina smalben för omgivningen att göra i en bok om Sveriges drottning? Ett ögonblick lekte jag med tanken att Hadenius rent av ville raljera lite med andra, mer uttalat anekdotiska kunga- eller kändisbiografer av typen Herman Lindqvist, men troligare var det kanske ett trötthetsdrag att låta drottningbiografen så ofta spåra in på den så att säga breda vägen.

Det finns förstas också många ljuspunkter i Hadenius bok. För min del var det nytt och intressant att Victoria skulle ha haft ett så nära och vänskapligt förhållande till sin yngste sväger, prins Eugen. Den genomtyska Victoria och den liberala, frankofile målarprinsen känns inte som några perfekta lekkamrater, men tydligt slog Eugens sociala talanger broar över stora vatten.

Intressant som sagt, och något som Hadenius gärna kunde ha utvecklat vidare.

En tråkig sak med boken är de många små slarvfelen. Oskar II påstås ha blivit 71, inte 78 år gammal. Prins Wilhelms födelseår är felaktigt i boken men rätt i det släkträd som presenteras som bilaga; där är å andra sidan prinsessan Ebbas födelseår fel. Än tokigare är prins Augusts, hertig av Dalarna, dödsår; han ser ut att ha blivit 142 år gammal! Wilhelm II av Tyskland kallas bror till Fredrik III men var i själva verket son. Ett familjefotografi på sidan 54 är enligt bildtexten från 1906, då flera på bilden inte ens var födda. Egentligen är den tagen vid en kunglig födelsedag 1922. Felen rör inte heller enbart kunglig genealogi och kronologi, ty Karl Staaff är felstavad i personregistret, och på sidorna 144-145 står att läsa: ”*De högerregeringar under Carl Swartz och Arvid Lindman som efter mars 1917 hade efterträtt ministären Hammarskjöld blev mycket kortvariga.*” (Mina kursiveringar) I själva verket fanns där ju bara en sådan regering, i vilken Lindman placerades som utrikesexcellens medan statsministerposten tillföll hans tidigare finansminister Carl Swartz. Frågan är om det är värt att bekymra sig över felen, boken är ju inte precis någon B-uppsats som står och faller med akribi. Dock, felen är störande, de hade lätt kunnat hittas och rättas av någon förlagsredaktör eller annan granskande person – men det är alltså inte gjort.

Trots invändningarna: En läsvärd bok om en stark kvinna i en omvälvande tid.

Michael Bejke

OLLE FERM

Kung Magnus och hans smädenamn *Smek*.

Historien om en faktoid, dess ursprung, akademiska lansering och spridning.

Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2009. 134 sid., illustr.

Att förklara, hur ett öknamn har uppkommit, är verkligen inte det lättaste. Jag är själv verksam inom Mölndal, där öknamnen på människor och hus var otaliga ända in i vår tid. Givetvis vill man gärna veta bakgrunden till namnen. Det visar sig dock, att många känner till öknamnen, men att få känner till förklaringen. I bästa fall kan man få höra en förklaring, och så tror man på den till dess, att man får höra ytterligare en förklaring, som ofta är en helt annan än den första. Icke ens kungarna gick fria från öknamn under äldre tid. Sture Bolin har skrivit åtskilligt i detta ämne i sin bok *Om Nordens äldsta historieforskning: Studier över dess metodik och källvärde* (1931). På grund av källfattigdom har man ibland använt öknamnen eller rättare sagt sina tolkningar av namnen som historiska källor, vilket inte har varit till fördel för vare sig historieskrivningen eller de omskrivna kungligheters eftermäle.

I föreliggande bok har professor Olle Ferm tagit sig an Magnus Erikssons tillnamn "Smek". I detta fall föreligger utförligare källuppgifter. Alltsammans har dock inte desto mindre gått snett, och Ferm har en trasslig härva att reda upp. Magnus Eriksson beskyldes av sina fiender för mycket, men störst betydelse hade anklagel-

serna för homosexualitet och för svaghet, när Skånelandskapen gick förlorade. Man menade, att konungen hade varit svag och eftergiven, när danskarna återtog dessa landskap. Ferm har undersökt ordet "smek" och skriver: "Den medeltida innebörden av smädenamnet *Smek* framstår alltså som relativt entydig. *Smeker* var den människa som var 'smeksam', 'insmickrande' alternativt 'lätt att smickra', 'lätt att lura och förleda'. Med andra ord: en godtrogen, enfaldig person. I förlängningen avsåg det också den som var 'benägen att foga sig efter', 'böja sig för en annans vilja', dvs. en 'medgörlig', 'foglig' person, en 'anpassling'. Inget belägg, inte ens en antydan, kan den hänvisa till som hävdar att ordet *smek* använts för att utpeka en homosexuell, en sodomit på tidens språk."

Av rent språkliga skäl är det tydligt, att smädenamnet har samband med anklagelserna för eftergivenhet i samband med förlusten av Skånelandskapen. Denna sammankoppling finns uttryckligen hos Ericus Olai. Denna förklaring finns sedan hos följande historieskrivare och historiker. Tyvärr tycks den medeltida betydelsen av ordet ha försvunnit ur det levande språket. Därför dök en annan förklaring upp. 1802-1803 satte Erik Mikael Fant ordet i samband med konungens "slemma seder". Erik Gustaf Geijer följde efter på 1830-talet. I fortsättningen menade man, att smädenamnet hade med kungens påstådda homosexualitet att göra. Ferm tar oss med på en intressant färd genom lärdomshistorien alltifrån kungens samtid och 1900-talet igenom. Dessutom får vi ta del av de små råd till historiker, vilka den gamle greken Lukianos

skrev ned för mycket länge sedan. De är tänkvärda. Å ena sidan kan man säga, att de inte nödvändigtvis måste vara med i denna bok, men å andra sidan kan man svara, att ingenting säger, att de *icke* skulle vara med i just denna bok. Ferm har skrivit en välunderbyggd, tankvärd och lättläst (ibland snarast kåserande) utredning.

Hur var det då med sanningsbakgrunden till anklagelserna mot den stackars kungen? Ferm påpekar helt riktigt, att vi inte kan avgöra huruvida ryktena om homosexualitet var sanna eller falska. Anklagelserna för eftergivenhet går han inte in på. Det vill dock synas som att konungen snarast gjorde det bästa möjliga av ett omöjligt läge. Danskarna erövrade Skåne. I stället för att försöka återerövra landskapet slöt Magnus kort tid därefter förbund med den danske kungen. Magnus var vid denna tid djupt skuldsatt. Stormännen (och tidvis även hans egna söner) gjorde uppror mot honom. Det var nog inte rimligt att tänka sig, att det medellösa och djupt splittrade Sverige skulle kunna återerövra Skåne från Danmark, som var en starkare makt än Sverige. (Skånelandskapen hade förvärvats då Danmark ungefär 30 år tidigare hade varit hjälplöst på grund av inre splittring.) Albrekt av Mecklenburg försökte däremot återerövra de förlorade landskapen men vann ingenting. I fördraget på Älholms slott 1366 tvingades han rentav avstå stora delar av det egentliga Sverige till Danmark. Dessa förluster var dock dessbättre tillfälliga. Magnus Eriksson tycks ha varit bättre än sitt rykte – och bättre än sitt öknamn.

Lars Gabrén

ERNST BRUNNER

Anckarström och kungamordet: Historien i sin helhet.

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2010. 588 sid., inb., illustr.

Anckarströms skott var inget vansinnesdåd. Av den redogörelse kungamördaren skrev samman under tiden i häktet framgår att han var insatt i statsteoretiska ting, fundamentallagarnas okränkbarhet inte minst. 1772 års författning hade godkänts av riksdagen och ägde enligt vad som överenskommits evärdlig giltighet. 1789 års förenings- och säkerhetsakt var ensidigt utfärdad av konungen och innebar kontraktsbrott. Redan genom kriget mot Ryssland 1788 hade Gustaf III kringgått grundlagen och dragit fosterlandet i olycka. Den lojalitet han förväntade sig av medborgarna hade undergrävts. Medborgarna var numera att betrakta som undersåtar.

Anckarströms namn har gått till eftervärlden för att bäraren hade en mans liv på sitt samvete. Konungens namn har också gått till eftervärlden, men inte för att bäraren genom ansvarslös politik störtat tiotusentals människor i fördärvet utan för en lång rad andra ting – nyheter på det kulturpolitiska området inte minst. Här öppnar sig förvisso ett skymningslandskap, där eftervärlden har att från moralfilosofisk utgångspunkt kasta ljus över ömmande frågor. Kan Anckarströms skott den 16 mars 1792 anses berättigat utifrån en etisk bedömning? Ingen kan förneka, att Gustaf gjort sig till enväldig monark. Fanns skäl att rubricera konungen som "tyrann"

och Anckarström som "tyrannmördare"? Var Anckarström "Den svenske Brutus"?

Ernst Brunner tangerar frågor som dessa många gånger i sin stort anlagda *Anckarström och kungamordet*. Boken om Anckarström är att betrakta som ett återupprättande av en man som gått till hävderna för ett nesligt brott, men som begick detta med fosterlandets bästa för ögonen. Brunner är inte bara författare utan också vetenskapsman. Utan tvekan försöker han hålla sig till den senare rollen men berättargrepp och tonfall från den förra slår igenom. Brunner är en passionerad människa och har svårt att hålla tillbaka sympatier lika väl som aversioner.

Under förhören med polismästare Liljensparre røjde aldrig Anckarström någon av sina medsammanvurna. I själva verket fanns en utbredd och sedan länge verkande sammansvärjning bakom mordet. Anckarström gick till schavotten utan att någonsin ångra sin handling. Hans två närmaste medsammanvurna Adolph Ribbing och Clas Fredric Horn föll till föga efter att de häktats och yppade namn och røjde planerna för en statskupp. Gamle räven Pechlin, som spelat en central roll i sammansvärjningen gick heller aldrig att få ett medgivande ur.

Brunner är nogga med att framställa Anckarström som ensamvarg. Kungamördarens kynne var inte avpassat för grupparbete. Möjligen ville han inte genom mordet draga olycka över andra än sig själv.

Brunners bok bygger på allt tillgängligt källmaterial. I läsarvänligt syfte har författaren dock avstått från fotnoter, vilket är att beklaga. Framställningens vetenskapliga bärkraft hade

väsentligt förstärkts genom konsekvent redovisade källor. Det allmänna intrycket är annars att författaren gjort allt som kan göras för att redovisa bakgrunder, personliga relationer, politiska intriger och allmän tidsbakgrund. Inte minst i fråga om miljö- och tidsskildring framträder Brunners bok genom övertygande slagkraft. Det mesta som gått att utröna om kungamordet 1792 blir sagt. Gestalterna kring kungen och hans baneman tecknas skarpt och insiktsfullt. För egen del tror jag dock, att berättelsen hade vunnit på en starkare sovring av materialet och ett stramare återhållet berättarflöde. Författaren kan då förslagsvis genmäla, att framställningen blev som den blev för att han ville redovisa – allt. Jag böjer mig för det.

Olof Hägerstrand

Johan Jacob Anckarström, 1762–1792.

BIRGITTA RUDBERG

Jag – Signe Hedenius

Göteborg: Tre Böcker förlag AB 2010. 341 s., personreg., illustr.

Namnet Hedenius associerar nog våra dagars kulturintresserade närmast till filosofen och debattören professor Ingemar Hedenius (1908–1982). Västgötsläkten Hedenius har emellertid också ägt andra betydande medlemmar. En av dem, Ingemars farfar, var Per Hedenius (1828–1896), professor i patologi, under några år kring 1890 också Uppsala universitets rektor. Huvudpersonen i denna bok är en av Pers döttrar, Signe Hedenius (1863–1944), och den som skriver är dotterdottern, psykologilektorn och författaren Birgitta Rudberg.

Hon har valt titeln *Jag – Signe Hedenius*. Det kan ge intrycket av en kommenterad självbiografi. Så är dock inte förhållandet, utan Birgitta Rudberg har själv iklätt sig mormoderns gestalt. Det skall ärligen sägas att jag för egen del är ganska tveksam till sådana grepp, som jag menar snarare hör hemma inom skönlitteratur än personhistoria. Efter att ha läst boken är jag dock böjd att i just detta fall acceptera författarens sätt att fullgöra uppgiften.

Hon berättar i efterordet om hur hon gått tillväga. Inga faktiska händelser, personer och uppgifter är ”påhittade”. Även ”stämningar” finns belagda genom bevarade brev och dagböcker. Utdragen ur brevväxlingen är ordagrant citerade men återgivna med vår tids stavning, vilket är

en klar fördel. I en brasklapp säger Rudberg att hon kan ha ”lagt in en del av sig själv i Signes tankar och ord”. En och annan anakronism har onekligen insmugit sig, men det är knappast besvärande. Det väsentliga är att framställningen blivit tilltalande för läsaren.

Signe Hedenius växte upp i ett välbärgat och kulturellt aktivt akademiskt uppsalahem. Familjen tillhörde stadens societet och den magnifike ärkebiskopen (Anton Niklas S) kallades av barnen ”farbror Sundberg”. Signe, som tidigt visade konstnärliga anlag, fick möjlighet att utveckla dessa genom studier i Paris och Stockholm. Hon gifte sig 1894 med den 13 år äldre kyrkoherden i Skövde, Johan Hemberg. Resten av sitt liv verkade hon som prästfru men fortsatte i viss utsträckning sin konstnärliga aktivitet. Mannen dog 1928. Själv avled Signe vid 81 års ålder 1944.

Rudberg skildrar livfullt Uppsala under 1870- och 80-talen. Skickligt har hon låtit Signe återge många mer eller mindre kända anekdoter om de lärda och om studenterna. Fadern Per, en av Israel Hwassers mest hängivna lärjungar, framstår som humoristisk och ömsint, medan beskrivningen av modern Sally, f. Winbom är närmast negativ. Hon agade flitigt sina barn och framför allt såg hon till att de båda döttrarna Elin och Signe aldrig fick komma i kontakt med unga män utan ”förkläde”. Sonen Israel hade det lite lättare. Manliga lärare engagerades visserligen inom den undervisning av privatkarakter, som flickorna utsattes för, men inte en minut utan kvinnlig övervakning. Skildringen av denna barnuppfostran är skakande. Förvisso var

Sally Hedenius inte ensam i sin sedlighetsiver, men mycket tyder på att hon plågades av psykisk instabilitet. Samtidigt som flickorna Hedenius hölls i "bur" kände de pressen på sig att bli tidigt gifta.

En ung man, som flitigt umgicks i familjen Hedenius, först som gymnasist, sedan som student, var Otto von Zweigbergk, längre fram i tiden DN:s redaktör. Han var den ständige gästen på lantstället Tuna, några mil norr om Uppsala. Förhållandet mellan honom och den jämnåriga Signe var närmast kamratligt. Men när han i en teaterpjäs, framförd i den trängre kretsen en sommar, i slutscenen omfamnade henne såsom motspellerska, möjligen någon sekund längre än rollen krävde, gjorde detta moder Sally fullkomligt ursinnig.

I Uppsala var 80-talet tiden för studentföreningen Verdandis uppkomst. Otto "halkade in i" (hans eget uttryck) dess nätverk. Knut Wicksell höll där sina föreläsningar om "barnbegränsning", ett farligt ord som inte fick nämnas i familjen Hedenius. När det så visade sig att Otto till och med ingick i Verdandis styrelse blev han beordrad att infinna sig hos Per Hedenius i enrum. Efter en stund kom han ut därifrån, ensam och utan att bevärdiga familjens damer med en blick. "Gossen är förlorad" sade Per senare till dessa.

Man har sällan fått ett så starkt intryck som i Birgitta Rudbergs bok av hur svårt det mot slutet av 1800-talet kunde upplevas att vara ung kvinna i en dylik, låt vara till det yttre ombonad och välbärgad omgivning. Iakttagandet av de kristna bruken var här stenhårt, trosupple-

velserna ibland äkta, ibland enbart konventionella. Parentetiskt kan man undra om inte detta förhållande ytterst låg till grunden för Ingemar Hedenius starka livsåskådningsengagemang och kristendomskritik?

För Signe Hedenius blev hennes konstnärliga begåvning en lycka. Hon fick, med understöd av den förstående fadern, tillfälle att fara till Paris för konststudier. Hon kom dit 1 december 1888 och inackorderades hos en änka, fru Billmark, som höll henne i strama tyglar men ändå hyste viss förståelse för hennes ambitioner. I huset bodde också den svenske Parispastorn. Han hette Johan Hemberg, var 38 år och förlovad. De företog promenader och trivdes väl tillsammans. Under denna tid höll man på att bygga Eiffeltornet, men Signe hade lovat mamma Sally att aldrig gå upp i detta, "Babels torn nummer två". I juni 1889 for hon hem från Paris, efter vissa motgångar men också framgångar i sitt konstnärliga skapande.

Pastor Hemberg hade under tiden gift sig. På senvintern 1890 dog hustrun i barnsäng men den lille sonen överlevde. Birgitta Rudberg ägnar stort utrymme åt Hembergs och Signes brevväxling under de närmaste åren. "Kära Fröken Hedenius", "Gode Pastor Hemberg" hette det. Av Signes dagböcker framgår hur hon slits mellan hopp och förtvivlan. Det hela blir en stark, mycket tidspräglad, kärleksskildring. Hemberg återvänder till Sverige, och senvåren 1894 avgår från honom ett brev till "Min egen älskade!". Den 19 september 1894 håller professorn och professorskan Hedenius "Déjeuner dinatoire" för de nygifta, som just vigts i Upp-

sala domkyrka av Anton Niklas Sundberg. Paret tog sedan kvällståget till Stockholm för vidare befordran till Skövde, där Johan var kyrkoherde.

Vad det yttre beträffar kan nämnas att denna biografi är layoutmässigt välgjord med ett antal uttrycksfulla fotografier, akvareller samt teckningar, utförda av Signe själv och hennes svärson, biskop Yngve Rudberg. Käll- och litteraturförteckningar, personregister samt kommentarer är mönstergillt utarbetade – dödsårtalet för Inge-
mar H. är dock 1982. Den så kallade släktrönikan över släkterna Winbom och Hedenius kan tyckas något omständlig, men eftersom de stått för betydelsefulla insatser i svensk utbildnings- och kulturhistoria må det vara hänt.

Konstnären och prostinnan Signe Hemberg fyllde väl sin plats i sitt svenska samhälle även om hon inte hörde till dess förgrundsfigurer. Genusforskning prioriteras numera. Rudbergs berättelse om unga Signe är just ett stycke genushistoria. Som tidigare nämnts illustreras här skrämmande tydligt de krav som kunde ställas på en flicka vid slutet av 1800-talet. Hon borde gifta sig tidigt och måste därför behaga mannen men fick samtidigt inte närma sig honom. Än mindre kunde hon visa sina känslor för en spännande yngling utan skulle verka kallsinnig. Hade hon yrkesambitioner var förverkligandet starkt kringgärdat av regler. I Signes fall framgår det bland annat av att hon inom konstnärsutbildningen inte borde eller ens själv ville teckna efter nakenmodell om män samtidigt var närvarande.

Den akademiska uppsalamiljön under 1880-talet har ofta skärskådats i memoarer och universitetshistoriska verk. Vi känner dem så väl,

en Carl Yngve Sahlin, en Frithiof Holmgren, en Carl Rupert Nyblom och deras familjer. Vi vet nära nog vad de hade i sina skafferier. Skildringarna har dock oftast skrivits ur framstegsperspektivet; om man så vill är det en "segrarnas historia". Men här illustreras nu också, främst av Sally Hedenius och hennes meningsfränder, hur de som motsatte sig den nya tidens signaler kunde resonera och agera.

Birgitta Rudbergs bok, skriven utan sentimentalitet men med känsla, är därför viktig.

Torgny Nevéus

THURE STENSTRÖM

Ingemar Hedenius heliga rum: Sofokles, Kierkegaard, Mozart.

Stockholm: Atlantis, 2011. 368 s, inb., illustr., litteratur & källor, personreg.

Vid sidan av det dagliga knoget vid Uppsala universitet som professor i praktisk filosofi åren 1947–73, hann Ingemar Hedenius även med att verka som mångsidig och provocerande publicist. Tillsammans med Herbert Tingsten och Olof Lagercrantz företrädde han under ett drygt årtionde i *Dagens Nyheter* föregelseväckande ståndpunkter, vilka gemenligen brukade rubriceras som "kulturradikalism". Under den beteckningen samsades republikanism, religions- och

kyrkokritik, ifrågasättande av nationella traditioner och stensatta institutioner. För den kulturradikale framstod marknadsekonomin som en oöverträffad produktionsform – alla former av socialism avvisades.

För egen del stred Hedenius även envist för att ordensväsendet skulle avskaffas. Bara vissa avgränsade samhällskategorier kunde räkna med att komma i åtanke för detta belöningsystem, något som stred mot hans rättspatos. Dessutom utdelades ordnar på oklara grunder och kunde i vissa fall göras överkomliga genom penninggåvor för något behjärtansvärt ändamål. I efterhand kan ordensfrågan nog ändå sägas ha varit en rätt futil måltavla för en passionerad rationalist som Hedenius. Politiskt var han socialdemokrat.

Attacken 1949 mot den förhärskande teologiska världsuppfattningen i boken *Tro och vetande* var i så fall ett mål mera värdigt hans skarpsinne. Ifrågasättandet av diverse torgförda teologiska resonemang väckte på sina håll bestörtning men drog även ned skratt och hänförelse. Vad filosofen gjort var helt enkelt att tillämpa rationell vetenskaplig metod vid granskningen av argument och slutsatser som kyrkans män byggde sina trosföreställningar på. Vilken var den säkra grunden för deras försant-hållande? Gick det teologiska trosbygget att förlika med de sanningskrav som tillämpades inom andra vetenskaper? Hedenius bok drev igång en utdragen debatt, som för lång tid framöver färgade livsåskådningsdiskussionen i Sverige. Hans teser är den dag som är långt ifrån uträknade.

Senare i livet väckte Hedenius uppmärksam-

het med sitt förslag om att aktiv dödshjälp skulle införas. Varje medborgare skulle på sitt sjukkas-sedokument notera huruvida man ville utsättas för livsupphållande behandling, om medvetandet utplånats men kroppen i övrigt fortsatte att leva. Debatten om dödshjälp rasade under tidigt 1960-tal och ledde till rättsliga konsekvenser för personer som tagit Hedenius på orden och omsatt hans tänkade i praktisk handling.

Hedenius var en tänkare som grep in i sin samtid. Värderingar han förde till torgs påverkade många. För den som huvudsakligen följt honom som opinionsbildare tycktes han representera en fullfjädrad konsekvensetik – i sin kärna kyligt rationell trots hettan i det retoriska anslaget. Men vid sidan av förnuftstro och rakbladvass samtidskritik fanns ett annat jag. Hedenius var nämligen också estetiskt funtad. Han spelade tvärflöjt och piano, skrev essäer och poesi, fördjupade sig i skönlitterär läsning och skrev tusentals brev till människor som velat komma i rapport med honom. Hans mångsidighet väcker respekt. Öppenheten utåt mot en omvärld som vände sig till honom för att få råd i brydsamma livssituationer visar på hans generositet. Med många av sin generations författare och kritiker uppehöll han en intensiv brevkontakt, till inte ringa del ett uttryck för hans vantrivsel i det akademiska Uppsala. Konstnärligt verksamma människor erbjöd friare utsikter och mindre formalistiskt umgänge än vad universitetsmiljön kunde tillhandahålla. Vänskapen med Johannes Edfelt, Harry Martinson, Rabbe Enckell, Carl-Erik af Geijerstam, Vilhelm Moberg, Stina Aronsson, Tora Dahl och Knut Jaensson tycks ha varat så

länge levandet tillät. Musicerandet och musikklyssnandet, läsningen och litteraturanalyserna öppnade tillsammans med det egna skrivandet ett vidsträckt fält för en personlighet med starka inre motsättningar men alltid med ett påträngande behov av konstnärligt uttryck.

Om den estetiske Hedenius har litteraturvetaren Thure Stenström skrivit en kvalificerad och högst läsvärd bok. Ateism utesluter inte känsla för det sakrala, en paradox bokens titel anspelar på. För Hedenius erbjöd umgänget med angelägna diktare och kompositörer en livslång stimulans. Hos dem fanns rum för berikande upplevelser och meningsfulla samtal, fjärran från konvenansens alla bud – ett uppror mot uppstyltad akademisk pompa.

Stenström genomlyser med känsla och respekt tre områden – om man så vill tre oaser – dit Hedenius ständigt återkom. Klassisk grekiska hade filosofen inhämtat grunderna till redan som gymnasist i Norra latin i Stockholm. Som nyanländ till Uppsala studieåret 1926–27 hade han börjat med att läsa grekiska. Tanken var att med tiden avlägga prästexamen. Kursläsningen innebar bl.a. att han skulle inhämta *Markusevangeliet* och *Sokrates försvarstal*. Essäsamlingen *I egen sak och andras* (1976) berättar om hur läsningen utföll: ”På det viset försvann min kristna tro. Jag såg plötsligt hur långt mer levande och fångslande Sokrates var än Jesus och att den torftige Markus inte kunde uthärda någon jämförelse med Platon – hans väsentlighet och mänskliga nobless, hans väldiga register.”

Genom grekkunskaperna kunde Hedenius tillägna sig den hellenska litteraturen på ori-

ginalspråket. Tidigt vaknade hans intresse för tragöden Sofokles. *Konung Oidipus* och *Oidipus i Kolonos* fäste sig i hans medvetande. De två skådespelen skildrade med obönhörlig klarsyn tillvaron som nyckfull och hemsökt av obegripligt lidande. Den blinde Oidipus sammanfattning av livet, när han tillsammans med dottern Antigone anlant till slutanhaltan Kolonos, uttryckte också vad filosofen i Uppsala erfarit:

Aldrig födas är yppersta lott.

Därnäst, om man en gång är född,
ofördröjligen återvända
till det land därifrån man kommit.

(Emil Zilliacus övers.)

Hedenius kategoriserade sig själv som ”absurdist”. Livsresan var sådan – absurd, meningslös, oförklarlig. Umgänget med den väsentliga dikten gjorde världen beboelig. Sofokles livsuppfattning smakade bittert, men själva den konstnärliga form som åskådningen lyftes fram av eggade till livsglädje.

Inom sitt filosofiska gebit var Hedenius starkt intresserad av estetiska frågor och kunde genom förtrogenhet med litterära texter och musikaliska erfarenheter utveckla sin konstuppfattning. Men Sofokles tragedier gav ändå så mycket mer av djupare livskunskap utöver den formella elegansen. Här fanns kraft att hämta för att orka motstå livets attacker och maning till ödmjukhet och medlidande. Den som ägnat möda åt att tränga in i tragödens livsuppfattning finner i textens olika skikt en rad djupsinniga temata. För Hedenius blev umgänget med Sofokles två

mest kända dramer livsvarigt, ja i hög grad bestämmande för hans egen hållning.

Att upptäcka Sören Kierkegaard i Hedenius litterära-filosofiska husapotek känns överraskande. Vad kunde en passionerad kristen ha att erbjuda en övertygad hedning? I avståndstagan- det från organiserad kristendom i form av statskyrkor fanns naturligtvis en gemensam länk. Kierkegaard avskydde den danska statskyrkan och ivrade för en personlig gudsrelation, något som Luther själv hade propagerat för. Men Hedenius hade även fastnat för den danske tänka- rens individuella öde, den gåtfulla gestalt som på sin tid väckte så mycket hån och nedlåtande förakt i Köpenhamns intellektuella kretsar: "Att läsa Kierkegaard är omedelbar beröring med en människa, en människa vars utstrålning är så stark, att det till sist kan kännas omöjligt att befria sig från honom". I allt vad Hedenius läste och skrev om sökte han just detta – det personliga avtrycket, en närvaro av erfarenhet och liv, en varm andedräkt. Mänsklig autenticitet var stundom viktigare än tankemässig redbarhet. I den ståndpunkten kan hans estetik sammanfattas.

Stenström är själv musikaliskt bevandrad. Han har avlagt organistexamen men trakterar numera helst cembalo. Det betyder att hans klagö- randen av Hedenius preferenser i fråga om musik och opera är synnerligen kompetenta. Även inom detta fält sökte Hedenius sådant som förmedlade glädje och ljus. Mycket inom den tyska tonsättartraditionen föreföll honom abstrust och nedtyngt av falskt djupsinne. Att han avskydde Wagner ter sig självklart, men även den "musikaliskt rene" Brahms framkallade reservationer.

Italienskt *bel canto* föll honom mera i smaken. Mozart förblev hans följeslagare genom livet, en källa till tröst och livsmening. Modern tonkonst var inte heller främmande för honom. Tonsät- tare som Stravinsky och Prokofjev har skrivit stycken med överraskande effekter, där ljusa utbrott kontrasterar mot dovare färger. Sådant gillade Hedenius. Hans talang som flöjtblåsare bekräftas av att svenska tonsättare ibland vände sig till honom för att få råd och uppmuntran. Fi- losofen tillägnades även kompositioner. Flöjten tycks under somrarna ha varit en oskiljbar kam- rat i sommarhuset på Gotland.

Stenströms bok är präglad av kunskap, inle- velse och beläsenhet. Genom återkommande ut- blickar mot litteraturläget, när Sofokles, Platon, Kierkegaard eller Mozart kommer på tal blir man som läsare inte så litet bildad. Hedenius tycks på ett inre plan ha varit ångstriden under en stor del av sitt liv, dock utan att låta denna dova inre orgelton komma till uttryck och fördystra ett på ytan jovialt lynne. Vad som aldrig går att bortse från är sanningslidelsen, stridbarheten, stilens livaktighet. Själv lämnade han ett svårutplånligt personligt avtryck efter sig i samtiden, när han dog 1982. Den som läser hans texter berörs av ett levande tilltal. Stenström tycks mig ha gjort den förargelseväckande filosofen i Uppsala rätt- visa i alla tänkbara avseenden.

Olof Hägerstrand

Ingemar Hedenius. Okänd tecknare, 1945.

THOMAS HERNQVIST & LARS O. LAGERQVIST

Kunglig kärlek i förevigad form

Stockholm: Kungl. Myntkabinettet, 2010.

48 sid., illustr.

Strax efter kronprinsessan Victorias och prins Daniels bröllop gav Kungliga Myntkabinettet ut denna vackra presentbok om kungliga bröllopsmedaljer (och medaljer till minne av några medaljkonstnärers bröllop). De flesta medaljerna är minnespenningar, som skulle förvaras i en monter eller i en låda, men där finns även från årtiondena kring 1900 några medaljer, avsedda att bäras på rocken eller klänningen. Från 1900-talets första årtionden finns också några nålar och broscher. Ett par intressanta frågor väcks vid åsynen av dessa medaljer, nålar och broscher, avsedda att bäras: Vem bar dessa medaljer, broscher och nålar, och varför gjorde de detta? Det vill synas, att bruket spreds i vidare kretsar mot 1800-talets slut för att avta före mitten av 1900-talet. Detta tilltagande och avtagande bruk speglar av allt att döma viktiga samhällsförändringar. En bröllopsmedalj över kronprins Gustav Adolf (senare konung Gustav VI Adolf) och kronprinsessan Margareta blev aldrig färdig ”på grund av vår unionskris med Norge”, men gipsmodellen av åtsidan och två skissförslag av frånsidan finns bevarade och redovisas. Man kan bara önska, att något gjuteri i framtiden låter gjuta denna vackra medalj. Bättre sent än aldrig!

Liksom andra medaljer ger även bröllopsmedaljerna oss många utmärkta personporträtt

av kungligheterna. Det kan dock inte hjälpas, att medaljerna ibland har mer att säga om beställaren än om de avbildade. År 1881 gifte sig kronprins Gustaf (senare konung Gustaf V) och prinsessan (senare drottning) Victoria. Till bröllopet lät kammarherre Magnus Lagerberg, den framstående numismatikern och museimannen, prägla en medalj med brudparets namn och porträttbilder. Dessutom fanns där orden ”Godhet vinner” med samma begynnelsebokstäver som namnen Gustaf och Victoria. Visst är dessa ord tillämpliga på de båda kungligheterna, men kammarherrens egen vänlighet och frikostighet överträffade det mesta. Orden speglar hans egen livsfilosofi.

Man har all anledning att på nytt uppmana historiker, journalister och andra skrivande människor att använda detta utomordentliga illustrationsmaterial. Många konstnärer har dessutom en beundransvärd förmåga att med symboler i bild åskådliggöra kungligheternas intressen och verksamheter. När man kommer fram till kungbröllopet 1976, blir man dock besviken. Många av medaljerna är helt enkelt dåliga. Få konstnärer idag har förmågan att verklighetstroget avbilda ett ansikte. Konstnärernas utbildning bör förbättras, och de allra senaste åren har konstskolor för klassiskt måleri (Florensakademien i Mölndal och Atelier Stockholm) startats. De behövs. Mitt bland de sentida medaljerna finns dock en mycket lyckad profilbild av kronprinsessan Victoria och prins Daniel. Konstnären Peter Linde har fångat kronprinsessans livlighet och glädje och låter henne ivrigt skjuta fram hakan. Linde har också fångat prinsens upprymdhet och vänlighet.

Recensioner

Någon läsare kanske ställer frågan: Behövs verkligen minnespenningarna i en tid, då fotografierna kan åstadkomma hur många verklighetsexakta bilder som helst? Denna bok visar emellertid, att medaljkonsten har värden utöver fotokonsten. Ett sådant värde är möjligheten att med sinnebilder åskådliggöra intressen och verksamheter. Ett annat värde är möjligheten att fånga (och kanske förstärka) utmärkande drag. Porträttkonstnären och karikatyrtecknaren arbetar i viss mån på samma sätt, fastän den sistnämnde – medvetet – går till överdrift. Peter Lindes redan omnämnda medalj är ett gott exempel på dessa värden. Frånsidan pryds av två fjärilar under två träd med förenade kronor. I bakgrunden ses Haga slott. Symbolspråket berikar våra uttrycksmöjligheter. Det är utmärkt att denna uttrycksmöjlighet hålls vid liv och vidareutvecklas.

Lars Gabrn

Personhistoriska nyheter

Augustpris till biografi

Yvonne Hirdman, professor i historia, verksam vid Södertörns högskola, fick 2010 års Augustpris som bästa fackbok för sin *Den röda grevinnan* (recenserad i PHT 2010:2). Juryns motivering löd: "Genom att använda både traditionella historiska källor och privata brev, intervjuer och personliga minnen förvandlar Yvonne Hirdman sin personliga längtan efter mammas livshistoria till något allmängiltigt. Boken ger ett oförglömligt porträtt av en charmfull och begåvad kvinna och en färgstark bild av mellankrigstidens Europa."

Personhistoriska samfundet

Programverksamheten på Lilla Hornsberg på Kungsholmen i Stockholm fortsätter.

På höstmötet 2010 talade Statsheraldikern Henrik Klackenbergs och konstnären Vladimir A. Sagerlund kring heraldiska spörsmål under titeln "Arvet från Ponte Corvo. Karl XIV Johans och prins Daniels heraldiska vapen".

Den 23/2 2011 berättade journalisten och författaren Beata Arnborg om arbetet med sin biografi över Barbro Alving, signaturen Bang, *Krig, kvinnor och gud. En biografi om Barbro Alving*. Boken har nu också utkommit i en pocketupplaga.

Nya avhandlingar

Mikael Ahlund, *Landskapets röster. Studier i Elias Martins bildvärld*. Konstvetenskap Uppsala universitet, 2011.

*

Johan Bergman, *Kulturfolk eller folkkultur 1968, kulturarbetarna och demokratin*. Historia Stockholms universitet, 2010.

*

Wirginia Bogatic, *Att stanna eller att återvända. Beslut i Sverige av polska kvinnor som överlevde KZ-lägret Ravensbrück och räddades till Sverige*. Historia Linnéuniversitetet, 2011.

*

Märit Frändén, *"Att blotta vem jag är". Släktnamnsskick och släktnamnshyten hos samer i Sverige 1920–2009*. Språkvetenskap Uppsala universitet, 2010.

*

Jenny Langkjaer, *Övervakning för rikets säkerhet. Svensk säkerhetspolisär övervakning av utländska personer och inhemsk politisk aktivitet, 1885–1922*. Historia Stockholms universitet, 2011.

Lilly-Anne Østtveit Elgvin, *Lars Levi Læstadius' spiritualitet*. Teologi Uppsala universitet, 2010.

Litteratur som skickats till PHT

Nils Edling, *De areella näringarnas välgörare. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och dess donatorer*. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm 2010.

*

Anders Eriksson (red.), *Prosten Pihls beskrivning av Nyköping. En handskrift från 1700-talet av Andreas Samuel Pihl*. Sörmlands museum, Nyköping 2010.

*

Tor Flensmarck, *Skånelands medeltid. Orter & Åtter. Del E-F*. Monitorförlaget, Kristianstad 2010.

*

Björn Hallerdt, *Sevenboms Stockholm. Johan Sevenbom – förnyare av svensk landskapskonst under 1700-talet*. Stockholmia förlag, Stockholm 2010.

Medarbetare i detta nummer

- Michael Bejke Född 1960. Fil mag i historia samt kulturvetare. Verksam som diplomerad omvärldsanalytiker och journalist. Vice ordförande i Heraldiska Samfundet.
- Per Gunnar Edebalk Född 1940. Professor i socialt arbete, verksam vid Socialhögskolan, Lunds universitet. Avhandling i ekonomisk historia *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten – en studie i svensk socialpolitik 1892–1934* (1975). Har bl.a. utgett *Välfärdsstaten träder fram – svensk socialförsäkring 1884–1955* (1996) och *Kundval för äldre och funktionshindrade i Norden – konsumentperspektivet* (2005).
- S. Gunnar Edlund Född 1930. Tidigare överläkare vid Danderyds sjukhus. Har under årens lopp medverkat med recensioner i *PHT* och därutöver i bl.a. *Läkartidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen* och *Fritt Militärt Forum*.
- Lars Gahrn Född 1953. Fil. dr i historia vid Göteborgs universitet 1988 med avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivning*. Antikvarie vid Mölndals museum. Har publicerat en lång rad artiklar om forntid, medeltid samt lokal- och personhistoria.
- Bo G Hall Född 1938. Jur. kand. och fil. dr. i historia. Disputerade 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Tjänstgjort vid Handels- och Utrikesdepartementen. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003. Ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien. Lokalhistoriker i Hägersten och Ådalen.
- Ulf Hamilton Född 1944. Fil. dr. i historia vid Stockholms universitet 1997 på avhandlingen *Teknik på bönders villkor. De tekniska och politiska aktörernas inflytande på den statreglerade tekniska förändringen i Sverige 1806–1972*. Intendent vid Nordiska museet. Är knuten till ett forskningsprojekt om kalenderstavar finansierat av Vitterhetsakademien.
- Olof Hägerstrand Född 1942. Disputerade 1995 i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet på avhandlingen *”Juntan” som realitet och hörsägen. Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*. Under många år redaktör och medarbetare i kulturtidskrifter. Redaktör för *PHT* 1998–2005.

- Trond Norén Isaksen Född 1981. MA i modern historia vid Universitetet i Oslo. Förutom masteravhandlingen *Halvt for Norge? – Bernadottene og det norske tronfølgespørsmålet, 1850–1905* (2006) har han skrivit *Dronningen vi ikke fikk – En biografi om kronprinsesse Märtha og kong Olav* (2003) och *Kvinne blant konger – En biografi om prinsesse Astrid* (2007).
- Torgny Nevéus Född 1929. Docent i historia. Disputerade 1965 vid Uppsala universitet med avhandlingen *Ett betryggande försvar. Värnplikten och arméorganisationen i svensk politik 1880–1885*. Har senast utgivit *Vi alla byggde landet. Svenska kvinnor och män 1890–1910* (2008).
- Anu Raunio Född 1975. Fil. dr. på avhandlingen *Conversioni al cattolicesimo a Roma tra Sei e Settecento. La presenza degli scandinavi nell’Ospizio dei Convertendi* vid Åbo Universitet. Hon har under åren forskat i flera italienska och vatikanska arkiv. Hennes postdokprojekt är en kritisk-historisk utgåva av Alessandro Bichis reseskildring av Sverige år 1696.
- Lars Ericson Wolke Född 1957. Professor i krigsvetenskap vid Försvarshögskolan i Stockholm. Militärhistoriker och författare till en rad vetenskapliga och populärhistoriska verk. Senast biografien *Johan III* och som medförfattare till *Trettioåriga kriget (Europa i brand 1618–1648)*.
- Erik Wängmar Född 1968. Docent i historia och universitetslektor i statsvetenskap vid Linnéuniversitetet i Växjö. Efter sin disputation 2003 har han publicerat flera monografier med kommunhistorisk inriktning, senast *Ett eldfångt ämne. Utvecklingen av kommunernas brandförsvar 1945–1976* (2009). Han har även medverkat med uppsatser i *Personhistorisk Tidskrift* 2004 och 2005.

Personhistorisk tidskrift 2011:1

Artiklar

<i>Per Gunnar Edebalk</i>	Gustav Möller, Beveridge och den sociala tryggheten	7
<i>Erik Wängmar</i>	Sparsamhet och konservatism i högsätet – om bondeförbundaren Axel Rubbestad	23
<i>Anu Raunio</i>	Äkta eller falsk övergång till katolicismen? – Magnus Gabriel von Block i Rom	47
<i>Ulf Hamilton</i>	Den "pähittige" Stierneld – om Gustav Vasas stock och runkalender	56
<i>Trond Norén Isaksen</i>	Carl III Johan – Carl XIV Johan? Striden om unionskongenes ordenstall	69
	Recensioner	85
	Personhistoriska nyheter	118
	Medarbetare i detta nummer	120

ISSN 0031-5699